

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

ANGI ISTVÁN
BAÁSZ ORSOLYA
BALLA TIBOR
DEMÉNY PÉTER
FAZAKAS LÁSZLÓ
FODOR ATTILA
GAAL GYÖRGY
GÖMÖRI GYÖRGY
HANGÁCSI ZSUZSANNA
HERMANN RÓBERT
KOVÁCS ANIKÓ
NÉGYESI LAJOS
ORBÁN GYÖNGYI
SZABÓ PÉTER
B. SZABÓ JÁNOS
T. SZABÓ CSABA
SZŰTS-NOVÁK RITA
VESZPRÉMY LÁSZLÓ

3

MAGYAR TÖRTÉNELMI
CSATÁK

III. FOLYAM
2019.
MÁRCIUS

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXX/1. • 2019. MÁRCIUS

TARTALOM

HERMANN RÓBERT • Bevezető	3
VESZPRÉMY LÁSZLÓ • A 11. századi magyar–német háborúk	5
B. SZABÓ JÁNOS • A muhi csata (1241. április 11.)	15
NÉGYESI LAJOS • A kenyérmezei csata (1479)	26
NÉGYESI LAJOS • A mohácsi csata (1526)	33
HERMANN RÓBERT • A hatnapos csata – a gödöllői hadművelet (1849. április 1–6.)	40
SZABÓ PÉTER • A 2. hadsereg harcai és tragédiája a Don-kanyarban (1942–1943)	49
BALLA TIBOR • Przemysł védelme (1914–1915)	57
■ VILÁGABLAK	
FAZAKAS LÁSZLÓ • Hűvöstől fagypontig	66
■ MŰHELY	
FODOR ATTILA • Beszélgetés Angi István zeneesztétával 85. születésnapján	72
■ MŰ ÉS VILÁGA	
HANGÁCSI ZSUZSANNA • Korunk Fábry Zoltánja	77
SZŰTS-NOVÁK RITA • Szendrey Júlia (1828–1868) költőnő romantikus gyermekképe	84
GÖMÖRI GYÖRGY • Jóváhagyatlan életrajz Ted Hughesről	96
ORBÁN GYÖNGYI • A történetiség káráról és hasznáról az irodalomoktatásban	101

■ TÉKA

DEMÉNY PÉTER • Két vállal ír (<i>Sasszé</i>)	111
KOVÁCS ANIKÓ • Közösségi emlékhely – privát emlékhely	113
GAAL GYÖRGY • Egy orvostudós hétköznapjai	115
T. SZABÓ CSABA • Az ókori Róma története új megvilágításban	121

■ ABSTRACTS	125
-----------------------	-----

■ KÉP

BAÁSZ ORSOLYA

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR

Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem) ■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), RIGÁN LÓRÁND (filozófia, a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT, Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS, POMOGÁTS BÉLA, ROMSICS IGNÁC, TÁNCZOS VILMOS, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.

A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap, a bukaresti Művelődési Minisztérium, a Kolozs Megyei Tanács és az Amerikai Magyar Koalíció – Cultural Foundation for Transylvania

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; <http://epa.oszk.hu/00400/00458>; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 60 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 06-303-539-724, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com

■ Revistă culturală finanțată cu sprijinul Ministerului Culturii și Identității Naționale

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

BEVEZETŐ

■ Ha egy magyar turista elmegy Franciaországba, s kedve támad megnézni a versailles-i palotát, a tágas termek, szemet kápráztató berendezési tárgyak, a termeket, szobákat, folyosókat díszítő műkincsek láttán nemcsak a francia királyok gazdagságáról kaphat képet, hanem megérezheti azt is, mit jelent egy nagyhatalom polgárának lenni. A palota egyik óriási terme a *Csaták galériája* neve viseli, s az (általában másodvonalbeli piktorok által festett) képek a frank és francia történelem tucatnyi nevezetes összecsapását örökítik meg. A látogató azonban hiába keresné a vásznak között a crécy-i, a poitiers-i, azincourt-i, paviai, höchstädti, malplaquet-i, trafalgari, lipcsei, waterlooi, sedani csaták képeit: olyan érzése támadhat, mintha a francia történelem győzelmek sorozata lett volna, s csupa Marengóból, Austerlitzből, Wagramból állt volna.

Ha egy francia (vagy más, „szerencsés” történelemmel megáldott) turistát vet a sors Magyarországra, s meglátogatja az (immáron a Szépművészeti Múzeumba beolvasztott) Magyar Nemzeti Galériát, és ott megtekinti a 19. századi magyar történelmi festészet remekeit, némileg más képet kap. IV. Béla menekül a muhi csatából, Mohácsnál döntő vereséget szenved a magyar hadsereg, megtalálják II. Lajos holttestét, Dobozi Mihály ledöfi hitvesét, Zrínyi kirohan Szigetvárból, Zrínyi Péter búcsúzik Frangepán Ferentől a bécsújhelyi börtönben, Thököly Imre menekül Árva várából, Zrínyi Ilona az oszt-

Mert tény ugyan, hogy az elmúlt 1100 évben több nagy birodalom is fenyegette ennek az államnak a létét, s e küzdelmekben nem mindig voltunk sikeresek; de hol vannak ma már azok a birodalmak?

rák bírák előtt áll a két Rákóczi gyermekkel... Mintha a magyar történelem csupa „halálhörgés, siralom” lett volna...

A magyar történelem – akárcsak a legtöbb európai nép és állam története – győztes és vesztes csaták és háborúk sorozatából áll. A „probléma” az események időbeli megoszlásával van. A 15. század végéig az ország több győztes, mint vesztes háborút vívott, hol az állam területének védelmében, hol dinasztikus célokért, új területek meghódításáért. A 16. század elején azonban megfordult ez a helyzet. A magyar állam a korszak legnagyobb katonai hatalmával, az Oszmán Birodalommal került szembe, s az egyenlőtlen küzdelemben vereséget szenvedett, elveszítette függetlenségét, hogy – az 1848–1849-es „közjátékot” leszámítva – csak az I. világháborúban elszenvedett vereséget követően, mintegy „büntetésként” kapja azt vissza.

A magyar történelem ezeregyszáz éve a kiemelkedő katonai teljesítmények története is. A háború nem csupán egy ország vagy egy hadsereg teljesítménye, hanem egyéneké is. Olyan egyéneké, akik számára ez a helyzet teszi lehetővé, hogy a bennük rejlő képességeket megmutassák. E szám szerzői arra vállalkoztak, hogy a háborúk lényegét mintegy sűrítve tartalmazó csaták elbeszélésén keresztül mutassák be a magyar történelem legjelentősebb fegyveres konfliktusait a honfoglalástól a II. világháborúig. A válogatás természetesen önkényes, mint ahogy minden ilyen jellegű válogatás az. Miután a magyar közvélemény jelentős része máig hajlamos 1100 éves kudarc történetként felfogni a magyar történelmet, igyekeztünk többnyire olyan összecsapásokat kiválogatni, amelyek a magyar hadi krónika sikeres fejezetei közé tartoznak.

A mohácsi csatát utólag nem tudjuk megnyerni, de nem kell Mohács szemüvegén át látnunk a magyar történelem egészét. A 20. század politikai és katonai kudarc sorozata nem ok arra, hogy az egész magyar történelmet politikai és katonai katasztrófák sorozatának lássuk. Reméljük, hogy e tanulmányok is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy ez a rossz beidegződés némileg megváltozzon. Az optimistább múltszemlélet nem a múlt meghamisítását jelenti, de hozzásegíthet ahhoz, hogy a jelen viszonyai között is jobban érezzük magunkat. Mert tény ugyan, hogy az elmúlt 1100 évben több nagy birodalom is fenyegette ennek az államnak a létét, s e küzdelmekben nem mindig voltunk sikeresek; de hol vannak ma már azok a birodalmak?

Hermann Róbert

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A 11. SZÁZADI MAGYAR–NÉMET HÁBORÚK

Szent István és II. Konrád háborúja 1030-ban

■ Géza fejedelem és Szent István uralkodása első évtizedeinek baráti magyar–német kapcsolataiban a fordulat II. Konrád császár 1030. évi támadásával kezdődött, pontosabban hosszas érlelődés után robbant ki. Az 1030. évi hadjáratot felvezethették kisebb határ menti összecsapások. Erről a háborúról nagy jelentősége ellenére is csak rendkívül hézagos információink vannak. Az 1030. évi német támadás pontos oka máig vitatott, sőt érdekes módon maguk a német források is bizonytalanok, olykor éppen a németekre előnytelen okokat jelölnek meg. A császár udvari káplánja, Wipo szerint „ugyanabban az időben a bajorok hibájából köztük és a magyarok között olyan súlyos összetűzések támadtak, hogy István, a magyarok királya többször betört és zsákmányt ejtett a norikumiak, vagyis a bajorok területén”.

Az bizonyos, hogy István sógora, II. Henrik császár 1024-ben bekövetkezett halála fordulatot idézett elő a német külpolitikában. Konrád legközelebbi tanácsadója az a Brúnó augsburgi, püspök lett, aki II. Henrik testvéreként már korábban is szembehelyezkedett az elhunyt császár politikájával. Ez vélhetően a magyar ügyeket is érinthette, bár Brúnó már 1029-ben eltávozott az élők sorából. Hasonlóképpen ütköztek a magyar érdekek Velence kérdésében, ahol Orseolo Ottó dózse felesége István név szerint nem ismert nőtestvére lett. Végül reális, de

Az 1030. évi támadás visszaverésének szimbolikus jelentősége volt, hiszen a későbbi magyar történelemben időről időre visszatekintettek Szent István győzelmére, és erőt merítettek belőle.

szintén pontosan nem ismert nézeteltérés forrása lehetett a bajor hercegség megöröklésének joga, ami Gizella királynőn keresztül Imre herceget is a hercegséget maguknak követelők közé emelhetette. Annyi bizonyos, hogy a feszültség első jelének az tekinthető, hogy 1027-ben egy német, magukat zarándokoknak mondó csapatot, köztük a császár követét, a mainzi érsekség egyik leggazdagabb püspökét a magyar király nem engedte át országán Bizánc felé.

Pontos adattal rendelkezünk a hadjárat megindulásáról. Kevés fennmaradt forrásaink egyikéből tudjuk, hogy a császár, II. Konrád 1030. június 21-én a Regensburghoz közeli Niederaltaich bencés monostorában éjszakázott, majd a hadjáratot befejezvé oda is tért vissza. A német sereg pontos útját mára lehetetlen rekonstruálni, minden bizonnyal azt a hadi és kereskedelmi utat követte, amelyet a Magyarországán átvonuló zarándokok, majd a század végétől a keresztések.

Konrád magyarországi hadjárata az első írásos adat a nyugat-dunántúli határvédelmi rendszer kiépítéséről. E védelem kihasználta a dunántúli erdőségeket, mocsarokat és folyókat, így a Rába, Rábca, Lapincs, Zala, Mura által nyújtott természetes erősítési lehetőségeket. Az országba vezető hadi utakat úgy vezette, hogy azok jól védhető, az útra merőleges, favázás sáncokkal megerősített átjárókon, ún. kapukon, portákon vezessenek át, így találjuk Vereckénél az Orosz kaput, a Poprád folyónál Sárosban a Lengyel kaput vagy a Német kapukat Kapuvárnál és Radkersburgnál. A határvidéken nagy kiterjedésű területeket hagytak lakatlanul, az ún. gypüket, s az azon átvezető utakat ellenséges támadás esetén könnyen járhatatlanná tudták tenni elárasztással, földmunkával, torlászokkal. A határvédelem súlypontja majd csak a 13. századtól tevődik át a várakra, addig a gypük és kapuk védelmére kirendelt határőrnépekre támaszkodott. Ezek leginkább könnyűfegyverzetűek voltak, így székely, besenyő íjászok, akik a nehéz terepviszonyok között is könnyen mozogtak, elvégezték a szükséges felderítést, határőrizetet. A határvédelem számos ponton mélységében is tagolt volt. Az utakat ellenőrző pontokon vezették át, miként a délnyugatról érkező, ún. Olasz út első sáncolására még a Muránál került sor, a Német utat a Lapincs folyónál védték, majd a két út találkozásánál Vasvárnál újabb ellenőrző ponton haladt át, hogy ezután akadálytalanul lehessen eljutni rajta az ország szívébe, Veszprémbe és Székesfehérvárra. Az északi út, a Lajta vidéki, a kapuvári sáncokon haladt keresztül, hogy azután Győrön át a Vértes hegységen átvezető hadi úton érje el Fehérvárt.

1030-ban a rendkívül erős, még távoli lotaringiaiakat és luxemburgiakat is felsorakoztató, morva segítséget is maga mögött tudó birodalmi seregnek azonban sikerült áttörni a sáncok és kapuk első vonalán, miközben összezsapásokról nem olvasunk, ami jelzi, hogy a magyar hadvezetés becsalta őket a nyugat-magyarországi folyók között kialakított magyar határvédelem területére. Pozsony és Moson várát csak a későbbiekben erősítették meg úgy, ahogyan azok az 1051-es, majd az 1096-os harcok idején szemünk elé tárulnak. Utánpótlási nehézségeik miatt azonban így is – mint többször is a 11. század folyamán – július derekán a Rába folyó vonalánál vissza kényszerültek fordulni. Élelmiszer-utánpótlásuk elakadt, a helyszínről nem tudtak zsákmányolni, s – szemben a későbbi hadjáratokkal – magyar támogatókkal nem rendelkeztek.

A *Niederaltaichi* évkönyvben olvasható kortárs bejegyzés szinte mindent elmond, amit ma az eseményekről tudhatunk: „Konrád császár [...] Magyarországról azonban sereg nélkül tért vissza, anélkül, hogy bármit elért volna, mivel se-regét az éhezés szorongatta és Bécsnél a magyarok fogságba ejtették.” A feltéte-

lezés szerint a magyarok a visszavonulókat Kapuvár közelében szétverték, majd üldözték őket, és Bécsnél bekerítették a sereg egy részét. Ezt az utóbbi eseményt sokáig úgy értelmezték, hogy a magyarok Bécszet foglalták el, ám az ekkor még jelentéktelen település megemlítésének nem sok értelme lett volna, Bécsnek 881 után ez a második írásos említése. Sokkal valószínűbb, hogy a német sereget kerítették be, s kényszerítették egy számukra megalázó béke megkötésére.

A háborút lezáró béke Magyarországnak területi gyarapodást, egy keskeny nyugati területsávot juttatott a határövezetben. Korábban itt a Fischa és Lajta folyók közötti területekre gondoltak, újabb vélemények szerint már a hadjáratot megelőzően a Fischától keletre eső terület Magyarországhoz tartozott, s így a területi nyereség a Dunától északra, a Morva és Thaya folyók vidékén keresendő.

A győzelemnek már a magyar kortársak is nagy jelentőséget tulajdonítottak. Ezt bizonyítja, hogy a Konrád császár feletti magyar győzelem bekerült István király nagyobb legendájába is, s csak sajnálhatjuk, hogy egykorú magyar krónikás tudósítás nem maradt fenn az eseményről, noha a korai magyar krónikás ismerete és többször is idézte az előbb említett *Niederaltaichi évkönyvet*. Az István-legenda szerzője szerint a németekkel szembekerült magyar sereget isteni beavatkozás menti meg, hiszen a szöveg szerint égi küldött jelenik meg a császár táborában, s szólítja fel a német császárt visszafordulásra.

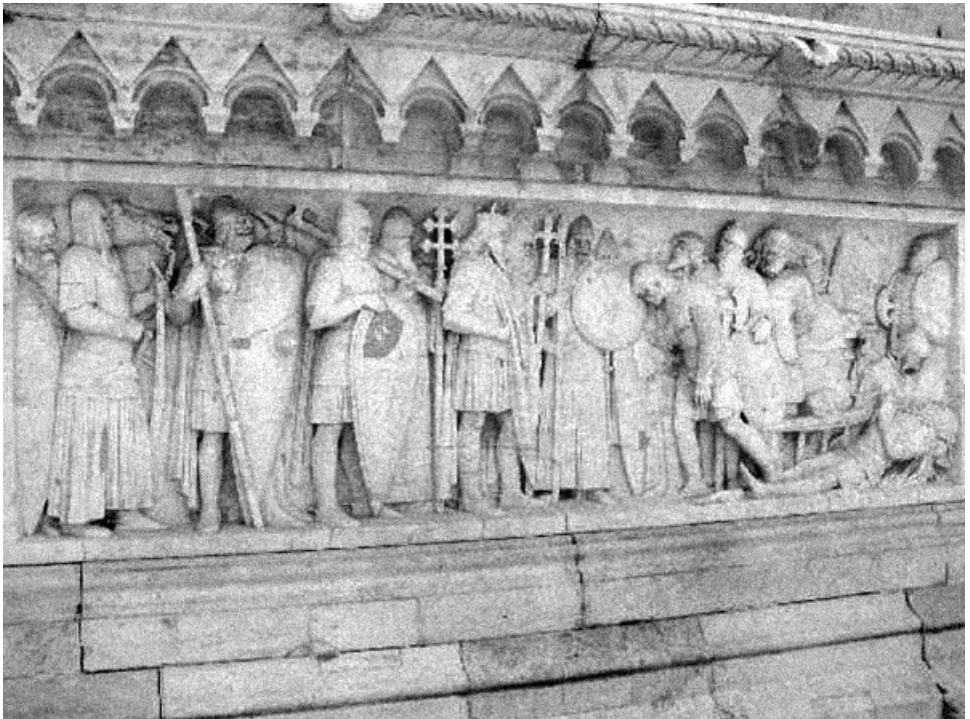
„Mindjárt másnap hírnök érkezett a germánok táborába minden egyes vezérhez, mintha a császár küldte volna, és parancsot adott át a visszatérésre. Mihelyt az ellenség visszavonult, és a szent férfi [István király] felismerte, hogy Isten oltalmának irgalma látogatta meg, a földre borulva hálát adott Krisztusnak és szülőanyjának, kinek védelmébe magát és országának gondját szüntelen imában ajánlotta. A császár pedig megrémült övéinek ennyire váratlan kudarcától, és tudakolta, miképpen történt a dolog. Mikor aztán megértette, hogy a hírnök, aki őket visszatérítette, valóban nem volt az ő híve, nem kételkedett, hogy ez Isten szándékából történt a leghívebb király reményeinek megerősítésére, és azontúl országának megtámadásától tartózkodott, mert visszatartotta az örök bíró [azaz Krisztus] félelme.” (Szent István ún. *Nagyobb legendája* nyomán íródott *Hartvik-legenda* 16. fejezetéből.)

Közelebbi kapcsolatban Szent István legendájával talán Wipónak *II. Konrád tettei* című, az 1024–1039 közötti éveket tárgyaló munkája áll. Wipo ugyanis a magyar szerző vélekedésével összhangban állítja, hogy István „csupán az Úrtól kért sürgetve védelmet, miután egész országában könyörgést és bűjtöt rendelt el”, ami eredménnyel is járt. Wipo a császár visszavonulását a következő mondatban a magyar határvédelemmel, folyókkal, erdőkkel indokolja, valamint azal, hogy a határszélen való pusztítással már elégtételt vett az őt korábban ért sérelmen. A háttérben azonban kitapintható a magyarok javára történt isteni beavatkozás gondolata – még ha kimondottan nem is említi azt. Sejthetően arra utal, hogy csak az égiek tudták megakadályozni a német győzelmet. Wipónak a későbbi császár, III. Henrik kíséretében akár alkalma is nyílhatott Magyarországon megfordulni, illetve a magyar politikával kapcsolatban akár első kézből információkhoz jutni. Wipo szövegére alapozva gondolta ifj. Horváth János, hogy a koronázási palást esetleg Szent Istvánnak a német betörés kapcsán tett fogadalmához köthető, az mintegy fogadalmi ajándékként készülhetett, hiszen azon az 1031-es évszám szerepel.

Annál meglepőbb, hogy az 1140–1150 között íródott német nyelvű *Kaiserchronik*, azaz a Császárok krónikája a korabeli forrásoknak teljes mérték-

ben ellentmondva egy német győzelemről tudósít az 1030-as háború kapcsán. A *Kaiserchronik* meghatározó írásműve a németföldi Magyarország-képnek. Nem meglepő módon István király, ekkorra már ismert szentségéről, szentté avatásáról semmit sem szól, ezzel szemben nagy részletességgel adja elő Konrád 1030-as magyarországi hadjáratát. Meglepő, hogy nem említi a magyarok frissen szerzett hitét, sőt éppen ellenkezőleg, egyszer hunoknak nevezi őket. Ugyanakkor a krónika szerzője a csata előtt a nyugati hadvezérek szokása szerint szónokoltatja a magyar királyt seregéhez, mintha István király nyugati ellenfél lenne. István hazájuk védelmére és becsületük megőrzésére hívja fel katonáit. Ebben persze elhelyezi azt a fricskát, hogy István király a Rajnán túl vezetett kalandozó hadjáratok szívet melengető emlékének felidézésével akarja bátorítani katonáit, ami ambivalens érzéseket kelthetett a nyugati olvasóban és hallgatóban.

A meglepően részletesen előadott történetben a döntő momentum mégis Konrádnak a csatát megelőző napon megtapasztalt álma, amit főemberei fejtenek meg. Az álomban István király egy hajón közeledik a császárhoz, de mielőtt elérte volna és hozzá szólhatott volna, a hajó elsüllyedt, majd egy fekete kutya jelenik meg, amely felfalja a magyarokat. Az álom szerepe ebben a történetben kétségbenvonhatatlanul a császár oldalán való égi beavatkozás bizonyítása volt. Nem utolsósorban ezt támasztja alá a császár megdőbbenése a magyarok hatalmas számától, érzékeltetve, hogy azt emberi erővel nem lehet legyőzni. Konrád az égi támogatást meg is hálálta, hiszen a sebesültek és haldoklók látványa meglágyította a szívét, véget vetett az öldöklésnek, a legyőzött ellenfél, azaz a magyarok fosztogatásának, Istvánnak pedig megkegyelmezett. Az események leírásának célja mind a magyar, mind a német szerzők esetében királyaik kegyességé-

gének és jámborságának igazolása volt: István az égiek segítségével arat vértelen győzelmet, míg Konrád megálljt parancsol a harc hevében katonáinak, és megkíméli az életben maradtakat.

Az eseményeket a békekötés zárja, melynek során a korabeli forrásokkal, így Wipo leírásával összhangban István király követküldéséről beszél. Más források, így a *Niederaltaichi évkönyv* arról is tud, hogy a fiatal Henrik maga ment békét kötni, amire 1031 tavaszán ismert tartózkodási helyei lehetőséget is kínálnak.

Feltűnő, hogy mindkét szövegben, István legendájában és a *Kaiserchronik*ban égi segítség magyarázza meg a csata kimenetelét, ami joggal veti fel annak lehetőségét, hogy a kortársak tudatában voltak az események eltérő német és magyar értelmezésének, az azokra adott népies, hősének típusú magyarázatoknak. Így a magyar legenda csodás beavatkozása akár a német értelmezésre adott válasznak is tekinthető lenne. Valóban, a német szakirodalomban már régen felmerült annak lehetősége, hogy a *Kaiserchronik* egy korábbi délnémet helyi hagyományt vett át. A magyar hadjáratokat egyébként tényleg sokáig emlegethették a német résztvevők, miként az 1051-es magyarországi hadjárat kapcsán a németek ellátási nehézségeit Benno, a később szentté avatott osnabrücki püspök kortárs életírása is megörökítette. Az életírás szerzője maga is népszerű német nyelvű énekekről és történetekről tesz említést: „máig ismert fabulák és népnyelvű dalok”-ról, amelyeknek a megszületését valóban rendkívüli körülmények indokolhatták, s ilyen-nél találkozott a németek már 1030-ban is. A magyar győzelem hazai szóbeli hagyományával is számolhatunk, még ha annak a magyar és a német krónikákban nem sok nyoma maradt is. Könnyen elképzelhető, hogy a magyar legendaszerzőnek csodás eseménnyel kellett a németek feletti győzelmet megmagyaráznia, azt a győzelmet, ami a század második felében már hihetetlennek tűnt, vagy éppen a németek által terjesztett magyar vereség rágalmát kellett megcáfolnia. Akár egy akkorra már kialakult német szóbeli hagyomány létével is számolhatunk, melyre a magyar legenda szerzője egy, nem is akármilyen választ adott: ha a németeknek egy kutya jön a segítségükre, a magyaroknak maga Szűz Mária.

Ezután a magyarországi trónutódlási harcokban egészen 1108-ig egy német-barát párt folyamatosan igénybe vette a német császár katonai segítségét. Az ország történetében komoly veszélyként, reális lehetőségként jelent meg a tartós német hűbéri alávetés veszélye. Az 1030. évi támadás visszaverésének szimbolikus jelentősége volt, hiszen a későbbi magyar történelemben időről időre visszatekintettek Szent István győzelmére, és erőt merítettek belőle.

A német–magyar csaták kora (1051–1052)

■ Szent István halálakor saját fia, a később szentté avatott Imre herceg már nem volt életben. A király halála után szinte azonnal kialakult egy német és hazai párt a magyar politikában, az előbbi értelemszerűen a német fegyverek erejére támaszkodott. Velencei Péter magyar király már 1041 októberében megjelent Regensburgban, hogy német segítséget kapjon riválisa, Aba Sámuel választott királlyal szemben. III. Henrik, ekkor még csak német király – 1046-tól császár – jó érzékkel vette észre a lehetőséget, hogy a trónutódlási válságba süllyedt Magyarországra kiterjessze befolyását. Tíz esztendő alatt tíz hadjáratot vezetett az ország ellen. 1042 szeptemberében a Garam folyóig jutott, 1043-ban a Duna partján próbálkozott, míg végre 1044-ben a németeknek sikerült átkelni a magyar határvédelmen, s július 5-én legyőzték Abát a Győr megyei Ménfő közelé-

ben nyílt mezei csatában. Henrik ezután a magyar koronázó városba, Székesfehérvárra vonult, ahol visszaadták neki a még III. Ottó császártól származó magyar királyi lándzsát.

Az 1051-es német–magyar harcok

■ Az 1044-es harcok következtében veszett el Magyarország 1030. évi területnyeresége, s a magyar–német/osztrák határ évszázadokra a Lajta folyónál állandósult. A ménfői katonai kudarc, de még inkább Péter király halála után I. András király uralkodása alatt az ország előkelői átmenetileg egységesen szálltak szembe a német terjeszkedési törekvésekkel. Ennek letörésére III. Henrik nagybátyja, Gebhard, regensburgi püspök 1050-ben tört be az ország határszéli részébe, és nagy zsákmányt ejtett. A magyarok röviddel Gebhard távozása után benyomultak az Aba által 1043-ban Henriknek átengedett, utóbb Neumark elnevezés alatt új határgrofsággá emelt területre, és azt központjával, Hainburggal együtt dúlták.

A német megtorló támadás nem is váratott sokat magára. Ennek eredményeként a birodalmi német sereg 1051 júliusában már Regensburgnál gyülekezett, ahova augusztus elején maga Henrik is megérkezett. Úgy látszik, nemigen vetettek azzal számot, hogy minél nagyobb egy sereg, annál nehezebb az utánpótlását megszervezni, következésképpen annál sebezhetőbb.

Augusztus közepén a sereg már Passau környékén volt, ahonnan megkezdte előnyomulását a Duna jobb partján a magyar határ felé, és augusztus végén Hainburg alatt ütött tábort. A Dunán a sereget élelemszállító hajóhad kísérte. Ez a nyár azonban igen esős volt, így a Lajta, Fertő, Hanság, Rábca és a Rába vidéke a nyári nagy esőzések és a magyarok védő intézkedései, a gátak átvágása folytán teljesen járhatatlanná vált.

A német támadás két irányba vette kezdetét: a sereg kisebb része Welf karintiai herceg vezérlete alatt a Duna bal partján a Vág, Nyitra, Garam vidékén támadott. Közben nem felejtették a korábbi német hadjáratok keserű tapasztalatait, s a Dunán élelmiszereket vivő hajóhadat küldtek Gebhard regensburgi püspök parancsnoksága alatt. A német fősereg a császár, III. Henrik vezetésével a Zala folyó forrásvidékén tört be az országba. Tudatosan az ország központja, Székesfehérvár irányába törtek előre, hogy annak elfoglalásával kényszerítsék hátrányos alkupozícióba a magyar királyt. A magyarok nagyon bölcsen úgy védekeztek, mint 1030-ban: maximálisan kihasználták a nyugati határszél természetes, vizek és mocsarak nyújtotta lehetőségeit, a betört sereg előtt pedig a felperzselt föld taktikáját alkalmazva komoly ellátási problémákat idéztek elő a császári seregben.

Ehhez a hadjáratához kapcsolódik a magyar középkori történetírás egyik legsebezhetőbb, bár nem feltétlenül hiteles története, ami azt meséli el, hogy miként csapták be a magyar felderítőket Gebhard püspököt. Úgy történt ugyanis, hogy a magyarok elfogták a császári hírvivőt, s az elkobzott levelet egy másikkal pótolták. A meghamisított levélben ura, III. Henrik nevében Gebhard tudomására hozták, hogy a császári parancs értelmében azonnal forduljon vissza, s térjen vissza Németországba. A *Képes Krónika* szerint a következőképen: „Vedd tudomásul kedves Gebhard püspök, hogy birodalmunk nagy és fontos dolgai bennünket Magyarországból Németországba visszatérni kényszerítenek; ellenségeink ugyanis birodalmunkat elfoglalták. Azért a hajók elpusztítása után siess te is, amily gyorsan csak teheted, elibénk Regensburgba, mert neked sem tanácsos tovább Magyarországon maradni.”

Miután Gebhard püspök engedelmeskedett a parancsnak, a sereg utánpótlás nélkül maradt, s a magára maradt császár is kénytelen volt hazatérni. Közben átvonultak a Vértes hegységen, ahol eldobálták pajzsukat, fegyvereiket, s innen nyerte volna a hegység a nevét. A 13. században Kézai Simon még a Bársonyos helynevet is erre az eseményre vezeti vissza, mondván, hogy bársonypárnákat is eldobáltak. Felteszik a mai kutatók, hogy – amennyiben a történet hiteles – a Gebhardnak küldött hamisított levelet az a tihanyi alapítólevélben említett Miklós püspök írhatta, akiben talán korai történeti feljegyzéseink szerzőjét, vagyis első történetírónkat is tisztelhetjük.

A németek számára Bodajktól kezdve a visszavonulás már valóságos futássá változott át, a 34 kilométernyire fekvő Bársonyos-hegy (a mai Bársonyos fölött emelkedő magaslat) irányában. Itt valamiképpen sikerült újból élelmiszerekhez jutni, mert Kézai szerint „azon a helyen a császár ételt és italt nagy bőven szolgáltatott ki embereinek, amelytől legnagyobb részük megmámorosodék”. A Győr mellől elindult német sereg három részre tagozva közeledett a Rábca felé. Az elővéd válogatott burgundi, szász és lengyel fegyveresekből állott; azután következett a sereg zöme Henrik parancsnoksága alatt, s végül az utóvéd azzal a feladattal, hogy az üldöző magyarokat távol tartsa. A magyarok a visszavonulókat már nem akarták megállítani, innen háborítatlanul folytathatták útjukat Hainburg felé, ahova október 25-ike táján érkezett meg. November 12-én pedig már Regensburgban találjuk a császárt, ahol végre kipihenhetette a sikertelen magyar hadjárat fáradalmait.

A német kudarc oka részben a nagy kerülő által előállt idővesztésben jelölhető meg. A főerővel célpontjának tekinthető Székesfehérvár a kiindulópontot képező Hainburgtól Győrön át 160 km, Sopronon át 250 km, ám a valóságban követett útvonalon, Karintián át csak a Mura menti országhatárig majdnem 300 km, ahonnan még további 200-220 kilométert kellett megtenni. Az a nagy előnye persze kétségtelenül megvolt a nagy kerülőnek, hogy annak révén a német főszereg az északi határ menti erdőséget, folyókat, vizenyős területeket mind elkerülte. Lehet, hogy túloz a hadtörténész Breit József, amikor az ütközetet és győzelmet az 1812-es híres francia–orosz küzdelemhez hasonlítja, de a magyar függetlenség szempontjából meghatározó jelentőségű katonai sikerről van szó.

Az 1052-es hadjárat

■ Az 1051-es magyar győzelmet ténylegesen a következő évi pozsonyi diadal koronázta meg. Az, ami a lengyeleknek a korban nem sikerült, az a magyar seregeknek két egymást követő esztendőben is megadatott: megszegényítő vereséget tudtak mérni a támadó császári csapatokra. A győzelem kivívásában feltétlenül nagy szerepe lehetett András királynak és fiának, Béla hercegnek, noha forrásaink a részletekről hallgatnak.

Az 1052. évre elhatározott hadjáratához Henrik a tavalynál számra nézve kisebb, de élelmiszerekkel bővebben ellátott s a céloknak megfelelően ostromgépekkel is felszerelt sereget gyűjtött egybe Regensburg tájékán, s július közepén részint szárazon és vízen, azaz részint a Dunán elindulva 20-án Passaubá, a hó végén pedig Magyarország határára érkezett. Hadműveleti terve és legközelebbi célja Pozsony elfoglalása volt. A város alá érkezve hajóival horgonyt vetett, és nyomban hozzálátott vízen és szárazon a város ostromlásához. Amde Pozsonyból, amelyet Henrik 1042-ben ellenállás nélkül elfoglalt, időközben erős vár lett,

s szívós ellenállást fejtett ki. A védők közül, a korabeli feljegyzéseknek köszönhetően ismerjük András, Uros, Voitech (Adalbert), Villöngard vagy Vilunpard, Márton és Zotmund nevét, aminek hitelességét erősíti, hogy néhányuk korabeli oklevélben is előfordul. Kétségtelen, hogy a krónikás feljegyzés magja egy közel egykorú magyarországi feljegyzésre vezethető vissza, amit a későbbiekben bővítettek ki. A város ostroma mindvégig sikertelen marad, mivel a Dunán érkező hajókat a magyar krónikás feljegyzése szerint, Zotmund vezetésével magyar bűvárok megfűrták, azaz harcképtelenné tették.

A pozsonyi csatához kapcsolódik az a momentum, amikor első ízben magyar földre lépett a római pápa. IX. Leó pápa augusztus végén vagy szeptember elején érkezett Henrik táborába, hogy személyesen járjon közbe a béke érdekében a német császárnál, igaz, ekkor még sikertelenül. Az ostrom még szeptember végéig tovább folyt, a hazai krónika szerint összesen nyolc hétig tartott. Szeptember végén a német sereg elhagyta Pozsony környékét. A háború békekötés nélkül ért véget, s október 7-én már Henrik is Regensburgban volt Leó pápával együtt.

Azt, hogy a magyar krónika jelenlegi formájában bizonyos távolságból reflektál a történetekre, nehéz lenne kétségbe vonni, hiszen a 89. és 90. fejezet felcserélésével az időrendet is megváltoztatja: előbb meséli el az 1052. évi, mint az 1051. évi eseményeket. S akkor még nem utaltunk a szóbeli hagyomány kialakulásához szükséges időre, ami – éppen a Vértes hegyéhez fűződő mondanokor kapcsán – a szövegből kiolvashatóan már megtörtént. A szóbeliségre emlékeztető fordulat, mint például „futottak, anélkül, hogy megfordultak volna”, az élő nyelvi szövegformálódás hatására utal. Az előbbiek már első pillantásra is elég nyomós okot kínálnak arra, hogy elgondolkozzunk a fejezet csataleírásainak egykorúságán, noha ezt eddig a történeti és hadtörténeti szakirodalom nemigen tette meg.

A rövid 89. fejezet tartalmazza Pozsony ostromát, Zotmund, azaz Bűvár Kund történetét, valamint a harcban kitűnt magyarok felsorolását. A hadi eseményeknek meghatározó elemei voltak a teherszállító hajók, amelyeket a visszaindulás előtt általában elsüllyesztettek, mint arra 1051-ben is sor került. A magyarok hadicseléről, a hajók elsüllyesztéséről német forrásaink nem tudnak, ami miatt megtörténtét persze kategorikusan nem tagadhatjuk, de kétségeinket megnöveli. Valószínűleg azoknak van igazuk, akik úgy vélik, hogy a hajók elsüllyesztésére a hadjárat befejezése adott alapot, s azokat maguk a németek vették végbe. Az 1051-es adatok alapján úgy tűnik, hogy a folyásiránnyal szemben kritikus körülmények között nem kísérelték meg a vontatást, inkább sorsukra hagyták, használhatatlanná tették a hajókat, hogy az ellenfél ne tudja azokat megszerezni. Zotmund bűvár bravúrjának megfogalmazása nagy valószínűséggel egy, az eseményekhez képest jóval későbbi krónikás tollából származik, ami a német hajók elsüllyesztésének rövid, annalsztikus híradását kommentálhatta és bővíthette.

A 90. fejezet szerencsére sokkal terjedelmesebb, ám egyúttal sokkal problematikusabb is. A történet novellisztikus átalakításának szándéka ebben a fejezetben sokkal jobban megragadható. A hadjárat leírása a továbbiakban egyre erősebben a meseszöveg irányába hajlik, igaz, Miklós püspök nevének említése még korabeli információra utal. A hadicsel részletes leírása, a levélből való – nyilván fiktív – idézetek mind tudatos szerkesztést mutatnak. Nem kevésbé csökkenti az egykorúság lehetőségét annak novellisztikus leírása, hogy a történet végén a németek belehalnak a magyar király bőkezű élelmiszersegélyébe,

mintegy halálra eszik és isszák magukat. A békekötés korabeli oklevelekből kölcsönzött kifejezéseiről szintén vita folyik a kutatásban, ám e kifejezések előfordulása egyáltalán nem zárja ki a történet egészének kései megfogalmazását.

A történeti érvek közül a levélküldés hitelességének maga Gebhard személye mond ellent a legnagyobb súllyal. Tudvalévően Gebhard regensburgi püspök (1030–1060) anyai ágon II. Konrád császár mostohatetvére volt, de közeli rokonságban állt III. Henrik császárral, sőt a német származású pápákkal, IX. Leóval és II. Viktorral is. Gebhard Würzburgban tanult, a térséget, Magyarországot és a birodalmi bürokráciát jól ismerő személy volt, aki 1046-ban urát itáliai útjára is elkísérte, és részt vett a páviai zsinaton. Annak ellenére, hogy a püspök nagyobb érdeklődést mutatott a katonáskodás, mint az egyházi dolgok iránt, nehezen elképzelhető, hogy egy ilyen egyszerű, már-már átlátszó csellet meg lehetett volna téveszteni.

1051-ben a német seregben a hajók és szekerek hiányát a német krónika éppenséggel kiemeli, ami nyilvánvaló ellentmondásban áll a magyar krónikás állításával. Az utánpótlás valóban komoly gondot jelenthetett a németeknek. Ellátási nehézségeiket még Benno korábban említett életírása is megőrkítette. A modern német történeti feldolgozások ugyanakkor nem adnak hitelt a levélcselnek, míg a magyar bűvárok vitézségére vonatkozóan némileg megengedőbbek. A hajók megfűrásának elfogadásában nagy szerepet játszik, hogy a 16. század elején működő Aventinus krónikájában említi az eseményt, ám tudvalévő, hogy a kiváló bajor humanistának nem voltak önálló magyarországi forrásai, a magyar krónika írott vagy nyomtatott kiadásait használta.

A végeredmény persze már nem ennyire pozitív: a magyar katonai előnyt András diplomáciai előnnyé igyekezett változtatni, s saját hatalmát a német császárlány kezébe saját fia számára való megnyerésével látta biztosíthatónak. András követei valószínűleg 1056 szeptemberében a goslari birodalmi gyűlésen kérték nőül a magyar király hároméves Salamon fia részére Henriknek 9 éves leányát, Juditot. A végleges béke megkötését a császár halála hiúsította meg. De nem végleg, mert 1058. szeptember havában Henrik özvegye régens-császárnőként fiával, IV. Henrikkel fényes kísérettel Magyarország felé utazott, és a Morvamezőn ünnepélyesen átadta leányát az őt nagy pompával fogadó András királynak.

E házasság a magyarországi német beavatkozást még majd egy fél évszázadra prolongálta, hogy azt végérvényesen az investitúraküzdelmek tetőzése szüntesse meg végleg. 1063-tól valóban ismét támadásba lendülnek a németek, akiket ekkortól már a Salamon-párt támogat, s juttat átmeneti sikerekhez.

A német–magyar háborúk során a magyar hadsereg és határvédelem kitéően vizsgázott, amikor majdnem egy évszázadon át állta a német birodalmi seregek támadásait, amelyeket nemegyszer még magyar szövetségeseik is támogattak. A fiatal magyar állam sikerrel védte ki az első jelentős külföldi támadássorozatot, s ennek eredményeként egészen Mohácsig megvettette a politikailag és katonailag önálló királyság alapjait, s elkerülte a cseh vagy lengyel fejlődés útját.

■ VÁLOGATOTT IRODALOM

Bagi Dániel – Veszprémy László: *Udvari és populáris regiszter a 11–12. századi magyar és német krónikákban*. Korai magyar és német elbeszélő források érintkezési pontjai. *Hadtörténelmi Közlemények* 130 (2017). 3. sz. 699–718.

Csepregin Oszkár: *Legenda és valóság a krónikák tikrében*. Mi történt valójában 1052-ben Pozsony alatt? In: Csepregi Klára, Csepregin Oszkár etc. (szerk.): *A történelem peremén*. Adalékok Magyarország történetéhez. Bp., 2012. 113–148.

- Bresslau, Harry: *Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Konrad II.* I–II. Leipzig, 1879–1884. Bd. 1. (1879) 1024–1031. I. 297–298.
- Gerics József: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái.* Bp., 1961. 19–22; Uő: *Domanovszky Sándor; az Árpád-kori krónikakutatás úttörője.* Századok 112 (1978). 235–240, újraközölve Uő: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban.* METEM, Bp., 1995. 8–22.
- Gerics József: *A krónikakutatás és az oklevéltan határán.* Irodalomtörténeti Közlemények 78 (1974). 281–295.
- Horváth János: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái.* Bp., 1954. 309–311.
- Gombos Ferenc Albin: *Szent István háborúja II. Konrád római-német császárral 1030-ban.* In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára.* I–II. Szerk. Serédi Jusztinián. MTA, Bp., 1938. II. 109–132. és új kiadása (Szent István, Bp., 1988).
- Kaiserchronik eines Regensburger Geistlichen.* Ed. Edward Schröder. Monumenta Germaniae Historica Deutsche Chroniken I,1. Hannover, 1892 (Neudruck 1964). 1. 79–392, 397–408;
- Makk Ferenc: *Magyar külpolitika (896-1196).* Szegedi Középkorász Műhely (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 2.), Szeged, 1993.
- Myers, Henry A. (transl.): *The Book of Emperors. A Translation of the Middle High German Kaiserchronik.* West Virginia University Press, [Morgantown] 2013. (51. fej.) 362–364.
- Radek Tünde: *Das Ungarnbild in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters.* (Budapester Studien zur Literaturwissenschaft 12.). Frankfurt am Main, Berlin, Bern et al. 2008. 190. (disszertáció, Bp., 2005. 166–167.)
- Szabó Csaba: *Die militärischen Aspekte der deutsch-ungarischen Beziehungen während der Salierzeit.* Ungarn Jahrbuch 21 (1993-1994). 1–18.
- Varga, Gábor: *Ungarn und das Reich vom 10. Bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation.* (Studia Hungarica 49) Verlag Ungarisches Institut, München, 2003. 96–98.
- Veszprémy László: *Korhűség és forrásérték a Magyar Krónika egyes fejezeteiben.* In: *Arcana Tabularii.* Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. Szerk. Bárány Attila – Szovák Kornél – Dreska Gábor. I–II. Bp.–Debrecen, 2014. 809–824.
- Wolfram, Herwig: *II. Konrád magyarpolitikája.* In: Veszprémy László (szerk.): *Szent István és az államalapítás.* Osiris, Bp., 2002. 511–525.
- Wolfram, Herwig: *Konrad II. 990-1039. Kaiser dreier Reiche.* Beck, München, 2000.

B. SZABÓ JÁNOS

A MUHI CSATA

(1241. április 11.)

Mongol invázió Európa ellen

■ 1235-ben a világhódító Dzsingisz kán leszármazottai és a Nagy Mongol Birodalom más tekintélyes vezetői a mongóliai Karakorumban tanácskozássra gyűltek össze Ögödej nagykán vezetésével. Ez a gyűlés, a *kurultáj* határozta el, hogy a mongol hadak meg fogják támadni Európa népeit.¹ Az akkori világ egyik legnagyobb és talán a legjobban felszerelt, de mindenképpen a legtapasztaltabb és lefegyvelmezettebb hadserege volt, amit ekkor Dzsingisz kán unokája, Batu parancsnoksága alatt Európa ellen küldött a birodalom.² A támadás egyik fő célpontja Magyarország volt: a nagykán egyértelműen nehezményezte, hogy IV. Béla *Cumania* királyaként kiterjesztette hatalmát a sztyeppe legnyugatibb szegletében élő kunokra, akiket a sztyeppei „jogfelfogás” szerint Ögödej már legyőzött népnek s így saját szolgálóinak tekintett.³

1236-ban a Nagy Mongol Birodalom nyugatra küldött hadereje már megtámadta a Volga felső folyásánál élő bolgárok országát, és a folyó alsó szakaszánál élő vegyes kipcak-alán népesség földjét,⁴ s 1240 végére a mongolok már a Rusz egykori fővárosának, Kijevnek az ostromára készültek.⁵

Mivel a Magyar Királyság behódolását követelő üzenetek süket fülekre találtak, nem lehetett kétséges, hogy IV. Béla az ellenállást vá-

Elsősorban tehát a mongolok fegyelme, tapasztalata és kiválóan működő parancsnoki rendszere múlta fölül a magyar hadvezetést, amely nem volt kellőképpen egységes, s nem tudta szilárdan kézben tartani embereit sem, ami a válságosra forduló helyzetben lehetetlenné tette az egységes cselekvést.

E munka az NKFIH K-128880, *A tatárjárás Magyarországon és a mongol hódítás eurázsiai összefüggései* című projekt keretében készült.

lasztja majd a mongolokkal szemben. A magyar uralkodó nem rettent meg a fenyegetéstől, sőt 1239-ben még elfogadta Kötöny kánnak, a Dnyeper vidékén élő kunok legtekingetlenebb vezérének a meghódolását is, aki ezután népével együtt beköltözhetett Magyarországra.⁶ IV. Béla udvara rövid időre a mongolok elől menekvő kelet- és közép-európai uralkodók menedékhelyévé változott, akik nyilván nem egyedül, hanem harci tapasztalatokkal rendelkező kíséretükkel érkeztek Magyarországra.

A 13. század első felének sokszor zűrzavaros belső viszonyai ellenére látnunk kell, hogy mindvégig keménykezű uralkodók igazgatták az országot, és az ország belügyei sem a királyok harci kedvét, sem a királyság fegyveres erejét nem csorbították érdemlegesen. Mi sem jelzi ezt jobban, mint az, hogy Imre és II. András uralkodásának alig kevesebb, mint negyven éve alatt a magyar hadsereg több mint húsz ízben vezetett kisebb-nagyobb hadjáratokat külföldre, köztük még egy keresztes hadjáratot is a Szentföldre.⁷

Kijev bevétele már a Magyarország elleni új nagy hadjárat kezdetét jelentette. Batu hadserege 1240–1241 telén *jergét* – „vadászkrét” – formálva, hadosztály hadosztály mellett nyomult tovább nyugat felé, és sorra foglalta el a halics–vlagyimiri ikerfejedelemség fontosabb városait. Az újabb téli hadjárat azonban nem ért véget a kör közepének, Vlagyimirnak az elfoglalásával. A fővezér Halicsban ötfelé osztotta a seregét, s az új „körvadászaton” nem kevesebbet, mint a Kárpát-medence bekerítését tűzte ki célul.⁸ A Kárpátoktól keletre és délre, a mai Románia területére Kadant, Bürit és Bűdzseket küldte, hogy elsöpörjék a magyar uralom alatt álló *Cumaniát* és annak szellemi központját, a milkói kun püspökséget. Batu bátyja, Orda pedig a Lengyelország felé indított sereg parancsnoka lett,⁹ maga a fővezér pedig a Vereckei-hágón át igyekezett behatolni Magyarországra.

A „zordon” Kárpátok bércei hatalmas várfalként egyelőre azonban megoltalmazták a Magyar Királyságot, s 1240–1241 telén hónapokra képesek voltak feltartóztatni a mongolokat is.¹⁰ A mongolok rendszerint a téli hónapokra időzítették hadműveleteiket, mert a fagy ekkor tette számukra leginkább járhatóvá Kelet-Európa folyókkal szabdalta, mocsaras földjeit. Hiába foglalták el azonban már 1240 decemberének elején Kijevet, négy hónapba telt, mire onnan Magyarországra is eljutottak. A téli hadviselésben igen járatos mongolokra ezt a késedelmet jórészt épp az egyes kutatók által utóbb „korszerűtlennek” tartott régi határvédelmi rendszer kényszerítette rá, amely évszázadokon át igen „ökologikusan” oldotta meg az ország keleti és északi határainak védelmét.

A muhi csata – új megvilágításban

■ 1241 februárjának közepén IV. Béla király az ország nagyjaival tanácskozva töltötte a nagybőjtöt Óbudán, amely a 13. század első felére már fontos uralkodói rezidenciává lépett elő.¹¹ Ide érkezett március elején Tomaj nembeli Dénes nádor futára a határról, aki jelentette, hogy a mongolok elérték az orosz kaput (vagyis a Vereckei-hágót), és lerombolták a torlaszokat. Maga a nádor csapata sem volt képes ellenállni, Dénes alig néhány vitézével tudott csak visszajutni a királyhoz.¹²

IV. Béla nyomban hazaküldte a püspököket és az ispánokat a tanácsból, hogy csapataikkal térjenek vissza hozzá, ő maga pedig az Esztergomból és Székesfehérvárról összegyűjthető harcosokkal az egyik legfontosabb dunai átkelőhely-

hez, Pesthez vonult, hogy ott, a folyó bal partján várja be hadainak gyülekezését. Alig három nap telt el a vereckei ütközet óta, amikor a mongol fővezér öccse, Sejbán és katonasága már el is érte a Duna vonalát. A mongol portyázók hol itt, hol ott tűntek fel Pest környékén, de a király – aki a jelek szerint nagyon jól ismerte a sztyeppei lovasok cselvetéseit – megtiltotta katonáinak, hogy a városból kivonulva üldözőbe vegyék őket.¹³ A kalocsai érsek, Csák nembeli Ugrin ellenben elég tapasztaltnak és tekintélyesnek érezte magát ahhoz, hogy dacoljon az uralkodó parancsával: március 17-én az ellenséges lovasok üldözésére indult, csapata azonban kelepcébe került, és állítólag alig néhány emberével sikerült csak visszajutnia Pestre.¹⁴ IV. Béla király ezek után az összegyűlt hadakkal az orosz kapu felé indult, ám a király vezette fő erők 1241. április 11-én a Sajó folyónál döntő vereséget szenvedtek a mongol inváziót vezető Batu kántól.¹⁵

Batu hadának győzelme 1241-ben mind a hazai, mind a külföldi szakirodalomban a magyarok részéről elhibázott előkészítés után rosszul megvívott csata iskolapéldájának számít. Bár a vereség okait vizsgálva a kutatók véleménye megoszlik, mind a régiebb, mind az újabb munkák írói szemében a fő felelős a hibás hadvezetés volt, amely állítólag nem tudott elszakadni a lovagi hadviselés normáitól, így nem is volt képes alkalmazkodni a mongolok könnyűlovasságon alapuló taktikájához. Az 1167. évi zimonyi csatához¹⁶ hasonlóan a muhi ütközet esetében is többek többször is felrótták, hogy a magyarok nagymértékben eltértek őseik hagyományaitól.¹⁷ Néhány kutató még a Spalatói Tamás leírásában kulcsfontosságú szekérvár létezését is kétségbe vonta, mások pedig nem győzték kárhozatni ezt a „nyugati” újdonságot, mely állítólag lehetetlenné tette az oly nagyra értékelt hagyományos magyar lovassági harcászat kibontakozását a csatában.¹⁸ Mivel Veszprémy László – Köhler nyomán – már meggyőzően igazolta, hogy a szekérvár használata ez idő tájt meglehetősen széles körben elterjedtnek mondható Európában, alkalmazását valóban gondolhatnánk valamiféle „nyugati” hatásnak.¹⁹

Vajon tényleg meg sem kíséreltek semmiféle alkalmazkodást a magyar vezérek? Csorba Csaba 1981-ben megjelent tanulmánya már tisztázta, hogy IV. Béla és környezete idejekorán érzékelte a mongol fenyegetés jelentőségét, s egyáltalán nem várt tétlenül 1241 tavaszáig. Politikai és stratégiai téren igen nagyszabású kezdeményezések történtek, s bár ezek jelentős része nem érte el célját, az ország számára mégsem tekinthető teljesen váratlannak a mongol betörés. Az is bizonyosra vehető, hogy a magyar vezéreknek elég alapos ismereteik lehettek a sztyeppei népek harcmódoráról; igaz, nem tudhatjuk, miként vélekedtek felőle.²⁰ E felismerések ellenére Csorba Csaba elődeihez hasonlóan úgy vélekedett, hogy a magyarok a Sajó menti csatában nem próbálták felhasználni ezeket az ismereteket. A forrásokban azonban mégis akad néhány részlet, amely ellentmond az általa is képviselt hagyományos álláspontnak.²¹

Mindenekelőtt igen figyelemreméltó a magyarok következetes óvatossága, amelyre Veszprémy László hívta fel a figyelmet. Miközben a mongolok Pest alatt portyáztak, IV. Béla megtiltotta a kitöréseket. A parancs értelmét Ugrin kalocsai érsek csapatának sorsa példázza, a király tehát tudhatta, hogy a sztyeppei lovasok taktikájának megfelelően a város alatt feltűnő gyöngye ellenséges lovascsapatok gyakran csupán a csalétek szerepét játsszák.²²

Később, a Sajó partján a többek szerint igen magabiztos és támadó szellemű magyar hadsereg napokig úgy nézett volna farkasszemet a mongolokkal, hogy – mint azt a csata több kutatója feltételezi – meg sem kísérelte megtámadni az el-

lenséget, inkább a tábora köré emelt szekérvár védelmében várakozott.²³ A szekérvár alkalmazásának korabeli magyarázata szerint a király nem hagyta, hogy katonái sátraikat védtelenül, laza csoportokban állítsák fel. Ez szintén arra utalhat, hogy IV. Béla számolt egy váratlan rajtaütés lehetőségével, dacára annak, hogy Rogerius nyomán a kutatók szinte egyöntetűen úgy vélik: a magyarok nem hitték, hogy a Sajó hídja kivételével bárhol máshol át lehetne kelni a folyón. Az elmondottakat az is alátámasztja, hogy az állítólag „gyanútlan” magyar hadvezetés éjszakánként ezer emberrel őriztette a tábor nyugalmát.²⁴

A mongolok harcmodorának ismeretében ezek az óvintézkedések nagyon indokoltnak tűnnek, s azt bizonyítják, hogy a király és tanácsadói igenis számoltak az ellenfél taktikájának egyes sajátosságaival. De mi lehetett az oka a magyar sereg napokig tartó tétlen várakozásának? Négyesi Lajos véleménye szerint a tatárokat üldöző magyar had Muhinál egyszerűen megpihent a hosszú eröltetett menet után, s bevárta a saját lassú málháját, mert fogalma sem volt arról, hogy Batu hada már egészen közel van.²⁵ Véleményem szerint ez a várakozó magatartás épp annyira jól illeszkedik a szekérvár alkalmazásához, mit a középkori hadgyűjtési szokásokhoz: Jan *Długosz* késő középkori lengyel történetíró mindezt úgy értelmezte, hogy – miként az később is szokásban volt – a környékről érkező csapatokat eleve a Tisza mellé várták, s az előre kijelölt helyre indult a király hada is Pestről; ezt a váradi püspök később tárgyalandó hadmozdulatai is megerősítik.²⁶

Spalatói Tamás leírja, hogy a mongol támadás előestéjén tartott haditanácson a magyar előkelők többféleképpen vélekedtek az ellenállás módjáról, s a forrás szerint a tanácskozáson végül sem az erősségekben való passzív védekezésben, sem a demonstratív erőfitogtatásban nem tudtak megegyezni. Az egyik fél azt vallotta: az erősségekbe visszavonulva hagyni kell, hogy az ellenség raboljon és fosztogasson.²⁷

A tudósításából azonban kimaradt e vélemény – leginkább valószínűnek tartható – indoklása: a sztyepei könnyűlovasok csupán addig mozgékonyak, amíg meg nem szerzik prédájukat, hazafelé tartva, a rabokkal és zsákmányállatokkal együtt viszont már sokkal sebezhetőbbek. Évszázadokkal később, a krími tatárok támadásainak idején például ez közismert tapasztalat volt mind Lengyelországban, mind Oroszországban.²⁸ A források szerint a magyarok is az ebből fakadó lehetőségeket kihasználva győzték le 1068-ban a besenyőket (úzokat?), 1285-ben pedig a tatárokat.²⁹ Mivel azonban 1241-ben nem egyszerűen egy nagyszabású rablótámadás veszélye fenyegetett, ilyen módon aligha lehetett volna sikeresen szembeszállni a mongolokkal. Spalatói Tamás szerint a másik nézet az volt, hogy vonják össze az ország haderejét, s már önmagában ezzel az erődemonstrációval is riadalmat kelthetnek az ellenségben. Jelenleg ismert formájában ez az állásfoglalás is csonkának tűnik, hiszen nem derül ki belőle, hogy mit tettek volna a magyarok, ha a mongolok mégsem a kívánt módon reagálnak.

Az kétségtelen, hogy IV. Béla megkísérelte összevonni az ország csapatait Pestnél, s a rendelkezésre álló erővel a visszahúzódó mongol csapatok nyomába szegődött. Minden jel arra mutat tehát, hogy a gyakorlatban mégis a második elgondoláshoz hasonló cselekvés mellett döntöttek a haditanácson. A király szándékosan kereste a találkozást az ellenség főerőivel, valószínűleg volt tehát valamilyen elgondolása arra az esetre is, hogy ha szembekerül Batu kán harcosaival, miként mérkőzön meg velük.

S itt merül fel ismét a kutatók vissza-visszatérő kérdése, hogy tudniillik – a szemben álló felek feltételezett hasonló létszáma mellett – vajon a könnyűlovas-

ság megfogatkozása és a rá épülő harcmódor elhanyagolása, esetleg a nehézlovasság gyöngesége vezetett-e végül a magyarok kudarcához. Az egyik álláspont szerint a magyarok egyre inkább az európai szokásokhoz idomuló taktikája és fegyverzete tulajdonképpen alkalmatlan volt a mongolok elleni harcra, s a kunok távozása az egyetlen olyan erőtlől is megfosztotta IV. Béla hadát, amely képes lett volna a saját módszereivel szembeszállni az ellenséggel. A másik nézet szerint viszont éppen a haderő átalakulásának befejezetlensége, azaz a nehézfegyverzetű lovasok alacsony száma miatt maradt alul a küzdelemben a magyar sereg.³⁰

A kunok segédcsapata ugyan kétségtelenül javított volna a létszámarányokon,³¹ de az korántsem biztos, hogy a magyar had többi könnyűlovasával együtt saját harcmódorukkal éppen Magyarországon lettek volna képesek sikeresen szembeszállni Batu kán hadaival. Azok a kutatók ugyanis, akik a könnyűlovaságon alapuló manőverező taktika alkalmazását hiányolják, mintha megfedkeznének arról, hogy IV. Béla csapatai a muhi pusztán egész Eurázsia akkori legkiválóbb hadseregével kerültek szembe. A mongolok kiválóan ismerték és alkalmazták a könnyűlovasság összes szokásos hadmozdulatát és csselfogását – fegyvelm dolgában pedig bizonyára felül is múlták ellenfeleiket –, s aligha véletlen, hogy 1241-re már a sztyeppe összes népe meghódolt előttük. Ha tehát a magyarok a mongolokénál valószínűleg kisebb létszámú és minden bizonnyal alacsonyabb harcértékű könnyűlovasságukra támaszkodva kívántak volna nyílt csatát vívni, azt aligha teheték volna a biztos siker reményében.

A könnyűlovasságon alapuló mongol taktika ugyanakkor gátat szabott a nyugati típusú nehézlovasság alkalmazásának is. Noha a mongoloknak szintén voltak nehézfegyverzetű egységeik, ezek, feltehetően kisebb létszámuk és eltérő harcmódjuk miatt, kézitusában aligha voltak képesek kiegyensúlyozni a nehézfegyverzetű európai harcosok fölényét. De hogyan tudta volna egy európai sereg közelharcra kényszeríteni a rendkívül mozgékony és kiválóan vezetett mongolokat, ha azok nem kívántak vele számukra kedvezőtlen körülmények között harcba bocsátkozni? Emiatt megalapozatlannak tűnik az a vélekedés, hogy a nagy tömegű nehézlovasság önmagában elégséges lehetett volna ahhoz, hogy a magyarok javára döntse el a harc kimenetelét. Az az állítás pedig, hogy a nyugat-európai típusú nehézlovasság fölénye bizonyítást is nyert volna a harcmezőn, csupán tévedés lehet, hiszen egyetlen ilyen összecsapás akadt a mongol invázió történetében, s a magyarokénál sokkal inkább lovagi seregnek tekinthető sziléziai csapatokra Wahlstattnál³² 1241 áprilisában a mongolok egyik kikülönített hadteste is képes volt megsemmisítő vereséget mérni.³³

A magyaroknak tehát, ha a siker reményében akartak megütközni az ellenséggel, olyan hadállást kellett elfoglalniuk, amit a mongolok nagy valószínűséggel meg fognak támadni.

A források szerint a magyarok úgy helyezték el táborukat a Sajó közelében, hogy onnan a folyó egyetlen közeli hídját ellenőrzésük alatt tudják tartani. Semmi jele sincs azonban annak, hogy az ellenség átkelését mindenáron meg kívánták volna akadályozni. A tavaszi esőzések miatt a Sajó éppen áradhatott, vagy csak nemrégiben vonult le a folyón az árhullám, így alsó szakaszán segédeszközök nélkül még könnyűlovasok sem tudtak átúsztatni, a felső szakaszon azonban még ilyen időszakban is akadtak használható gázlók. Nem valószínű, hogy ezekről csupán a helyismerettel nem rendelkező mongolok szereztek volna tudomást, bár az lehetséges, hogy a hídtól egy-két napi járóföldre fekvő átkelőhely

használatával már nem számoltak a magyarok. A hidat sem próbálta meg egyik fél sem lerombolni, ám véleményem szerint ezt nem tekinthetjük feltétlenül a kölcsönös támadó szándék jelének. Épp ellenkezőleg, mivel mindkét fél előnyére szolgált volna, ha a másik támad, ily módon is megkísérelhették elősegíteni a másik fél átkelését.

A magyarok számára a mongolok támadása lehetővé tehetette, hogy már az átkelés közben közelharcra kényszerítsék az ellenfelet, ha pedig az végül mégis megvetette a lábát a folyó jobb partján, akkor a magyar tábor körüli térségen vívják meg vele a csatát. Megfelelő tér hiányában, a folyóval a hátuk mögött a mongolok ugyanis nem alkalmazhatták kedvelt módszerüket, a színlelt megfutamodásból indított ellentámadást, s lesvetést sem készíthettek elő a magyarok ellenőrzése alatt álló területen.

Ám a jól megválasztott harctér önmagában még nem segítette a magyar vezérek összes gondján, mivel a mongolokkal szemben sem a németek és csehek, sem a bizánciak ellen alkalmazott taktika nem bizonyulhatott hatásosnak.³⁴ A mozgékony és rugalmas ellenfél veszélyes átkaroló hadmozdulatai miatt elsősorban olyan szilárd hátvédre volt szükség, amely a harcoló csapatoknak bekerítés esetén is biztosítja a megfelelő védelmet. Ezt a feladatot láthatta el – többek között – a magyar tábor köré állított szekérvár. Az összeláncolt szekerek nem csupán váratlan éjszakai támadások ellen nyújthattak oltalmat, hanem a csatában is biztos támpontot jelenthettek, ha a körülöttük harcoló csapatok nem távolodtak el tőlük túlságosan.³⁵ Emellett alkalmasak voltak arra is, hogy a küzdelemben megfáradt csapatok mögöttük harc közben is nyugodtan feltöltsék és rendezzék soraikat egy újabb kitörés előtt. Vereség esetén pedig akár mentsvárként is szolgálhattak, hiszen 1223-ban, a Kalka folyónál vívott csatában a kijevi fejedelem hada egy ilyen módon megerősített táborban három napig sikeresen védekezett a mongolok ellen.³⁶

A szekerekkel körbevett tábor ugyanakkor – a közhiedelemmel ellentétben³⁷ – remek megerősített állásként szolgálhatott nyílt csatákban még akár a sztyeppei íjászlovasság számára is. A besenyők a 11. század közepén például kifejezetten előszeretettel küzdöttek szekérvárra támaszkodva: „Ahogy a besenyők várták a bizánciak támadását – miközben kocsijaik falként vették körbe őket –, némely bizánci oszlop sebesen és kiabálva rohant a barbár tábor felé. A nyilazó barbárok a nyilak által okozott sebesülésekkel pánikba ejtették ellenségeik [ti. a bizánciak – B. Sz. J.] lovait, és rákényszerítették a bizánciakat, hogy megszágyenyülve elmeneküljenek. [...] Egy másik összecsapás is történt, amikor a bizánciak hasonló vereséget könyveltek el: a bizánciak elmenekültek, a besenyők pedig kitartoán üldözték őket.”³⁸ A besenyők később – 1087-ben, 1091-ben I. Alexios, végül pedig 1122-ben II. Ioannes császár ellen – is hasonló taktikával harcoltak. A hozzájuk hasonló módon főként lovon küzdő, ám közelharcban valószínűleg fölényben lévő bizánciak így nem tudták egykönnyen elérni a hevenyészett védővonal mögül rájuk nyilazó harcsoukat: II. Ioannes is csak a gyalogos varang gárda bevetésével tudta áttörni a szekerek vonalát.³⁹ Védelmi harcaikban az oroszok ellenében a kunok is alkalmaztak szekérvárat, s ennek a rögtönzött védelmi eszköznek a használata még a 14. században is teljesen szokványos dolog volt az Európában felbukkanó kis-ázsiai törököknél.⁴⁰ Egyes kései példákból az szintén világossá válhat, hogy a szekérvár korántsem korlátozta minden esetben a mozgékony lovasság hatékonyságát.⁴¹

Mindezen túl a sztyeppe-i hadviselésre vonatkozó források akár még azt a feltevést is megengedik, hogy Muhínál nem egyszerűen egy hevenyészett szekérvár oltalmazta a magyar tábor: Spalatói Tamás szövege szerint „úgy rendeződtek el tehát, mintha valamilyen szűk karámban volnának mindnyájan, körös-körül állítva szekereiket és pajzsait, mintegy a tábor védelméül”.⁴² A perzsa Gardízi leírása szerint a 10. századi kazárok is pajzsokkal vették körül a táborukat, melyeket az egyes katonák felszereléséhez tartozó cövekekhez rögzítettek, s az így összeállított pajzsfalat igen gyorsan, kevesebb, mint egy óra alatt fel lehetett állítani.⁴³ A tábor körül földbe szúrt lándzsákat vázként használva ugyanezt a metódust szintén alkalmazták a bizánci – és talán az orosz – hadseregben, s némileg hasonló módon, pajzsokból összeállított tábori erődítményt még az oszmán-törökök is használtak a 15–16. században.⁴⁴

A muhi csatáról kialakult sztereotip kép ismeretében talán mégis az a leginkább meghökkentő, hogy maguk a mongolok szintén használtak bizonyos esetekben ideiglenes tábori erődítményt a csatáikban. Amikor 1272-ben a Közel-Kelet meghódításán fáradozó mongol hadsereg egyik seregteste az Eufrátesz felső folyása mentén található al-Bira (a mai Törökország területén található Birecik) várát ostromolta, egy 5000 fős mongol különítmény lórról szállva a folyó egyetlen közeli gázlójával szemben felépített — mongolul *sibének* nevezett — paliszáddal megerősített állásba vette be magát, hogy így akadályozza meg a vár felmentésére érkező, túlerőben lévő egyiptomi mameluk hadsereg átkelését az Eufráteszen.⁴⁵

A szekérvár taktikai előnyei azonban csak a megfelelő hadászati helyzetben érvényesülhettek. Úgy tűnik, a Sajó partján IV. Béla még nem értesült az ellenfél stratégiai átkaroló hadmozdulatairól, így nem tartott időhiánytól. Ha a magyar király tudott volna országa bekerítéséről, bizonyára sürgette volna az ellenség főerőivel való összecsapást, s seregével aligha várakozott volna napokig a táborában. Ám a mongolok balszárnya csupán március legvégén tört be Erdélybe – azokban a napokban, amikor a királyi had útnak indult Pestről –, a mongolok jobbszárnya pedig még a csata napjaiban is Sziléziában tartózkodhatott. Így a mongolok feltartóztatásához neki nem kellett volna szükségszerűen döntő harcba bocsátkoznia, míg az ország meghódítására törő Batunak mindenképpen meg kellett ütköznie vele, ha el akarta érni célját.

Ám az eseményekből kiderült, hogy a mongolokból sem hiányozhatott a kelő rugalmasság, s Batu tapasztalt parancsnokai a rendelkezésükre álló néhány nap alatt találtak rá módot, hogy miként előzzék meg a magyar sereg kibontakozását. A forrásokból, sajnos, korántsem rekonstruálható teljes bizonyossággal minden részlet, ám az kiderül, hogy a mongolok meglepetésszerű átkaroló hadmozdulatokkal kívánták bekeríteni a megerősített táborban éjszakázó magyar hadsereget. A magyarok éberségének elaltatására az éjszaka közepén indították el első csapataikat a hídon át, ezeket azonban néhány jól felszerelt magyar egység könnyedén viaszorította.⁴⁶

Az, hogy a támadás tervét egy menekülő orosz fogoly árulta el a magyaroknak, aligha jelenti feltétlenül azt, hogy egyébként nem figyelték a híd tájékát, s a szökevény nélkül nem értesültek volna idejében a mongol csapatok átkeléséről. (Azt a lehetőséget sem lehet kizárni, hogy a hírhozó orosz fogoly épp a mongolok megbízásából érkezett IV. Béla táborába, hogy az éjszakai akció elárulásával előkészítsék a magyarok kezdeti sikerét, ezzel is megerősítve biztonságérzetüket a hajnalra tervezett döntő támadás idejére.)⁴⁷

A meglepetésszerű támadásokra leginkább alkalmas időben, kora hajnalban azután a hídon és a Sajó alsó és felső szakaszán egyszerre indultak meg a mongol főerők. A számításokba azonban komoly hiba csúszott, mert a folyó alsó szakaszán való átkelés nehézségei miatt éppen a haditervet kiötlő Szübeetej parancsnoksága alá tartozó jobbszárny késve érkezett a harcterre.

Batu többi csapata közben igen nehéz helyzetbe került. A magyar hídőrség és a tábor éjszakai védelmére riadókézsültségben tartott nehézfegyverzetű csapat ugyan – a később tárgyalandó mongol hajítógépek bevetése miatt – már nem tudta meggátolni a támadók átkelését a hídon, de lelassította előrenyomulásukat, s ezzel időt nyertek a sereg többi részének felkészítéséhez és harcbevetéséhez. Hiába vette körül már reggel hét órára a magyar táborat a mongolok gyűrűje, nem tudta megakadályozni a magyarok kitöréseit, akik viszont egyre nagyobb erőket tudtak harcba vetni. IV. Béla vitézei nagyon keményen harcoltak, s úgy tűnik, sikerült kézitusára kényszeríteniük ellenfeleiket, így a mongolok frontális áttöréshez használt nehézfegyverzetű elitcsapatai is szokatlanul súlyos veszteségeket szenvedtek. Ezért Batu már az általános visszavonulást fontolgatta, Szübeetej azonban makacsul kitartott eredeti tervének végrehajtása mellett.⁴⁸ Ha késve is, de a balszárny végül a délelőtt folyamán megérkezett, s akár azért, mert támadása váratlan és meglepő volt, akár pusztán azért, mert a mongolok oldalán pihent egységek avatkoztak be a harcba, déltájban megtört a magyarok ellenállása. IV. Béla vitézei közül egyre többen hagyták el a harcot, míg végül a király és a vezérek is elmenekültek.⁴⁹

Aki túlélte a csatát, minden bizonnyal kereste a vereség okát, a felelőst. Bűnbaknak igen kézenfekvő volt a király, IV. Béla személye, akinek szokatlan utasításait – az ellenség vezérének szájába adott mondatokkal – okolni lehetett a kudarcért. „Örvendezzünk, társaim, mert bár nagy annak a népnek a száma, mégsem menekülnek ki kezeink közül, mert rövidlátó tanács kormányozza őket. Látam ugyanis, hogy nyáj módjára valamiféle szűk akolba vannak berekesztve” – mondta állítólag, Spalatói Tamás szerint – Batu kán egy olyan dombon állva, amit máig sem sikerült fellelni a Sajó bal partján.⁵⁰

Az ugyan természetes, hogy a források hiányosságaiból adódóan az eseményekről természetesen némileg eltérő rekonstrukciók születtek a különböző kutatók tollán. Ezért a tanulmányban vázolt időrend is legfeljebb hipotézisnek tekinthető, mivel a rendelkezésre álló adatok alapján az időrend problémái aligha tisztázhatók.⁵¹ Még a beszámolókból megadott helyszín és a rekonstrukciós elképzelések között is igen komoly eltérések vannak: lehetséges, hogy a magyarok táborát is másutt kell keresni, mint eddig a kutatók feltételezték,⁵² s páratlan módon nemrégiben két új fordítás is készült a mongol haditervet készítő Szübeetej kínai életrajzáról, s mindkét fordító kísérletet tett a szövegben a csata megjelölésére szolgáló Kuoning/Huoning folyó nevének értelmezésére: Stephen Pow és *Jing-jing Liao* közös munkája szerint a folyó nevét jelentő kínai írásjelek régi olvasata a Hernádnak feleltethető meg, amely összefolyik a Sajóval,⁵³ P. Szabó Sándor viszont egykor a Sajó és a Hejő között található, Kerengő nevű ér mellett értelt.⁵⁴ (Ennél többet egyelőre nehéz lenne megállapítani a pontos helyszínről a 2018 őszen megkezdett új vizsgálatok lezárása előtt, amelyeknek a műszeres terepkutatások részei.⁵⁵)

Az azonban már az eddigi kutatási eredmények alapján is bizton kijelenthető, hogy a magyar kudarc oka korántsem a magyarok taktikai merevségében keresendő Muhinál, sőt a források eddigiéktől eltérő értelmezése lehetővé teszi,

hogy a csataleírásokban felleljük a körülményekhez alkalmazkodni igyekvő harccsapat jeleit. A szemben álló felek által alkalmazott taktikák végrehajtását azonban döntő módon befolyásolta a haditechnikákban, valamint a harci morálban és a vezetés minőségében mutatkozó jelentős eltérés. A fegyelmezett mongol harcosokat a súlyos veszteségeket okozó magyar rohamok után is rá tudták bírni parancsnokaik a küzdelem folytatására, s vezéreik a harc kései fázisában is rendelkeztek pihent csapatokkal, míg a magyar vitézek a harci helyzet súlyosbodását követően már nem törődtek a parancsokkal, inkább kivonták magukat a küzdelemből, így a magyar sereg harcra fogható része egyre csökkent. Elsősorban tehát a mongolok fegyelme, tapasztalata és kiválóan működő parancsnoki rendszere múlta fölül a magyar hadvezetést, amely nem volt kellőképpen egységes, s nem tudta szilárdan kézben tartani embereit sem, ami a válságosra forduló helyzetben lehetetlenné tette az egységes cselekvést.

■ JEGYZETEK

1. *Rashiduddin Fazlulla: Jami' u't-tawarikh. A Compendium of Chronicles: A History of the Mongols, Rashid. Trans. Wheeler M. Thackston. Cambridge, 1998–1999. II. 325; Aladdin Atamalik Dzsuvajni: A világhódító története. In: Tatárjárás. Szerk. Nagy Balázs. Bp., 2003. (A továbbiakban Tatárjárás) 31.*
2. B. Szabó János: *A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország. Bp., 2010.* 31–53.
3. A nagykán IV. Béla királyhoz intézett levele Julianus második útjáról készült jelentésében maradt fenn 1237/1238-ból. In: Tatárjárás 125, vö. Balogh László: *Egy 1237-es mongol levél. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Szabolcs, Sinkovics Balázs. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 15.) Bp., 2001. 148–160.*
4. Balogh László: *A mongol támadások a Volga-vidéki népek ellen (1222–1236). In: Tanulmányok a középkorról. Szerk. Weisz Boglárka, Balogh László, Szarka József. Szeged, 2001. 7–19.*
5. Bertold Spuler: *Die Goldene Horde. Wiesbaden, 1965. 16–20; Csiky Gergely: Evgenij Ivanovič Susenkov: Russko-mongol'skajavojna (1237–1241 gg.). Izdatel'stvo Tomskogo Universiteta 2006. Hadtörténelmi Közlemények 121. (2008) 750–754.*
6. Polgár Szabolcs: *Kötöny, kun fejedelem. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Szerk. Homonnai Sarolta, Piti Ferenc, Tóth Ildikó. Szeged, 1999. 91–102; Balogh László: Mikor vonult be Kötöny kun fejedelem Magyarországra? Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 113. (2001) 53–61; Pálóczi Horváth András: *Besenyők, kunok, jászok. Bp., 1989. 54–67.**
7. Zsoldos Attila: *A királyi várszervezet és a tatárjárás. In: Tatárjárás 519–544; Zsoldos Attila: A hadszervezet átalakulása a 13. századi Magyarországon. In: „A hadtáp volt maga a fegyver”. Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről. Szerk. Pósnán László, Veszprémy László. Bp., 2013. 212–226; Zsoldos Attila: *II. András Aranybullája. Történelmi Szemle 53. (2011) 1–38; Nógrády Árpád: „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. Századok 129. (1995) 157–194; Veszprémy László: *II. András magyar király keresztény hadjárata, 1217–1218. In: Magyarország és a keresztény háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. Laszlovszky József, Majorossy Judit, Zsengellér József. Máriabesnyő-Gödöllő, 2006. 99–112.***
8. Csiky G.: *Evgenij Ivanovič Susenkov i. m. 755.*
9. Gerard Labuda: *Wojna z tatarami w roku 1241. Przegląd Historyczny 50. (1959. 2.) 189–224; Victor Spinei: Moldaviainthe 11th–14th Centuries. Buc., 1986. 112–113.*
10. A hágók bevágása annyira élő tradíció volt még a későbbi évszázadokban is, hogy 1621-ben például Bethlen Gábor úgy vélte, hogy az Erdélynek tartó krími tatárok „itt bizony ki nem jöhetnek [a hágókön át], mert immáron az mint az be csinálták [a korabeli erdélyi szóhasználat szerint 'bevágták', 'besáncolták'] és az mint az hó is belepte, lehetetlen dolog, hogy senki az jövendő tavaszig azt ki tisztíthassa.” *Török–magyar kori államokmánytár. I. Szerk. Szilády Áron, Szilágyi Sándor. Pest, 1868. 339.*
11. Spekner Enikő: *Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig. Bp., 2015. 29–41.*
12. *Rogierius mester Síralmas Éneke. In: Tatárjárás 135–136.*
13. B. Szabó János: *A fegyverzet, a harcmód és a taktika összefüggéseinek kérdései. Hadtörténelmi Közlemények 114. (2001) 88.*
14. *Rogierius... In: Tatárjárás 137.*
15. Az esemény részletes feldolgozásait lásd Olchváry Ödön: *A muhi csata. Századok 36. (1902) 309–325, 412–427, 505–527; Zichy Ladomér: A tatárjárás Magyarországon. Pécs, 1934; Négyesi Lajos: A muhi csata 1241. április 11. Hadtörténelmi Közlemények 110. (1997) 269–310; B. Szabó János: *Gondolatok i. m. 87–92; B. Szabó János: A tatárjárás i. m. 123–141; Wolf Mária: Régészeti adatok a muhi csata történetéhez. In: „Carmen miserabile”. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Szerk. Rosta Szabolcs, V. Székely György. Kecskemét, 2014. 69–80.**
16. *A magyar–bizánci háborúk eme kulcsfontosságú eseményéről B. Szabó János: Háborúban Bizánccal. Magyarország és a Balkán a 11–12. században. Bp., 2013. 154–150.*
17. *Pauler Gyula: Néhány szó hadi viszonyainkról a XI–XIII. században. Hadtörténelmi Közlemények 1. (1888) 501–526; Bárczay Oszkár: Két hadiesemény a XIII. századból. Hadtörténelmi Közlemények 6. (1893) 485–490;*

- Marczali Henrik: *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)*. Bp., 1896. 470, 472. A 19. századi magyar hadtörténetírásban erősen meggyökeresedett nézet volt, hogy a 12. században Zimonymál a bizánciak ellenében – éppúgy, mint 1241-ben Muhinál a mongolok ellenében – azért maradt alul a magyar hadsereg, mert vezérei már nem támaszkodtak kellőképpen a tradicionálisan könnyűlovas harcmodorra. (B. Szabó János: *A honfoglalóktól a huszárokgig*. A középkori magyar könnyűlovaságról. Bp., 2010. 15–17.)
18. A kérdés irodalmának alapos áttekintését lásd Borosy András: *Történetírók a tatárjárásról*. Hadtörténelmi Közlemények 104. (1991) 3–20. A régi megközelítés végiggondolatlan pontjairól lásd B. Szabó János: Gondolatok i. m. 87–90.
19. Veszprémy László: *Új szempontok a tatárjárás történetéhez*. In: Tatárjárás 390. A szekérvár már Salamon Ferenc által is felvetett nyugati eredetét Thúry József vitatta, lásd Thúry József: *A régi magyar és török hadviselés*. Hadtörténelmi Közlemények 1. (1888) 591.
20. Csorba Csaba: *A tatárjárás és a kunok magyarországi betelepülése*. In: *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 30. évfordulójára*. Túrkeve, 1981. 38–61.
21. A csatáról beszámoló két legrészletesebb szöveg egyházi emberek – Rogerius nagyváradi kanonok és Spalatói Tamás spalatói esperes, utóbb érsek – munkája, akik aligha lehettek túl jelentős hadi ismeretek birtokában. Adataikat minden bizonnyal az eseményekben részt vevő világi személyektől vagy személyektől kapták, ám forrásuk semmiképpen sem tartozott a döntéshozók felső köréhez. Erre utal például az, hogy – míg a sereg hangulatáról és moráljáról számos részletet találhatunk munkáikban – a hadvezetés szándékaiból igen kevés derül ki a szövegekből.
22. Veszprémy László: *Új szempontok* i. m. 389.
23. Bár Csorba megkérdőjelezte még a szekérvárra vonatkozó forrás hitelességét is, érvelésének nem mindegyik állítása védhető, hiszen a védekezésre alkalmas szekérvár nem a husziták találmánya, s a muhi csata kapcsán sem csak egyetlen forrásban esik szó róla (Csorba Csaba: *A tatárjárás* i. m. 59). A szekérvárak alkalmazásáról lásd Olchváry Ödön: *A muhi i. m. 510–511*; Veszprémy László: *Új szempontok* i. m. 390.
24. Rogerius... In: *Tatárjárás* 140.
25. Négyesi Lajos: *A muhi i. m. 298–303*.
26. Jan Długosz: *A Lengyel királyság évkönyvei*. In: *Tatárjárás 222*; vö. B. Szabó János: *Mohács: régi kérdések – új válaszok*. A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában. Bp., 2015. 23–27.
27. Spalatói Tamás: *A salonai és spalatói főpapok története*, In: *Tatárjárás* 53.
28. L. J. D. Collins: *The Military Organization and Tactics of the CrimeanTartars, 16th–17th centuries*. In: *War, Technology and Society in the Middle East*. Ed. By J. Parry and M. E. Yapp. London, 1975. 268–269.
29. Katona Kiss Attila: *Úzok a Képes Krónikában*. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar királyság a XI. században. Hadtörténelmi Közlemények 120. (2007) 559–568; Szócs Tibor: *Egy második „tatárjárás”? A tatár-magyar kapcsolatok a XIII. század második felében*. Belvedere Meridionale 22. (2010: 3–4.) 20–28.
30. Lásd Veszprémy találó megállapításait e régi keletű vitáról: Veszprémy László: *Újabb szempontok* i. m. 387.
31. Pálóczi Horváth András életmód- és településtörténeti adatok alapján kétségbe vonta Rogerius tudósításának hitelességét a betelepülő kunok 40 000 családjáról (Pálóczi Horváth András: *Besenyők* i. m. 52–53), de számításainál talán nem fektetett kellő hangsúlyt a kunok 1241 és 1246 közötti balkáni tartózkodására, hiszen 1241-ben csak a nikaiai császárság 10 000 kun családot fogadott a szolgálatába, lásd Michael Angold: *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicea 1204-1261*. Oxford, 1975. 188.
32. Más néven Liegnitz, ma Legnica Lengyelországban.
33. *Beiträge zur Mongolenschlacht bei Liegnitz und zu ihren Nachwirkungen*. Hrsg. Ulrich Schmilewski. Würzburg, 1991; *Bitwa Legnicka – Historia i tradycja*. Red. Wacława Korty. Wrocław, 1994.
34. B. Szabó János: *Gondolatok* i. m. 82–87.
35. B. Szabó János: *Háborúban* i. m. 146–150.
36. A mongolok elleni eredményes felhasználására már Olchváry is felhívta a figyelmet, lásd Olchváry Ödön: *A muhi csata* i. m. 510–511.
37. Veszprémy László: *Középkori forrástanulmányok. A kerlési (cserhalmi) ütközet forrásproblémája*. Hadtörténelmi Közlemények 104. (1991) 69–70.
38. Walter Emil Kaegi: *The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia*. *Speculum* 39. (1964. 1.) 103.
39. Anna Komnene: *Alexias*. (<http://www.fordham.edu/halsall/basis/AnnaComnena-Alexiad07.html>. és <http://www.fordham.edu/halsall/basis/AnnaComnena-Alexiad08.html> (2015. február 15.); John Kinnamos: *The Deeds of John and Manuel Comnenus*. Trans. Charles M. Brand. New York, 1976. 15–16.
40. Nicolas Oikonomides: *The Turksin Europe (1305) and Serbsin Asia Minor (1313)*. In: *The Ottoman Emirate: 1300–1389*. Ed. Elizabeth Zachariadou. Rethymon, 1993. 164; Evgenij A. Razin: *A hadművészet története*. II. Bp., 1961. 98.
41. Kiváló példa erre a 16–17. századi lengyel hadművészet is. Lásd B. Szabó János: *Mohács* i. m. 88–89.
42. *Spalatói Tamás*. In: *Tatárjárás* 54.
43. Hansgerd Göckenjan – István Zimonyi: *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter: die Gayhani-Tradition (Ibn Rusta, Gardizi, Hududal-‘Alam, al-Bakri und al-Marwazi)*. Wiesbaden, 2001. 168. Talán hasonló ideiglenes hun tábori erődtímenyről számolt be a catalunumi csata kapcsán Jordanes is (Jordanes: *Getica*. Közreadja Kiss Magdolna. Bp., 2004. 83–84.), a további példákra lásd Polgár Szabolcs: *A Contribution to the History of the Khazar Military Organisation: the Strengthening of the Camp*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58. (2005) 198–199.
44. Eric McGeer: *Sowing the Dragon’s Teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century*. Washington, 1998. 350–354. Az orosz példa: „Az oroszok a nagy mezőket / vörös pajzsokkal kerítik be” – *Ének Igor hadáról*. Fordította Képes Géza. Bp., 1974. 12. Valószínűsíthető, hogy hasonló védelmi berendezést használtak az 1526. évi mohácsi csatában az oszmánok. Vö. B. Szabó János: *Mohács* i. m. 100–101.

45. Reuven Amitai-Preiss: *Mongols and Mamluks*. The Mamluk-ilkhanid War (1260-1281). Cambridge, 1995. 129–131.
46. *Spalatói Tamás*. In: *Tatárjárás* 54.
47. Uo.
48. *A Jüan-dinasztia története* – 120. tekercs. In: *Tatárjárás* 33. Vö. B. Szabó János: *A tatárjárás* i. m. 37.
49. B. Szabó János: *A tatárjárás* i. m. 135–141.
50. *Spalatói Tamás*. In: *Tatárjárás* 54. Vö. Olchváry Ödön: *A muhi* i. m. 505. (1. sz. jegyz.)
51. Négyesi Lajos: *A muhi csata* i. m.
52. Lásd Wolf Mária: *Régészeti adatok* i. m. 72–75; Wolf Mária: *Régészeti adatok a tatárjárás történetéhez*. *Archaeológiai Értesítő* 143. (2018) 138–140.
53. Stephen Pow – *Jing-jing Liao: Subutai: Sorting Fact from Fiction Surroundin the Mongol Empire's Greatest General*. (With Translations of Subutai's Two Biographies in the Yuan Shi). *Journal of Chinese Military History* 7. (2018) 65. 142. j.
54. *P. Szabó Sándor: A muhi csata és a tatárjárás középkori kínai nyelvű források fényében*. *Hadtörténelmi Közlemények* 131. (2018) 259–286.
55. József Laszlovszky – Beatrix F. Romhányi – László Ferenczi – Zsolt Pinke – Stephen Pow: *Contextualizing the Mongol Invasion of Hungary in 1241–42: Short- and Long-Term Perspectives*. *Hungarian Historical Review* 7. (2018) 419–450.

NÉGYESI LAJOS

A KENYÉRMEZEI CSATA

...Bonfini attól eltekintve, hogy felcserélte a szárnyak megnevezését, pontosan írja le az eseményeket. Az pedig, hogy Kinizsi az utolsó pillanatban érkezett a csatába, egyenesen Temesből, nem más, mint a történeti forrásban leírtak téves értelmezése.

A 15 évesen trónra emelt Hunyadi Mátyás elsősorban apja, Hunyadi János kormányzó törökellenes harcaiban elért sikereinek köszönhetette koronáját. Az ország népe jogosan várta el az ifjú uralkodótól, hogy a nándorfehérvári hős örökébe lépve távol tartsa az oszmán fenyegetést az országtól. Az ellene szőtt összeesküvések motívumai között rendre ott szerepel a déli határok védelmének elhanyagolása, szembeállítva a csehországi vagy ausztriai hódító háborúkkal. 1474-ben komoly belpolitikai válságot okozott, hogy miközben a király az Ulászló elleni háborúra készült, Ali szendrői bég végigportyázta a Temesközt, majd kifosztotta, felgyújtotta Nagyváradot, és büntetlenül vonult haza a zsákmánnyal. Kisebb török betörések a határvidéken nem voltak annyira szokatlanok, hiszen a török könnyűlovasok, az akindzsik rendszeresen vezettek rablóportyákat a Magyar Királyság déli területeire, azonban a jelentősebb támadásokat megakadályozta a Zsigmond király által kiépített végvári vonal. Ebben az időszakban azonban komoly fenyegetést jelentett az, hogy Havasalföld és Moldva alávetésével a török támadások immár az ország keleti határai felől is érkezhetnek. A magyar katonai támogatásnak és sikeres diplomáciai erőfeszítéseknek köszönhetően megoldódott a korábbi konfliktus Nagy István moldvai fejedelemmel, aki 1475-ben szövetséget kötött Mátyással. Ez lehetőséget adott, hogy a király a Száva partján felépített új török vár, Szabács elfoglalására csoportosítsa át erőit. A déli védvonallal szemben

1459-es elfoglalása óta a Nándorfehérvártól keletre, a Duna és a Morva összefolyásánál fekvő Vég-Szendrő vára volt a török támadások kiindulópontja. 1470-ben azonban gerendákkal erősített földsáncokból felépítették Szabács várát a legfontosabb magyar határvártól nyugatra a Száva mocsarai közé. A vár ellen 1475 őszen kezdődött a jelentős létszámú sereg felvonulása, de a tényleges ostrom csak 1476 januárjában indult, és február 15-én az őrség kapitulációjával végződött. Ezt követően, három sáncerdőt építtetett Mátyás Vég-Szendrő ellenőrzésére, de ezeket a törökök még decemberben elfoglalták. A következő két évben a királyság erőit az ausztriai hadjárat kötötte le, és a déli végeken nem indultak jelentős hadivállalkozások.

1479. január 25-én Konstantinápolyban a Velencei Köztársaság békét kötött a szultánnal, és várható volt, hogy a felszabaduló török katonai erő a Magyar Királyság ellen fordul majd. A tavaszi időszakban megnőtt a török katonai aktivitás Erdélytől délre, mire a király adminisztratív intézkedésekkel igyekezett erősíteni a védelmet. A déli határok hatékonyabb katonai irányítására létrehozta az Alsó Részek Főkapitányságát, melynek élére Kinizsi Pál temesi ispánt nevezte ki. Báthori István országbíró pedig Erdélybe küldte, ahol intézkedett a kétforintos rendkívüli adó kivetéséről, és részleges mozgósítást rendelt el. Szeptemberre a felderítő jelentésekből kirajzolódott, hogy jelentős török támadás várható. Ez azonban nem a szultán parancsnoksága alatt, a birodalmi sereg felvonulásával végrehajtott hadjárat volt, hanem a határvidéki könnyűlovasság portyázó betörése, amihez hasonló az azt megelőző években több is érte az ország déli részét. Méretében azonban sokkal jelentősebb, mint a korábbiak, amit rendszerint egy-egy szandzsák akindzsijai hajtottak végre. Az Erdély ellen induló könnyűlovasság vezetésére a szultán Isza béget, a balkáni könnyűlovasságot felügyelő tanácsosát nevezte ki, aki mozgósította az Ali, Iszkender és Báli bég parancsnoksága alatt álló katonák többségét. A sereghöz csatlakozott Tpeluş Basarab havaselyi vajda csapata is.

A sereg egy része Vég-Szendrő alatt gyülekezett, amit Kinizsi Pál folyamatosan figyelemmel kísért, és informálta Báthorit. Erre közvetlenül a királytól kapott parancsot. „Azt is megparancsolja, hogy tartsanak mindenfelé kémeket, hogy mielőtt amazok Szendrőből kimozdulnának, útvonalukat felderítsék, és egyik a másiknak [ti. Kinizsi és Báthori] a megfelelő helyen segítsen” – írja Bonfini. Valószínűleg folyamatosan egyeztetve dolgozták ki a haditervet. Megtehették volna, hogy a védelmi rendszer erősítésével próbálják útját állni a támadásnak, de ők inkább elretentő csapást kívántak mérni az ellenségre, ami hosszabb időre elveszi a kedvét a betörésektől. Úgy tervezték, hogy a törököket beengedik Erdélybe, majd a déli végek, valamint Erdély mozgósítható erőit egyesítve alkalmas pillanatban lecsapnak rájuk, és megsemmisítik őket. Ez persze áldozatokkal járt, de Báthori időben felszólította a falvak és városok népét, hogy vonuljanak védett helyekre. A megállapodás szerint Kinizsi feladata az volt, hogy a Vég-Szendrő alatti táborból meginduló törököket ne zavarja a felvonulásban, hanem csak hátulról kövesse a csapatot. A Vég-Szendrőből meginduló akindzsik létszáma önmagában is jelentős vállalkozást jelzett, de az egyesített temesi és erdélyi hadak fölényben voltak, és a vezérek joggal bizakodhattak abban, hogy az általuk kidolgozott tervet sikerrel végrehajtsák. Azzal azonban nem számoltak, hogy a török mozgósítás mértéke jóval meghaladja a korábbi időszakban tapasztaltat, és az ellenség több különálló csapatban fog behatolni Erdélybe, melyek Gyulafehérvár térségében egyesülnek, miközben már megkezdik a vidék felprédálását.

Az összecsapásra október 13-án került sor, melyről több korabeli forrás megemlékezik. A magyar történetírásban Bonfini részletes leírása jelenti a rekonstrukciók alapját, azonban az utóbbi időszak kutatásainak köszönhetően nagyobb hangsúlyt kaptak a török és külföldi források is, melyek látszólag ellentmondanak néhány lényeges kérdésben a neves humanistának. Ezek közül a legfontosabb Kinizsi szerepének tisztázása, ugyanis a korábbi időszak romantikus történetírása szinte isteni csodaként írta le a csatátéren való megjelenését. Több helyen arról olvashatunk, hogy csapatával Temesből éppen az utolsó pillanatban érkezett meg, hogy győzelemre fordítsa az elveszettnek hitt csatát. Szakály Ferenc 1989-ben közreadott tanulmányában igyekezett leszámolni a mítosszal és bizonyítani, hogy Kinizsi már a csata kezdetétől jelen volt a magyar harcrendben. Bonfini leírása tudatos elferdítése a történetnek, annak érdekében, hogy Kinizsivel szemben Báthorié legyen a dicsőség. Tisztelegve Szakály bátor mítoszrombolása előtt, mindenképpen szükségesnek tartom Bonfini leírásának alaposabb elemzését, hogy elfogadható választ adjunk a kérdésre: Kinizsi eljuthatott-e Temesből a csata idejére Kenyérmezőre? A 180 kilométeres távolságot megtehet-e úgy, hogy éppen a kritikus pillanatban érkezzen meg. Megítélésem szerint nemcsak odaérhetett, hanem jóval korábban, a törökökkel együtt vonult odáig. Legalábbis erre utalhat Bonfini, amikor megjegyzi, hogy *Kinizsinek hátulról kell követnie az ellenséget*. Miközben Báthori folyamatosan szervezte a védelmet, Kinizsi feladata volt a török sereg nyomon kísérése. Így azokkal együtt érkezett a hadművelési területre, ahol felvette a kapcsolatot Báthorival, és együtt dolgozták ki a haditervet. Ennek lényege, hogy *ütközet esetén egyikük szemből, másikuk hátulról támadjon*. Volt idejük a haditerven dolgozni, hiszen a törököket több napig lefoglalta a környék kifosztása. Mint azt a későbbi események mutatják, Kinizsi csapata a török hátában volt, ebből következően folyamatosan követte az ellenség mozgását.

A történeti irodalomban nem ez az egyetlen zavaros pont a csatával kapcsolatban. Legalább ekkora gondot jelent a csatarend és ezzel együtt az összecsapás lefolyásának rekonstruálása. A problémát az okozza, hogy a csatarendről csak Bonfini ad részletes leírást, mely szerint a magyar jobbszárny a Maros partján, a balszárny pedig egy hegy lábánál állt. Elfogadva, hogy a csata Alkenyér térségében zajlott, ez alapján az arcvonal csak nyugati irányba nézhetett. Valószínűleg nem véletlen elírásról van szó, mivel a szárnyakon elhelyezett csapatok tevékenységének leírásából is a fenti rend tükröződik. „Egy török hadtest a jobb szárnynak ront, a szászok pedig bátor szívvel fogadják; a folyóparton akkora erővel csatáznak, hogy rövid idő alatt mindkét részről sokan elesnek” – olvashatjuk a humanista krónikájában.

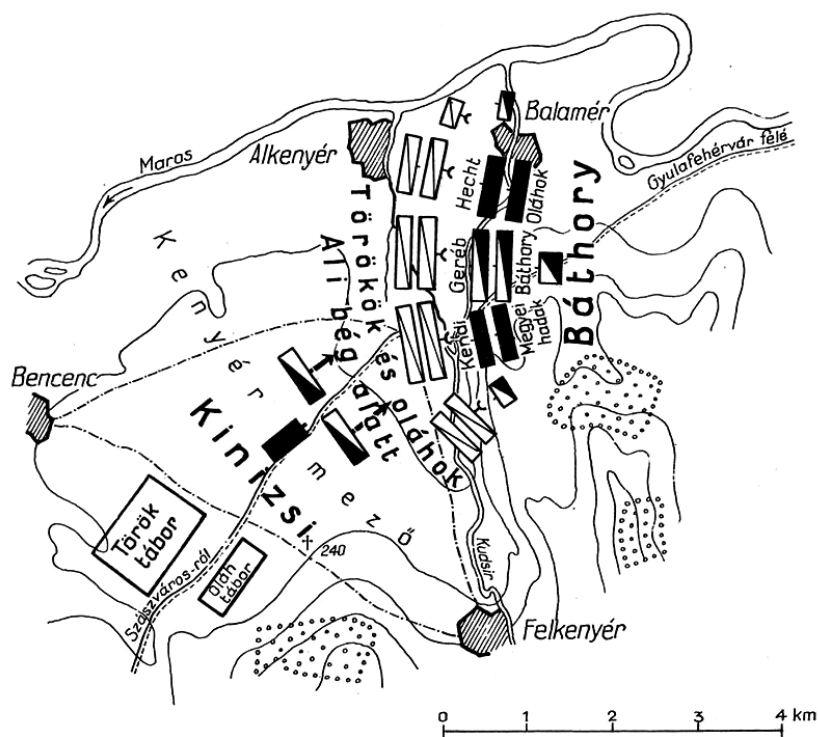
A csatát kutató történészek közül Breit József és Julier Ferenc szó szerint elfogadva Bonfini leírását nyugatra néző magyar arcvonalat ír le, a délről beérkező Kinizsivel. A csatáról megjelent legfrissebb feldolgozásban Pálosfalvi Tamás szintén ezt a változatot támogatja. Teszi ezt annak ellenére, hogy Szakály Ferenc és Fodor Pál tanulmánya, erősen kétségbe vonva Bonfini hitelét, inkább Kemalpasazádét figyelembe véve Kinizsi csapatát helyezi a jobbszárnyra, azonban az arcvonal náluk is nyugatra néz. Kuriózumnak tekinthető Rázsó Gyula munkája, ugyanis a szövegből Bonfini köszön vissza, azonban a vázlaton Báthori csapata keletre néző arcvonallal, felcserélt szárnyakkal látható. Valószínűleg a szerzőtől függetlenül egy korábban készült vázlat került átrajzolásra. Ezt bizonyíthatja, hogy Markó Árpád a vázlaton ábrázolt csatarendet írja le, de sajnálatos módon nem közölt ábrát könyv-

vében. A magyar katona vitézségét bemutató műben azonban felbukkan egy ennek megfelelő ábrázolás, de a többszerzős kötetből nem derül ki, hogy kinek a nevéhez köthető. Mivel a szerzők között ott szerepel Markó Árpád neve is, én hozzá kapcsolnám, a szövegbeli egyezések okán is.

D. Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme.

XI/5.sz. mell.

A kenyérmezei csata 1479. okt. 13.

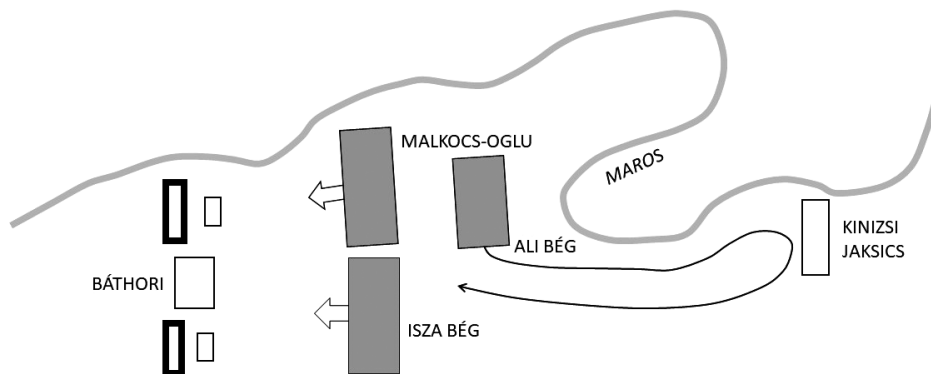
Bánlaky József vázlat a csatáról

A Bonfini által leírt csatarendet, tudniillik azt, hogy a magyar sereg arcvonala nyugatra nézett, éppen Báthori csapatának a csata előtti mozgásáról írottak teszik kétségtelenné, amely október 12-én Szászvárosnál táborozott. „A törökök a kémeiktől értesülnek arról, hogy a vajda a seregével a közeli városban van, amelyet szászok laknak és Szászvárosnak neveznek” – írja Bonfini. A környéken nincs ilyen nevű település. A leírásban azonban találunk még egy adatot, ami segíthet Szászváros azonosításában. Bonfini szerint a település Gyulafehérvártól öt mérföldre van. Ez a középkori magyar mérföldet (1 középkori magyar mérföld = 8000 méter) figyelembe véve pontosan a Gyulafehérvár és a Maros völgyében fekvő, Kenyérmezőtől nyugatra eső Szászváros közötti 40 kilométeres távolságot adja. Nem véletlen, hogy a törökök választása éppen Kenyérmezőre esett, hiszen Balomirtól keletre a Maros egy éles kanyarral délre fordul, és a völgyet délről ha-

tároló meredek oldalú magaslatokat megközelítve egy szűkületet hoz létre. Ez jól védhető pont Gyulafehérvár, Szászsebes vidéke és a Balomirnál fekvő török tábor között.

A magyar vezérek valószínűleg azt tervezték, hogy a török tábort támadják meg. Amennyire védelmet jelentett északról és keletről a Maros, majd dél felé a magaslat, ugyanolyan mértékben csapdának is bizonyulhatott, ha egy erős elleneséges sereg nyugatról a Maros völgyét lezárva támad. Báthori és Kinizsi éppen erre készült. Kinizsi a csapatával figyelemmel kísérte a török mozgását Gyulafehérvár környékén, leginkább arra várva, hogy mikor vonul ki az utolsó török csapat is a szűkületen keresztül a táborba. Ezután lezárta az átjárót, és jelzett Báthorinak, hogy megindíthatja a támadást szemből. Bízta abban, hogy Báthori csapata elég erős ahhoz, hogy arcból támadva szétverje a török csapatot. Báthori Szászvárosnál táborozó seregének kb. 14 kilométert kellett előrenyomulni a csata előtt. A kora reggeli órákban érkeztek a török tábor közelébe, ahol harcrendbe álltak. A számításukba azonban hiba csúszott. Mivel a török portyázók kisebb csoportokban hajtották végre a terület kifosztását, és csak a táborba való begyülekezés előtt egyesült az egész sereg, ezért nem sikerült megállapítani a pontos létszámukat. A behatolás időszakában nagy valószínűséggel csak a főerők vonultak a Maros völgyében, míg kisebb csapatok délről és keletről is érkeztek. Ezek Szászsebesnél csatlakoztak a többiekhez, jelentősen megnövelve a létszámot. Báthori meglehetősen alábecsülhette az ellenség erejét, így amikor 13-án délelőtt a táboruk közelébe értek, és velük szemben megkezdődött a török sereg szétbontakozása is, kis híján pánik tört ki a katonái között. A Bonfini által megörökített lelkesítő beszéde, ha nem is ebben a jól szerkesztett formában, de hasonló tartalommal elhangozhatott a síkon, ugyanis akkor már nem volt lehetőség visszavonulni. A török könnyűlovasság elől nem tudtak volna elmenekülni, és a várható pánik az egész sereg pusztulásához vezetett volna. Nem volt más választásuk csak a harc vállalása. „Báthori István kényszerűségből arra kényszerült, hogy a rátörő törökökkel harcba bocsátkozzék. Aki, amikor látta, hogy ellenfele mennyivel erősebb, térdre rogyva megesküdtött, hogy inkább a halált választja, mintsem a megfutamodást” – olvashatjuk Dlugos krónikájában. A két sereg mintegy 1500 méterre volt egymástól – „Nyolcstádiumnyi távolságban állnak vagy három órát, hogy mindkettő felmérje a másik erejét, meg hogy csapatait szárnyakban, ékekben elrendezze, és így biztosítsa magának a győzelmet” – írja Bonfini. A háromórás várakozás mindkét oldalon a hadvezetés zavarát jelezte. A török vezérek először nem tudtak döntésre jutni, hogy várakozzanak tovább, vagy megindítsák a támadást. A zavart valószínűleg Báthori seregének láthatóan kis létszáma okozta, mivel joggal gyaníhatták, hogy a nem túl nagy létszámú csapat felbukkanása hadicsel része. Nem tűnt hihetőnek, hogy egy jóval kisebb erejű magyar csapat fényes nappal, nyíltan a táboruk ellen vonul. A helyzet tisztázása érdekében Ali bég csapatát visszaküldték az útszűkületbe, ahol az találkozott Kinizsi erőivel. Ez utóbbiak ugyanis az eredeti tervnek megfelelően benyomultak a szűkületbe, és csatarendben lezárták az utat. Mivel a létszámuk jóval kisebb volt Báthori csapatánál, a harc első időszakában csak az volt a feladatuk, hogy a törökök áttörését megakadályozzák. Ezt a török történetíró Kemálpasazáde szerint kiválóan teljesítették. „De Mihál-oglu Ali bég észrevette, hogy a Kinez Pavlinak mondott hitetlen gonosz hadoszlopa vashegyre hasonlít, s azok a nehéz horgonyt kivetett, konok képű, győzedelmes és bódult hitetlenek úgy néznek ki, mintha mandulafenyő és platán nőtt volna ki ott, ahol álltak. [Ali

bég látta, hogy] a roham szelével nem tudja kitépni és kimozdítani helyükről, visszahúzódott és elment a csatatérről.” Persze a valóságban nem hagyta el a csatateret, hiszen a völgyben ekkor már tombolt a harc. Ali csapata bekapcsolódott a küzdelembe, amit Bonfini írt le: „Az ütközet még egyenlő esélyekkel folyik, amikor egy másik török hadtest érkezik, melynek rohamát a jóval kisebb létszámú szász nem bírja feltartóztatni.” Ezt megerősíti, hogy Ali a későbbiek során is jelentős szerepet játszott a leírásharcban.

A kenyérmezei csata

Báthori serege szászokból, oláhokból és magyarokból állt. Mint azt korábban jeleztem, Bonfini adatgazdag és valószínűleg nagyrészt hiteles leírásával kapcsolatban a legnagyobb problémát a magyar arcvonal tájolásánál látom. Mivel az általam figyelembe vett adatok arra utalnak, hogy Báthori arcvonala keleti irányba nézett, így a továbbiakban is elsősorban Bonfini leírását alapul véve, de a szárnyak megnevezését felcserélve ismertetem az eseményeket. A balszárnynon, a Maros partján a szászok, oláhok és magyarok, jobbszárnynon pedig a székelyek két zászlóalja állt. Középen Báthori a vértések négyszögével, az út tengelyében helyezkedett el. A szárnyak elé egy-egy erős lovaszászlóaljat állított. Báthori serege 7000 fős lehetett, ami kb. 1500 méter szélesen állt fel. Dlugosz megerősíti, hogy Báthori csak a saját seregével kezdett csatát, mivel a vezérek – tudniillik ő és Kinizsi – korábban szétváltak. A harc kritikus pillanataként említi, hogy az erdélyi polgárok 4000 fős csapata meghátrált. Ide koncentrált a török támadás, amit jelez, hogy az első roham után, a később beérkező török csapat is őket támadta. Valószínűleg ez lehetett az erősebb szárny. A székelyek két zászlóalja lényegesen kisebb létszámú volt. Valószínűleg Kemálpasazáde a balszárnny erőit azonosítja Basarab oláh katonáival, akiket Malkocs-oglu Báli bég csapata támadott meg. Isza bég katonái pedig a jobbszárnny átkarolására indultak. A török forrásban ez Báthori elleni támadásként szerepel, amit az magyaráz, hogy az itt álló székelyek nem túl népes csapata rövid harc után visszavonult a centrumban álló nehézfégyverzetűekhez, így nem igazán tűnhettek önálló harcrendi elemnek. Ezt a veszélyes átkarolást csak azzal lehetett semlegesíteni, ha a centrum egyenesen folytatja a támadást. Ez jelen esetben öngyilkos vállalkozásnak tűnt, acélcsúcsként behatolni a törökök tömegébe. Nem csoda, hogy amikor megbotlott Báthori lova, többen a menekülést javasolták.

Az elkeseredett küzdelemben Isza bég is elesett, azonban Ali bég visszatérő csapatának egy részével oldalba támadta Báthori támadó csoportját, és ezzel elvágta őket a hátul álló gyalogosoktól. „Ahogy ezt Ali bég észreveszi, összevon négy szakaszt, hogy az a lovasok sokaságával körben fedezve semmisítse meg a vajda hadtestét” – írja Bonfini.

Ebben a kritikus pillanatban érkezett meg Kinizsi, akihez végül eljutott Báthori parancsa, hogy kezdje meg az előrenyomulást. Kinizsivel kapcsolatban Długosz azt írja, hogy 900 rác volt a csapatában és az udvari hadak. A rácokat vezethette Jaksics. A teljes létszám mintegy 2000 fő lehetett. Ez a friss erő azután végleg a magyar oldalra fordította a hadiszerencsét. Nem kis részben a szerencsének is köszönhetően, bevált a magyar vezérek haditerve, és a török portyázók között félelmetes pusztítást vittek végbe. A mezőt szerteszéjjel a megölt ellenség hullái borították, és a rögtönzött győzelmi lakomán az elesett harcosok teste szolgált asztalul. Bonfini megörökített egy groteszk történetet is, ami megmutatja Kinizsi sajátos humorérzékét.

„Miközben még fegyveresen ropták a harci táncot, a tömeg messze hangzó ordibálása mindent betöltött, aztán, mert az általános vígság jeleként valahány vitéz hadonászással, testmozgással igyekezett a többi megröhögtetni” – írja a győzelmi lakomáról. A mulatozó vitézek Kinizsit is maguk közé invitálták, aki látva azt, hogy az általános jó hangulatban mindenki valami mulatságos produkcióra törekszik, a többieket túlszárnyalva akarta fokozni a vidámságot. Legalábbis ő úgy gondolta, hogy fölöttébb mulatságos produkciót talált ki. „Egy földön elnyúlt ellenséges hullát a keze segítségével a fogával felragadt a derekánál, és a nézőknek inkább megdöbbenésére, mint mulatságára szaporán körbejárta, és önmagához, mint valami Herkuleshez méltó táncot mutatott be.” Gondolom, mindenki igyekezett mosolyogni a megdöbbenés ellenére, de hát ilyen volt Pál, erős és félelmetes.

Összességében megállapíthatjuk, hogy Bonfini attól eltekintve, hogy felcserélte a szárnyak megnevezését, pontosan írja le az eseményeket. Az pedig, hogy Kinizsi az utolsó pillanatban érkezett a csatába, egyenesen Temesből, nem más, mint a történeti forrásban leírtak téves értelmezése.

■ IRODALOM

Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Bp., 1995. 842–848.

Bánlaci (Breit) József, Doberdói: *A Magyar nemzet hadtörténelme*. Bp., 1937. 11/2. Bp. 1937. 176–183.

Julier Ferenc: *Magyar hadvezérek*. Bp., 1930. 175–176.

Magyarország hadtörténete. Főszerk. Liptai Ervin. Szerk. Borus József. Bp., 1984. I. 59–134.

Markó Árpád: *Magyarország hadtörténete*. Bp., 1943. 68–69.

Örökös háború két világ határán – Katonák, fegyverek és hadviselés a törökök elleni küzdelemben. Szerk. Szabó Sarolta. Báthori István Múzeum, Nyírbátor, 2011.

Pálosfalvi Tamás: *Nikápolytól Mohácsig 1396–1526*. Bp., 2005. 152–162.

Szakály Ferenc – Fodor Pál: *A kenyérmezei csata (1479. október 13.)*. Hadtörténelmi Közlemények 111 (1998) 309–350.

NÉGYESI LAJOS

A MOHÁCSI CSATA

A mohácsi síkon, 1526. augusztus 29-én lezajlott összecsapás a maga idejében egy volt a vesztes csaták közül. A harcosok tudták, hogy hazájukat védik a hódító oszmán világbirodalom ellen, de elsősorban az ellenséges sereget, a harcot és az erőpróbát látták, amelyben lehet győzni és veszíteni. Csak az utókornak jutott az a gyászos szerep, hogy megértheti és felmérheti a valós tragédiát. A vereséggel Magyarország önállósága veszett el.

Történészemzedékek keresték a tragédia okát és felelőseit. Burgio pápai követ levelei leújtó képet rajzolnak az ország akkori állapotáról, Brodarics István kancellár visszaemlékezése pedig élénk rajzolja a csata időszakát. Az alkalmatlan vezetés és a hibás döntések szinte nem is eredményezhettek mást, mint vereséget. A csatával foglalkozó történészek munkáiból szinte egyhangúan visszaköszön, hogy a sereg lassan gyülekezett, a haditanácsban állandó volt a vita és a széthúzás, nem engedelmeskedtek a király parancsainak, rossz választás volt a mohácsi csata-tér, és nem volt alkalmas haditerv, csak egy kétségbeesett, öngyilkos roham. A jelentős katonai tapasztalattal rendelkező hadtörténészek szemében főleg a haditerv hiánya okozott megdöbbenést. A források alapján rekonstruált roham ugyanis nélkülözi a tervszerűség és vezetettség jegeit, ami a hadvezér Tomori Pál alkalmatlanságát jelzi. Brodarics leírása erősíti ezt a megállapítást, hiszen Tomori a vezéri tisztséget tapasztalatlanságára hivatkozva igyekezett visszautasítani, de a haditanács ennek ellenére mégis megválasztotta.

Tomorinak sikerül meggyőzni a királyt, hogy támadjanak, de csak a jobbszárny megindítását engedélyezi. A támadás kockázatos, de jó döntés volt, hiszen esélyt adott a sikerre. Az ellenben hiba volt, hogy nem az egész sereg indult támadásra, hanem csak a jobbszárny, így nem tudnak döntő erőfölényt elérni.

A forrásokból kiolvasható tények dacára mégsem tudjuk elfogadni, hogy a királyi sereget ennyire dilettáns módon vezették, és időről időre újraértelmezzük a forrásokat, keresve a magyarázatot. A dilemmát Perjés Géza 1976-ban kiadott könyvében egy huszáros vágással zárta le. Szerinte volt haditerv, melynek egyetlen célja egy lendületes roham, amit a sereg felállítása egyértelműen jelez. Igaz, hogy ennek némely forrás – elsősorban Brodarics leírása – ellentmond, de ennek okát a kancellár képzetlenségében látta. Annak ellenére, hogy Perjés könyve nagy hatást gyakorolt a közvéleményre, a történészszakma nem tekintette megoldottnak a kérdést, főleg nem olyan áron, hogy az egyetlen magyar szemtanút hiteltelenítse. B. Szabó János 2005-ben megjelent tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy az eseményeket vizsgáló négy katona történész – Szurmay Sándor (1901), Gyalóky Jenő (1926), Breit József (1936), Perjés Géza (1976) – közül Szurmay és Breit a csatarendből arra következtetett, hogy a magyar sereg védekezésre és kisebb erejű ellentámadásra készült. Azt azonban nem lehet vitatni, hogy végül mégis rohamot hajtottak végre, tehát visszajutottunk az alapkérdéshez, miszerint megalapozott döntések vagy pillanat szülte ötletek alapján vezették a magyar sereget.

A tudatossággal kapcsolatban az első felvetődő kérdés az összecsapás helyszínének kiválasztása. Szakály Ferenc a csatáról írott könyvében megállapítja, hogy a magyar seregnek nyilvánvalóan hátrányt jelentett, hogy a mohácsi mezőn került sor a harcra, de az események jelzik, hogy ez tudatos választás eredménye volt. Már 1521-ben több héten keresztül itt táborozott a királyi had, és a nádor is ide vonult a Dráva védelmére kijelölt csapatokkal. Valamilyen idejétmúlt szokást sejt a háttérben, ami nem engedte, hogy kedvezőbb helyen, a Karasica mocsarainál harcoljanak. Pedig már Kemalpasazáde, a kortárs török történétíró is kiemelte, hogy ez a hely kedvezőbb lett volna a magyarok számára, de nem volt ismeretlen a gondolat a király seregében sem. Tomori csapata először ott táborozott, és annyira ragaszkodott e helyhez a csata színtereként, hogy még a nyílt konfrontációt is vállalta a haditanáccsal. A mohácsi sík kiválasztásának bizonyosan oka volt, hiszen a Karasica előnyeit ismerték, ennek ellenére mégis emellett döntöttek. Ez nem kényszer szülte megoldás volt, hiszen a királyi seregnek bőven lett volna ideje ide vonulni.

A Karasica átjárói taktikai szempontból kedvező lehetőséget jelenthettek, azonban a királyi sereg tevékenységének megítélésénél a stratégiai szempontokat sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Nagy létszámú seregek a felvonulás során nem hagyatkozhattak a helyi beszerzésre és a zsákmányra, hanem folyamatos ellátást igényeltek. Ennek a jelentős mennyiségű anyagnak a szállítása a kor viszonyai között elsősorban vízi úton volt lehetséges. Nándorfehérvártól, ahol a török erők magyar területre léptek, egészen Vukovárig a Duna partján haladtak, és folyamatosan tarthatták a kapcsolatot a flottával. Itt azután eltávolodtak a folyótól, és 30 km-es menet után érték el Eszékét, a drávai átkelőhelyet. A török hajók a Dunáról felúsztak ide, és biztosították az átkelést és az anyagi készletek feltöltését. Az ellátás szempontjából ezután következett a hadjárat egyik kritikus szakasza, ugyanis az 50 km-re fekvő Mohácsig nincs jelentősebb kikötő, a sereg a Dunától távol menetel, és a magukkal szállított készletekre kell hagyatkoznia. Tovább nehezítették ennek a szakasznak a leküzdését a Dráva és a Karasica mocsarai, valamint a magyar sereggel várható összecsapás. Ahhoz, hogy ismét eljátsmányhoz jussanak, vagy el kell foglalniuk a mohácsi kikötőt, vagy egy idő után vissza kell térniük Eszékre. Valószínűleg a török hadsereg ellátási nehézsé-

geire utalt Tomori, amikor a haditanácson azzal érvelt, hogy az ellenség létszáma 300 000 fő, de csak 70 000 fegyveres van, tehát nagyon sok ember ellátásáról kell gondoskodniuk.

Ezzel szemben a magyar sereg a mohácsi kikötőből folyamatosan kapta az ellátást. Még 28-án is érkezett hadianyag. Az elsődleges cél az volt, hogy amíg lehet, akadályozzák a törököket a kikötő elérésében, ezért alapvetően védelemre készültek.

Ez ad magyarázatot arra is, hogy miért nem védték a Dráva vonalát és a Karasica mocsarait. A drávai védelem fontos tényezője a folyó fölötti uralom. Ennek érdekében a magyar flottának meg kellett volna akadályozni az ellenség bejutását a folyóra. Amikor a török hajók elérték a Drávát, a folyó védelme esélytelenné vált. Ehhez járul még az is, hogy a magyar sereg felé eső északi part erősen mocsaras, ami jelentősen akadályozta volna a védők manővereit.

A Karasica már több esélyt adott volna a törökök feltartóztatására, azonban a magyar seregnek 25 km-re kellett volna eltávolodni a dunai kikötőtől, ami ellátási nehézségeket okozhatott. Valószínűleg Tomori is belátta ennek a tényezőnek a fontosságát, és visszavonta a csapatát a mohácsi táborba. Ez persze nem ment könnyen, mivel Brodarics szerint a Karasicánál táborozók megfenyegették a haditanácsot, hogy ellenük fordulnak, ha nem vállalják a csatát. Ezt a nyílt lázadásához hasonló eseményt a vereség egyik okaként szokták feltüntetni a későbbi korok történészei. Szinte érthetetlen, hogy a sorsdöntő napokban a belső ellentét és széthúzás gyengítette a sereget. Érdeemes azonban végigtekinteni az események időrendjét, ami magyarázatot adhat erre a megdöbbentő esetre.

A haditanács a bátaszéki táborban választotta Tomori Pált és Szapolyai Györgyöt a sereg vezéréivé. Itt döntöttek arról is, hogy a csata helye a mohácsi mező lesz. Ennek megfelelően, először a két vezér ment Mohácsra, majd őket követte az egész sereg. A király a Báticasék és Mohács között fekvő Újlakon szállt meg, Macedóniai László udvarházában. Augusztus 22-én ide érkezett Szapolyai János és Frangepán Kristóf követe, akik azt javasolták, hogy vonuljon vissza Buda felé, és majd alkalmas helyen ők is csatlakoznak hozzá seregeikkel. Még aznap éjszaka a mohácsi táborból megérkezett Podmaniczky Mihály azzal a hírrel, hogy a török sereg átkelt Eszéknél. Ezzel reális közelségbe került a csata időpontja, és a király belátta, hogy Mohácsnál már nem sikerül az egész sereget összevonni. Egyre inkább hajlott arra, hogy megfogadva a két főúr tanácsát elrendelje a visszavonulást. Még azon az éjszakán a mohácsi táborba küldte Brodarics kancellárt, hogy beszélje rá a főurakat a visszavonulásra. Tomori, amikor meghallotta a király üzenetét, nyomban a Karasicánál táborozó katonáihoz ment a hírrel, akik között visszatetszést keltett a harc elhalasztásának gondolata. 23-án a király is Mohácsra indult, hogy személyesen győzze meg a főurakat a visszavonulásról. A haditanácson, ahova Tomorit is visszarendelték, a király álláspontja hátterbe szorult, és a mohácsi síkon való megütközés mellett döntöttek.

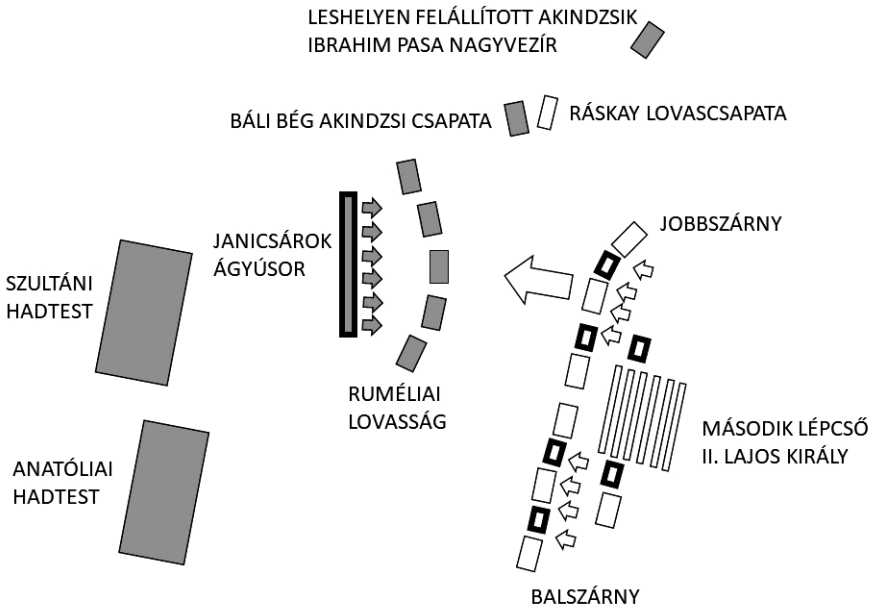
Eközben a Karasicánál álló csapat összecsapott a török elővédekkel, és győzelmet aratott. Mivel biztosra vették, hogy a haditanács a visszavonulást fontolgatja, elhatározták, hogy azonnal hírt visznek a győzelemről, és igyekeznek rábírni a főurakat a harc folytatására. Mire ideértek, már megszületett a döntés a csata mellett, de a harci lázban égő küldöttek még ezt is gyanakvással fogadták, mivel ők abban gondolkodtak, hogy az egész sereg a Karasicaéhoz vonul, őket erősíteni. Először a királyt tájékoztatták a sikerről, és igyekeztek rábeszélni a harcra, azután pedig őket kellett meggyőzni, hogy Mohácsnál legyen a csata. Ezt

először kompromisszumnak érezték, és a fenyegetésekkel éppen ezt a bizonytalanságot leplezték. Végül azonban a Mohács melletti érvek győztek, és ők is felzárkóztak a királyi táborhoz.

Augusztus 25-én az előző napi döntésnek megfelelően Tomori csapata táborot bontott, és a Mohácstól délre elhelyezkedő királyi táborba vonult. Brodarics megemlíti, hogy a király kiürítette a saját táborát, és egy újabbra települt át. A Karasicától érkező csapat a régi táborhelyet foglalta el. Ennek okát keresve felfedezhetjük a katonai vezetés tudatosságát. Ha a királyi sereg marad az eredeti táborában, Tomori csapatainak 25-én el kell bontani a táborukat, végre kell hajtaniuk a menetet Mohácsig, azután pedig nekiállhatnak táborot építeni. Mivel a 25-i hátravonásukat folyamatosan biztosították, pontos információkkal rendelkeztek a török sereg helyzetéről, ami a 24-i vereség után megállt. A ruméliai hadtest helyben maradt, az akindzsiakat visszavonták, a szultáni és az anatóliai hadtest pedig felzárkózott. Így 25-én szünetelt a török felderítés, és Belgrád óta első ízben egyesült az egész sereg.

A magyar táborban a csatáról szóló elhatározást követően megkezdődött a haditerv kidolgozása. Az elhatározás nagy valószínűséggel a török sereg feltartóztatását tűzte ki célul. Ennek érdekében kissé szabálytalannak tűnő, kétlépcsős harcrendet alakítottak ki. Az első lépcső jobb- és balszárnyból tevődött össze, ahol a lovasság és a gyalogság négyszögei váltakozva álltak. Mögöttük helyezték el az ágyúkat. A második lépcső olyan távolságra állt fel, hogy szükség esetén segítséget tudjon nyújtani. Igyekeztek a létszám adta lehetőségnek megfelelően minél szélesebben felállni, hogy a törökök ne tudják átkarolni a harcrendet. Ettől leginkább a jobbszárnyon kellett tartani, mivel a balszárny a Duna partján húzódó széles mocsárra támaszkodott. A csata előtti napon fölmerült, hogy a szárnyra szekérvárat állítanak, de ez már nem valósult meg. Először 26-

án vonultak ki a síkra, és megkezdték a csatarend felállítását. Ennek során kijelölték a csapatok helyét, megállapodtak a különböző jelzésekre való tevékenységben, az együttműködés rendjében és a harc fontosabb mozzanatai során követhető szabályokban.

Kiemelt feladat volt a király személyének biztosítása. Az intő példát a várnai csata jelentette, ami arra figyelmeztetett, hogy még egy győztes csata is vereségbe fordulhat, ha elesik a király. Megállapodtak, hogy bármilyen veszélyes helyzet áll elő, gyors lovakon egy kis csapat kimentí az uralkodót. Erre a feladatra Ráskay Gáspár csapatát jelölték ki. A szakirodalomban elterjedt nézettel ellentétben Ráskay csapata nem a király testőrsége volt, hanem csak a menekülését kellett biztosítaniuk. Ezért merült fel Tomoriban, hogy a jobbszárnyon felbukkanó törökök felderítésére őket küldje, és ezért egyezett bele a király is, mivel ők nem kaptak konkrét harcfeladatot a csatában. Amikor még az is bizonytalan volt, hogy egyáltalán lesz-e csata, a legjobb megoldásnak a leggyorsabb csapat kiküldése tűnt.

A további események értékelése szempontjából fontos, hogy a magyar sereg védekező harcra készült. Ezt gyakorolták be, erre készült a terv és a hadvezetés. Mindkét szárnynak saját parancsnoka volt, ami jelzi, hogy képesek voltak önállóan, a másik csapatrészekről függetlenül harcolni. A csata vége felé majd láthatjuk, hogy a balszárny esetében remekül működött a terv.

A török sereg 27-én fejezte be az átkelést a Karasicán. A menetrendnek megfelelően az elől haladó ruméliai hadtest foglalt először tábor, így az anatóliai hadtesttel szemben több idejük maradt pihenésre és felkészülésre.

Mivel a sereg öt napja nem kapott utánpótlást, a szultán minél előbb el akarta érni a mohácsi kikötőt. Többször magához rendelte Ibrahim pasa nagyvezírt, és végül úgy döntött, hogy a ruméliai hadtestet janicsárokkal és ágyúkkal megerősítve előreküldi, hogy ütközzön meg a magyarokkal. Ezután kihirdették a mintegy 15 négyzetkilométerre kiterjedő táborban, hogy másnap csata lesz. A sereg előtt portyázó akindzsik már 26-án elérték a mohácsi síkot, és folyamatosan harcban álltak a magyar biztosító erőkkel. Eközben felderítették a környéket, és akadályozták a magyar felderítést. Augusztus 29-én a ruméliai hadtest előrevonását biztosították, és alkalmas helyet kerestek a kijelölt erők összpontosítására. A reggeli órákban a ruméliaiak és a szultáni hadtest kijelölt erői kivonultak a táborból, és Ibrahim pasa parancsára egy tágas mezőre vonultak, ahol csatarendbe állították őket. Dél körül ide jött a szultán, és megszemlélte a sereget. Ezután megindultak a magyarok ellen. 14 óra körül érték el a sík nyugati oldalán húzódó tereplépcső peremét Majsnál. Itt a török vezérek haditanácsot tartottak, ahol kiderült, hogy a pasának fogalma sincs a magyarok elleni harcmódról. Báli bég, az akindzsik vezére, ezt kihasználva erősen eltúlozva az ellenség erejét, tovább növelte a pasa tanácsstalanságát. Ezzel együtt azt javasolta, hogy a sík északi szélén egy akindzsicsapat foglaljon lesállást a csatából menekülő magyarok elfogására. Ezt a pasa elfogadta. Ezután megkezdték a leereszkedést a síkra. A harcolókat előrerendelték, a málha pedig visszamaradt. A tereplépcső azonban váratlan zavart okozott, mivel a síkra lejutott csapatokat rendezni kellett, és előrébb vonni, hogy legyen hely a többieknek. Egy óra elteltével egyre inkább látszott, hogy csak lassan halad a síkra való leereszkedés és a csatarend kialakítása. Ibrahim ekkor egy rossz döntést hozva parancsot ad a táborverésre és a csata másnapra halasztására. A táborverés unalmas feladatát a beosztottakra hagyta, ő pedig kíséretével a leshelyen felállított lovasság megszemlélésére indult.

Ezzel ismét a tapasztalatlanságát árulja el, hiszen egy hadvezér nem hagyhatja el a seregét, amikor szemben ott áll az ellenség csatarendben. Valószínűleg a török hadvezetés felderítő jelentésekből tudta, hogy a magyarok védekező harcra készülnek, ezért a pasa nem számolt a támadás veszélyével.

Amikor a vezír eltávozott, a parancsnokok tovább folytatták a sereg rendezését. Báli bég visszarendelte a síkról az akindzsikat, majd az első vonal balszárnyán álló csapatával kivált a harcrendből, és megindult északi irányban a tereplépcső lábánál húzódó úton.

A magyar sereg 29-én is kivonult a síkra, és az előző két naphoz hasonlóan csatarendbe állt. A nap folyamán mintegy 5000 akinzsi mozgott, kisebb csoportokban a síkon, időnként összecsapva a magyar könnyűlovasokkal. Sajnos a török lovasság erőfőlénye miatt a magyar portyázók visszaszorultak a síkra, ezzel megszűnt a felderítés, és a hadvezetés nem rendelkezett valós adatokkal a török sereg helyzetéről. Annyit tudtak csak, hogy a tereplépcső mögött van az ellenség. A kora délutáni órákban észlelték a török mozgást a tereplépcsőnél, de mivel nem történt olyan szervezett hadmozdulat, ami a török támadás kezdetét jelezte volna, a király környezetében többen a táborba való visszavonulást javasolták. Valószínűleg jól érzékelték, hogy aznap már nem akarnak a törökök támadni. A táborba való visszatérés azonban csak a sereg egy részére, elsősorban a második lépcsőben a király környezetében állókra vonatkozott. Az első lépcsőben állók többsége a helyén maradt volna, hiszen a török támadás feltartóztatása volt a feladatuk.

15,30 körül látták meg Báli bég lovasait, amint hosszú oszlopban vonulnak. A vezérek ebből arra következtettek, hogy megkezdődött a török támadás előkészítése, és a lovascapat a jobbszárny átkarolására indul. A király beleegyezésével Tomori kiküldte Ráskay Gáspár lovasait felderítésre, azonban az akinzszik jelentős túlerőben voltak, így hamar szétszórták őket. Tomori ezzel együtt igyekezett tisztázni az ellenség helyzetét, hiszen tudta, hogy az akinzszik felvonulása csak akkor lehet a támadás bevezetése, ha a csatarenddel szemben ott állnak a török főerők is. A balszárny előtt nem volt ellenség, a jobbszárnytól pedig távolabb, a majsi völgy előtt látszott jelentősebb török erő, azonban ezek sem vonultak előre. Mivel már korábban a hírszerzőktől tudomást szerzett arról, hogy a török sereg felvonulása során az akinzszik haladnak elől, őket követi a ruméliai hadtest, végül a főerők jönnek 1-2 napi menettávolságra lemaradva. A helyzetet értékelve felismerte, hogy Ráskay csapata éppen az akinzszik megindulását zavarta meg, mögöttük pedig a beérkező ruméliai hadtest csapatai készülnek a táborveréshez. Tudatosul benne, hogy csak a török sereg egy része áll velük szemben a síkon, azonban a magyar had nincs felkészítve egy általános támadásra, hiszen a haditerv védelemre készült. Egy támadást persze nem bonyolult megindítani, hiszen csak rá kell rohanni az ellenségre, azonban meg kellene szervezni a gyalogság és lovasság együttműködésének rendjét, a rohamok után a csapatok újrendezését, a visszavonulást, a különböző jelzéseket és az azokra való ténykedést. Erre azonban nincs idő. Tomorinak sikerül meggyőzni a királyt, hogy támadjanak, de csak a jobbszárny megindítását engedélyezi. A támadás kockázatos, de jó döntés volt, hiszen esélyt adott a sikerre. Az ellenben hiba volt, hogy nem az egész sereg indult támadásra, hanem csak a jobbszárny, így nem tudnak döntő erőfőlényt elérni.

Tomori maga áll a támadás élére. A ruméliai lovasság vonalát rövid harc után áttörik. Ekkor indul vissza egy hírvívő a királyhoz, jelenti a támadás sikerét, és

kéri, hogy ők is csatlakozzanak. Megindul a második lépcső is, azonban a balszárnnyal senki nem törődik, így az a helyén marad. A második lépcső nem halad gyorsan, mire a törökök közelébe érnek, a jobbszárny rohama megtörik a janicsárok puskatüzén. Eldördülnek a török ágyúk is. Ez pánikot okoz, sokan kiválnak a támadásból, és elhagyják a csatateret. Mások hátrébb húzódnak, védettebb helyekre, és a parancsnokok csak fokozatosan tudják visszavezetni őket a harcba. Ekkor kezd érződni a támadás előkészítetlensége. Ennek ellenére a fölzárkózó gyalogság sikeresen harcol a janicsárokkal, a lovasság pedig lassan fölmorzsolja a ruméliaiakat. Ibrahim pasa után és valószínűleg a szultánhoz is hírnök indul.

A kritikus helyzetet a szultán menti meg, aki a főerők összes mozgósítható katonáját elindítja a csataterre. A ruméliaiak jobb oldalán vonul fel a szultáni hadtest, a balszárnnyat pedig az anatóliai hadtest köti le. A ruméliaiakra támadó jobbszárny és második lépcső maradéka, felismerve a kritikus helyzetet, megkezdte a visszavonulást. Valószínűleg ekkor menekítették ki a királyt is. Ebben a helyzetben ismét problémát okoz a támadás előkészítetlensége, mivel a visszavonulás nem szervezeten történik. Nincs meghatározva a visszavonulás iránya és az a hely ahol rendezik a csapatokat. Elvileg ennek a jobbszárny eredeti felállítási helyén kellene megtörténni, ahol a gyalogságnak kellett volna fenntartani a harcrendet. Mivel a támadásba a gyalogság is bekapcsolódott, csak az ágyúk és a tüzérek maradtak itt. A visszavonuló lovasok egy része elhagyta a csatateret, mások a balszárnnyhoz vonultak, és folytatták a harcot.

A balszárnny jelentős túlerő ellen harcolt, de az eredeti haditervnek megfelelő feladatot kellett végrehajtania, és éppen ezért kezdetben sikeres volt. Az ellenállást végül török túlerő, a puskás janicsárok bevetése és az akindzsik hátulról jövő támadása törte meg.

■ IRODALOM

Mohács. Nemzet és emlékezet. Szerk. B. Szabó János. Bp., 2006.
B. Szabó János: *A mohácsi vész.* Bp., 2016.

HERMANN RÓBERT

A HATNAPOS CSATA – A GÖDÖLLŐI HADMŰVELET

1849. április 1–6.

**A báni huszárokat
csak Jézus-Mária
huszároknak nevezték,
mert amikor 1849
januárjában bevonultak
a fővárosba, egy kofa
így kiáltott fel:
„Jézus, Mária, hát ezek
is huszárok?”**

■ 1849 tavaszán a főhadszíntéren – egy hónapos idővesztés után – végre megindult a főseereg támadása. Az Alfred zu Windisch-Grätz cs. kir. tábornagy, fővezér közvetlen rendelkezése alatt lévő három (I., II. III. hadtest és a Ramberg altábornagy vezette önálló hadosztály által alkotott cs. kir. főseereg összesen kb. 55 000 főt számlált. A tüzérséget 214 löveg és röppentyű (rakéta) alkotta. A Görgei Artúr vezette I., II. III. és VII. hadtestből álló magyar főseereg összlétszáma 47 500 fő körül lehetett: a 40 000 gyalogos mellett 7500 főt számlált a lovasság. A tüzérséget 198 löveg alkotta. A hadszíntér egészét tekintve tehát Windisch-Grätz erői voltak fölényben, de a magyar haditerv kiegyenlíthette ezt a hátrányt.

Az Egerben március 30–31-én kidolgozott, majd Gyöngyösön finomított haditerv lényege az volt, hogy a VII., a legerősebb hadtest Hatvannál állva magára vonja a cs. kir. fővezér figyelmét, s ezalatt három másik hadtest (I., II. III. egy délnyugati kerülővel, a Jászságon át igyekszik az ellenséges főseereg hátába kerülni s elvágni azt a fővárostól. A haditerv értelmében a VII. hadtestnek április 5-ig Hatvannál kellett állnia, majd 6-án el kellett érnie Bagot. A másik három hadtestnek 6-án kellett elérnie Isaszeget. A döntő támadást a gödöllői ellenséges állásokra 7-én kellett két irányból, koncentrikusan megtenni. A sikeres támadás után az I. hadtestnek egészen Kerepesig kellett előrenyomulnia, hogy ezen a módon megakadályozza a cs. kir. főerők visszavonulását Pestre, s ezáltal meg-

könnyítse a főváros visszavételét. A haditerv szoros együttműködést kívánt, s kockázatos volt. Hiszen ha Windisch-Grätz rájön, hogy Hatvannál nem az egész magyar hadsereg áll, s szétveri a VII. hadtestet, könnyen ő kerülhet a magyar főerők hátába, s vághatja el őket hadműveleti bázisuktól.

A haditerv végrehajtását elősegítette, hogy a cs. kir. hírszerzés március közepétől semmilyen érdemi adathoz nem jutott a magyar főserg mozgásáról, s emiatt Windisch-Grätz úgy szétszórta csapatait, hogy szinte tálcán kínálta a győzelem lehetőségét. Miután attól tartott, hogy a magyarok egy megkerülő mozdulattal Komárom felmentésére sietnek, jelentős erőket állomásoztatott a Felvidéken. Március 24-én Beniczky Lajos őrnagy különítménye rajtaütött a Losoncon állomásozó, kb. 5-600 főnyi cs. kir. különítményen, s annak közel felét elfogta. A különítményt vezető Almásy Károly ezredes azt jelentette Windisch-Grätznek, hogy 6000 ember támadta meg, ami szintén komoly aggodalomba ejtette a cs. kir. fővezért.

A hatvani ütközet, 1849. április 1–2.

■ A terv végrehajtása jól indult. Április 1-jén a VII. hadtest Poeltenberg-hadosztálya Horton, egy kisebb különítménye Hatvanban állomásozott. Vele szemben a régi ellenfél, Schlik III. hadteste közeledett a pest–hatvani úton. Schlik célja az volt, hogy érdemi adatokhoz jusson a Hatvan környékén állomásozó magyar erőkről. Elővéd dandára kiűzte Hatvanból Poeltenberg itt lévő dandárát, amely Hort felé vonult vissza. A magyarok összesen két huszárt veszítettek. Görgei arra utasította a Gyöngyösön lévő Gáspár András ezredet, hogy hadosztályával vonuljon Poeltenberg támogatására, s Hortot mindenáron tartsák a magyar csapatok birtokában.

Április 2-án reggel 5 órakor, az előőrsök leváltása után a két hadosztályparancsnok lovassági felderítést hajtott végre Hatvan irányába. Gáspár úgy érzékelte, hogy Hort előtt az ellenség kb. egy lovasszázadot állított fel, a szőlők peremét pedig ellenséges gyalogság szállta meg. Mivel ekkor még nem kapott utasítást a fővezérségtől, előrébb tolt előőrseit, s a hadosztályt Horttól nyugatra állította fel. Dél előtt $\frac{1}{2}$ 12-kor jelentést kapott az előőrsektől, hogy újabb, vadászokkal vegyített ellenséges lovasosztagok mutatkoznak. Gáspár és Poeltenberg ismét előreindult két század huszárral, de miután az ellenség ekkor több lovasságot s ágyúkat is vonultatott előre, Gáspár az osztállyal visszahúzódott, s kiadta a parancsot, hogy mindkét hadosztály álljon csatarendbe, és a Horttól nyugatra lévő második kőhíd előtt lévő magaslatokon lévő állást foglalja el. A Hatvanból előnyomuló Schlik-hadtest élén a Parrot-dandár haladt, amelyet Schlik arra utasított, hogy nyomuljon előre Hort ellen, s kényszerítse a magyarokat erejük felfedésére. (Állítólag a támadás előtt „egy kis magyar nyúl vadászatra” invitálta tisztjeit. A szerepek azonban megcserélődtek: ezen a napon a vadász futott a nyúl elől.)

Parrot csapatai délután 1 óra tájban azonban beleütköztek Gáspár és Poeltenberg csatarendben lévő hadosztályaiba. Erre Schlik utasította a Künigl- és Fiedler-gyalogdandárt, valamint a Montenuovo-lovasdandárt, hogy szintén támadjanak. Az ütközet délután három óráig nagyjából ágyúzásra korlátozódott: Gáspár várta, hogy a hadtestből Ecsedre kikülönített két lovasszázad és a Csányba kikülönített Liptay-dandár megérkezzen, Schlik csapatai pedig képtelenek voltak tért nyerni. Délután 2-kor Poeltenberg azt jelentette Görgeinek, hogy a csa-

patok felállítása változatlan, s hogy a Liptay-dandár beérkezése után megtámadja a szőlőhegyeket. Délután 3 órára megérkeztek a VII. hadtest kikülönített csapatai, s megérkezett a parancs az ellenség megtámadására. Erre Gáspár a Poeltenberg-hadosztályból a Kossuth- és Zám-belly-dandárt az ellenség balszárnyának átkarolására küldte. Ide utasította a Liptay-dandárt is. A Zám-belly Lajos alezredes vezette két löveg és egy lovasszázad oldalba fogta az ellenséges balszárnyat, a Liptay-dandár pedig a szélső jobbszárnyon nyomult előre. Ezalatt a Gáspár-hadosztály a hort-hatvani úton foglalt állást, s nem mozdult sem előre, sem hátra, hogy időt adjon Poeltenbergnek az átkarolás végrehajtására. Schlik érzekelte, hogy jelentős erőkkel került szembe, s ezért visszavonult a Hatvan és Hort közötti szőlőhegyekre, de a Liptay-dandár és a Poeltenberg-hadosztály többi csapatai ide is követték, s megkezdték a Hatvan elleni koncentrikus előnyomulást. Schlik erre a Zagyva-híd előtti magaslatokra vonta vissza tüzérsége és gyalogsága egy részét, utászaival egy hadihidat veretett a Zagyván, majd megkezdte Hatvan kiürítését. Döntésébe az is belejárt, hogy Damjanich III. hadtestéből a Wysocki-hadosztály is Gáspár segítségére sietett, s Schlik látta a közeledő hadoszlopot. A visszavonulást a Zagyva-hidat védő cs. kir. gyalogság fedezte, s mindkét hidat sikerült lebontania. Mire a Wysocki-hadosztály megérkezett, Schlik feladta Hatvant, és lovasságával Bag és Hatvan közé, gyalogságával és tüzérségével Aszódra, majd Gödöllőre vonult vissza.

A hatvani ütközet nem volt jelentős győzelem, de a magyar támadás kezdetén pszichikai jelentősége nem volt lebecsülhető. Emellett elősegíthette a haditerv sikerét is, hiszen Schlik nem jutott értékelhető adathoz a magyar főerők hol-tétéről. A győzelem Gáspár ezredesnek meghozta a tábornoki és a hadtestparancsnoki kinevezést.

A tápióbicskei ütközet, 1849. április 4.

■ Közben megindult a másik három hadtest támadása. Az I. hadtest április 4-én Nagykátán át indult Tápióbicskére. Klapka azt a hírt kapta, hogy a Jellačić-hadtest Tápióbicskén éjjelezett, s már elvonult onnan, azonban a hadtest máh-hája még ott van. Elhatározta, hogy rajtaüt a könnyű prédának ígérkező poggyász-szon. Az élen a Dipold-dandár haladt, ezt követte Bobich, Sulcz és Zákó dandára, majd a Dessewffy Arisztid vezette lovashadosztály. A Dipold-dandár átkelt a Tápión, majd századoszlopokban benyomult a faluba. Itt azonban a faluban elrejtőzött Rastić-dandár határőreinek kereszttüzebe került, s iszonyatos veszteségeket szenvedve, futva menekült a Tápió hídjá felé. Bobich dandára szintén átkelt a Tápión, felállította a lovasüteget, azonban a futó Dipold-dandár magával sodorta mind a gyalogságot, mind a tüzérséget, majd a Klapka által elő-terrendelt Sulcz- és Zákó-dandárokat is. A hadtest elveszítette egy teljes ütegét. Klapka a lovasságot rendelte előre.

Az 1. (Császárs-) huszárezred a Jellačić által szervezett báni huszárokkal került szembe. A szemben álló hadseregek két legrosszabb lovas alakulata került szembe egymással. A báni huszárokat csak Jézus-Mária huszároknak nevezték, mert amikor 1849 januárjában bevonultak a fővárosba, egy kofa így kiáltott fel: „Jézus, Mária, hát ezek is huszárok?” A Császárs-huszárok katonai babérjairól sem lehet több jót elmondani. A két alakulat parancsnokai azonban kítűnő tisztek voltak. Sebő Alajos őrnagy immáron húsz éve szolgált. A báni huszárezred őrnagya, Hermann Riedesel zu Eisenbach őrnagy pedig a cs. kir. hadsereg leghí-

resebb párbajhősei közé tartozott. Az óriási termetű cs. kir. őrnagy párbajra hívta ki Sebőt. Az első összecsapásban egyikük sem ejtett sebet a másikon. A második alkalommal Riedesel kardja megsebezte Sebő kezét. Sebő azonban lovával meglökte Riedesel lovát, s a meglepett őrnagyot egyetlen vágással leterítette.

A magyar huszárok sikeres előretörését azonban az ellenséges tüzéség megállította, s ők is kénytelenek voltak visszavonulni a Tápió innenső partjára. A vereséggel induló ütközetet végül is a III. hadtest Wysocki-hadosztálya fordította meg, amely Görgői parancsára, Damjanich vezényletével előretört. A 3. és 9. honvédszászlóaljak majdnem összeverekedtek a Tápió hídjánál azon, hogy melyikük indulhat előbb rohamra. A helyzetet Földváry Károly őrnagy, a 3. honvédszászlóalj parancsnoka (más adat szerint Szikszay Lajos hadnagy) mentette meg, aki kicsavarta a 9. zászlóalj zászlaját a zászlótartó kezéből, s a hídra rohant vele. A 3. zászlóalj parancsnokát, a 9. a zászlaját követve az irtózatos golyózáporban átzúdult a hídon, s előbb a falu előterét, majd magát a települést is megtisztította. Az ellenség visszavonulását a lovasság fedezte.

A hatvani lovassági összecsapás, 1849. április 5.

■ Windisch-Grätz nem tulajdonított különösebb jelentőséget az ütközetnek, már csak azért sem, mert Jellačić hadijelentéséből nem derült ki, hogy az ütközetet a cs. kir. csapatok veszítették el. Sőt a cs. kir. fővezér utasította Jellačićot, hogy csapatai egy részével üldözze a magyarokat, a többiekkel pedig siessen észak felé. Windisch-Grätz ugyanis elhatározta, hogy április 5-én támadást indít a Hatvan-Gyöngyös-Jászárokszállás háromszögben feltételezett magyar főerők ellen. Miután azonban 5-én arról értesült, hogy a magyar főerők elhagyták Hatvan környékét, csupán egy erőszakos kémszemlét indított aznap Hatvan térségében. A bevetett két század könnyűlovassal, két század dzsidással és két röppentyűvel szemben Gáspár négy, újoncokkal nemrég feltöltött huszárszázadot küldött. A huszárok megfutamították a dzsidásokat, a rejtve felálló könnyűlovak azonban oldalba kapták, s a visszaforduló dzsidásokkal alaposan megsabdalták őket. A négy huszárszázad vesztesége 58 halott és 33 fogoly volt – több, mint az április 2-i hatvani ütközetben. Időközben megérkezett a harctérre a négy század Sándor-husár, mire az ellenséges lovasság visszavonult. Azonban ez a felderítés is csak azt erősítette meg, amit Windisch-Grätz amúgy is tudott: a magyar főerők nincsenek Hatvan környékén. Gáspárt komolyan leverte a kudarc.

Az isaszegi csata, 1849. április 6.

■ A cs. kir. fővezér teljesen tanácstalan volt. Attól tartott, hogy a magyar főerők vagy a Jászságon, vagy a Felvidéken kerülik meg jobb-, illetve balszárnyát, s az előbbi esetben Pesttől szorítják el, az utóbbi esetben pedig Komárom felmentésére sietnek. Ezt megakadályozandó, Franz Schlik altábornagy III. hadtestét Gödöllőnél, Josip Jellačić I. hadtestét Isaszegnél állította fel. A Ladislav Wrba altábornagy vezette II. hadtest három dandárját Vácra irányította, s alárendelte Ramberg altábornagy Balassagyarmaton álló hadosztályát is. Két dandár a fővárosban maradt, egy pedig Monort szállta meg.

Április 5-én Görgői elrendelte, hogy a Hatvannál álló VII. Gáspár András tábornok vezette hadtest Aszód felé nyomuljon előre, s foglalja el Bagot. A Tápiószecsőn álló, Damjanich János tábornok parancsnoksága alatt levő III. hadtest-

nek Kókán át Isaszegre, Klapka György tábornok I. hadtestének Tápiósülyről és Tápiósaőről Isaszegre, balszárnnyi dandárával Pécelre, végül Aulich Lajos tábornok II. hadtestének Tóalmásról Dányra és Zsámbokra kellett vonulnia.

A magyar hadsereg egy kb. 22 kilométer hosszúságú és nagyjából ugyanilyen mély arcvonalon helyezkedett. Ez az eloszlás lehetővé tette, hogy bármelyik veszélyeztetett ponton szükség esetén a hadsereg kb. kétharmada alkalmazható legyen. Windisch-Grätz serege egy 54 kilométer hosszú, s kb. 30 kilométer széles arcvonalat szállt meg. Ez azt jelentette, hogy a cs. kir. hadsereget magyar támadás esetén egy nap alatt sem lehetett összpontosítani.

Gáspár András VII. hadteste kb. fél egykor érte el a Galga vonalát Aszódnál, s megszállta Turát és Bagot. A Kmety-hadosztály Hévízgyörk és Bag között Schlik lovasságába ütközött, de ez harc nélkül visszavonult Gödöllőig. Ezt követően a hadtest csapatai aznap semmifajta aktivitást nem mutattak. Gáspár magatartása azzal volt magyarázható, hogy eleget tett aznapi feladatának.

Nagyjából ezzel egy időben Damjanich III. és Klapka I. hadteste is elérte az Isaszeg előtti Királyerdő keleti szegélyét. Damjanich csapatai megtámadták Jellačić utóvéd dandárát, amely az erdőn át Isaszegre vonult vissza, s maga mögött több helyen felgyújtotta az erdőt. Ezután Klapka csapatai támadták meg Grammont vezérőrnagy dandárát, s űzték azt vissza Isaszeg felé. A magyar támadást Zákó István őrnagy dandára hajtotta végre. Ez mindössze a 34. zászlóaljából és egy hatfontos ütegből állott. A zászlóalj remekül szerepelt a téli hadjárat csatáiban, s vitézségének most is szép példáját adta. Bobich János alezredes dandárának csatárlánca osztozott 28. zászlóaljával átkergette a Királyerdőn az ellenséget, és betört Isaszegre.

A falunál azonban már érvényesült az ellenség fölénye. Jellačić három gyalog- és egy lovasdandárjának Zákó nem tudott ellenállni, s nemcsak Isaszegre vonult vissza. Visszavonulás közben a két zászlóalj beleütközött Bobich felfejlődőben lévő dandarába. A 28. zászlóalj kötelékei felbomlottak, s így teljesen védetlenné érte a cs. kir. vértések támadása. A zászlóalj pillanatok alatt súlyos veszteségeket szenvedett. Szerencsére a mögötte haladó 44. és 47. zászlóaljak már jobban állták a sarat. A zalaiak sortűzet adtak az ellenséges lovasságra, mire az felhagyott az üldözéssel. A vértéseket aztán oldalba kapta a Bátori Sulcz Bódog őrnagy vezette dandár is. Ezt követően a zalaiak megrohanták az erdőbe benyomult cs. kir. vadászokat, s kiűzték őket. Alighogy a némileg rendezett Bobich-dandár elérte az erdő szélét, az Isaszeg melletti magaslatokon álló horvát határőrök lőni kezdték azt, s ezzel megakadályozták a magyar csapatok kijutását. Sulcz dandára sem tudott kijutni a sűrűből.

Ez nagyjából délután két óra tájban történt. Ekkor Damjanich csapatai is elérték a Királyerdő nyugati szegélyét. Damjanich rögtön látta Klapka csapatainak veszélyeztetett helyzetét. Knezić Károly ezredes egyik dandárát a Királyerdő északi kiszögelléséhez irányította. Egy másikat Kiss Pál alezredes vezetésével Klapka segítségére küldött. Tüzérségét egy kopasz dombon állította fel, lovasságát pedig Isaszegtől keletre, a Királyerdő egyik hajlatában. Ugyanakkor felszólította Aulich Lajos tábornokot, a II. hadtest parancsnokát, hogy ő is siessen csapataival a csataterre. Damjanich támadni szándékozott, hogy Klapkát így tehermentesítse. Mielőtt azonban Kiss dandára megérkezhetett volna, Klapka csapatai megkezdték a visszavonulást. Damjanich ezután eddig elfoglalt állásának tartására szorítkozott. Amikor három óra tájban észrevetette, hogy a

Klapkát üldöző cs. kir. csapatok visszavonulnak az Isaszeg melletti magaslatokra, támadásba lendült. Jobb oldalát azonban nem biztosította eléggé, mert azt hitte, hogy a VII. hadtest csapatai ellátják ezt a feladatot.

Ekkor következtek a csata legválságosabb pillanatai. Klapka elveszítette a fejét, s utasításokat kérő zászlóaljparancsnokait faképnél hagyta. Az ismét támadni kezdő Bobich-dandárt az ellenség lövései visszaűzték. A Zákó- és Bobich-dandárok megkezdték a visszavonulást, s Klapka erre utasította Sulczot is. A nagyothalló őrnagy úgy vélte, kár lenne visszavonulni, amikor az ellenség nem mutatkozik.

Aulich tábornok ugyan megkapta Damjanich üzenetét, de mivel a főparancsnokságtól nem kapott utasítást, egyelőre nem mozdult. Az egyre erősödő ágyúdörgés hatására Bayer József ezredes, a hadsereg vezérkari főnöke utasította Aulichot, indítsa a csataterre csapatait.

Damjanich támadása sem járt sikerrel. Windisch-Grätz ugyanis felismerte, hogy Gödöllőnél nem kell tartania Gáspár újabb támadásától. Ezért Schlik egyik, Franz Liechtensten altábornagy vezette hadosztályát Isaszeg felé indította. Ez a hadosztály aztán oldalba kapta az Isaszeg ellen nyomuló Damjanichot. A magyar hadtestparancsnok kénytelen volt visszavonulni a Királyerdőbe, s megpróbálta megakadályozni, hogy a cs. kir. gyalogság benyomuljon oda.

A magyar csapatok eleddig egymástól függetlenül verekedtek. Klapka, Damjanich, Gáspár, Aulich egyaránt a saját fejük után cselekedtek. A hadsereg vezérkari főnöke, Bayer József ezredes Dányban, Görgei valamivel előrébb, Kókán tartózkodott. A visszavonuló horvátok által felgyújtott Királyerdő füstje eltakarta a csata füstjét, s az ágyúzást sem lehetett hallani Kókán. Délután 3 óra tájban megérkezett Görgei egyik huszára, s jelentette, hogy az ütközet nemcsak megkezdődött, de már szerencsétlen fordulatot is vett. Erre Görgei lóra ült, s a csataterre sietett. A fővezért aggasztotta, hogy vajon Aulich csapatai időben érkeznek-e a csataterre. Ezért ő maga is utasítást küldött Aulichnak. A II. hadtest csapatai azonban ekkor már a csataterre felé tartottak. Görgei találkozott is velük a Királyerdő keleti szélén. Itt kapta Gáspár tábornok jelentését, hogy a VII. hadtest harc nélkül megszállta a Galga vonalát. Görgei emlékiratai szerint a hírt hozó huszártiszt azt is jelentette, hogy Gáspár csapatai Gödöllő ellen nyomulnak. Görgei úgy vélte, hogy könnyen megsemmisítheti a vele szemben álló cs. kir. csapatokat. Ehhez az kellett, hogy Damjanich hadteste szilárdan tartsa magát, Klapka hadteste pedig vegye be Isaszeget, s szorítsa észak felé az ellenséget. Így a Gödöllő felől támadó VII. hadtest és a másik három hadtest szorításában a cs. kir. főseereg megsemmisül.

Klapka visszavonulása következtében a Királyerdő szélének egy része megszállatlanul maradt. Ez pedig azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy az ellenség betör a résbe, s elvágja egymástól a magyar csapatokat. Görgei tehát a II. hadtest négy zászlóalját a jobbszárny felé, kettőt a veszélyeztetett hadközépre, a 61. honvédszászlóaljat Klapka segítségére küldte.

Ő maga Klapka csapatait kereste fel. Megjelenése lelkesítő hatással volt a csapatokra, noha azzal kezdte, hogy leszidta a hátrálókat. Az egyik zászlóaljparancsnok azonban bátran a szemébe mondta: „Az én zászlóaljam Klapka tábornok parancsára retirál.” Görgei ezután Klapkát kereste fel. A tábornok azt fejtegette, hogy „a küzdelem félbeszakítását kénytelen tanácsolni, mert gyalogságának elfogyott a tölténye, és nagyon ki van merülve. – A győzelem ma már lehetetlen, de holnap megint lehetséges lesz.” Görgei erre figyelmeztette Klap-

kát: ő dolgozta ki a terveket, ő maga mondta, hogy napról napra be kell tartani a menetparancsokat. Különbösen is, „gyalogsága a hátrálásban mutatott gyorsaságáról ítélve, nem látszik annyira kimerültnek, hogy még néhány szuronytámadást meg ne kísérelhessen, ehhez pedig akkor is elegendő a tőlténye, ha igazán mindet ellőtte”. Az értelmi meggyőzés után az érzelmi következtet: „Ma kell győzni, vagy mehetünk vissza a Tisza mögé! E két megoldás van, harmadik nincs. Damjanich még mindig állja a csatát, Aulich előrenyomul: győznünk kell!” Klapkára hatottak Görgei szavai, s ismét támadást parancsolt.

Görgei ezután a jobbszárnyra sietett, s közölte Damjanichcsal új haditervét, s azt, hogy Klapka ismét előrenyomul. Damjanich borúlátóan nyilatkozott Klapka kitarlását illetően, de Aulich előnyomulásának hírére örömmel fogadta.

Schlik hadosztálya közben egyre erőteljesebb rohamokat intézett Damjanich csapatai ellen. Amikor az Aulich által Damjanich segítségére küldött négy zászlóalj megérkezett, először inkább zavart keltett. Az 56. zászlóalj ugyanis ellenségnek nézte a cs. kir. egyenruhát viselő 19. gyalogezred 3. zászlóalját, s löni kezdte a sorgyalogosokat. A lövöldözésnek Görgei és Damjanich vetett véget.

Damjanichnak immár 10 zászlóalja volt, szemben Schlik 5 zászlóaljával. Azonban a zászlóaljak kötelékei olyannyira felbomlottak, hogy nem tudta őket rohamra sorakoztatni. Így csak a megtámadott állás védelmére szorítkozhatott. Összesen 17 lovasszázadával ellensúlyoznia kellett a 34 lovasszázadból álló ellenséges lovasság működését; lövegei száma pedig feleakkora volt, mint Schlik ágyúié. A jobbszárnyon tehát este 11 óráig változatlan maradt a két fél helyzete.

Nem úgy a balszárnyon. Klapka és Aulich csapatai este 7 óra tájban lendültek támadásba. Előbb Isaszeget vették be, majd az égő falun át megrohanták a Rákos-patak jobb partján lévő ellenséges állásokat, s onnan is elűzték a cs. kir. csapatokat.

Windisch-Grätz, aki este 7 óra tájban még azt hitte, hogy megnyerte a csatát, 9 óra tájban már kénytelen volt elrendelni a visszavonulást. Az Isaszegnél történetekből ugyanis arra a következtetésre jutott, hogy a magyar főszereg Budapestről akarja elszorítani őt.

A csatát követően Görgei is bizonytalan volt az elért eredményben. A magyar jobbszárnyon a késő esti órákig döntetlen volt a harc. A középben, ahol a II. hadtest csapatainak egy része, és az III. hadtest lovassága harcolt, szintén nem került sor döntő összecsapásra. Ezért a balszárnyra sietett, ahol Aulichtól hamarosan arról értesült, hogy Jellačić csapatai Gödöllő felé vonultak vissza. Most már bizton mondhatta: „Miénk a győzelem.”

Az isaszegi csata volt Kápolna óta a két főszereg első erőpróbája. Sem a tavaszi hadjárat további menete, sem a két hadsereg katonáinak és vezéreinek morálja szempontjából nem volt mindegy, ki nyeri meg a csatát. A katonák mindkét oldalon kiválóan veredtek, a tisztek is megtették a magukét, de míg a magyar hadtestparancsnokok – az egy Gáspár kivételével – kellő öntevékenységet mutattak, addig a másik oldalon – az egy Schliket leszámítva – éppen ez az öntevékenység hiányzott. Windisch-Grätz fővezérként tökéletesen félreértette a helyzetet, s noha Görgei sem volt mentes a téves helyzetmegítéléstől, amikor azt hitte, hogy Gáspár VII. hadteste is támadásba lendül, végeredményben a magyar fővezérségnek sikerült az, ami a cs. kir. főparancsnoknak nem: a nem várt csata napján csapatainak többségét a harcmezőre érkeztetni.

Isaszeg voltaképpen Kápolna ellentéte volt: Kápolnánál is mindkét fővezér számára nem várt időben került sor az összecsapásra, de míg Windisch-Grätz

csapatainak többsége megjelent a csatatéren, addig Dembiński képtelen volt időben odaérkeztetni erőit. Isaszegnél ellenben a magyar csapatok jelentős része ott volt, a cs. kir. csapatok tekintélyes része viszont nem vett részt a küzdelemben. Kápolna nem döntötte el a hadjárat kimenetelét, hiszen a magyar hadsereg hathatós üldözése és megsemmisítése elmaradt. Isaszeg sem hozta a cs. kir. hadsereg döntő vereségét, de a magyar fél megőrizte a kezdeményezést, s a főváros közvetlen közelébe szorította vissza számban jelentősebb ellenfelét. A csatát követő napok eseményein múlt, hogy a magyar hadsereg képes lesz-e megőrizni ezt az előnyét.

Végül is képes volt. A tavaszi hadjárat második szakaszában a főváros előtt álló magyar csapatok Aulich Lajos vezérőrnagy vezetésével ismét megtévesztették az ellenséges főereget, amely tíz napig nem tudta, hol vannak a magyar főerők. Ezalatt a Görgei vezette magyar főoszlop észak felé tartott. Április 10-én Damjanich katonái bevették Vácot. Az ütközetben maga az ellenséges parancsnok, Christian Götz tábornok is elesett. Április 19-én Nagysallónál a magyarok egy újonnan szervezett cs. kir. hadtesttel találták szemben magukat. Az itáliai hadszíntérről érkezett s ott sikeresen harcoló Ludwig Wohlgemuth altábornagy azonban döbbenetesen látta, ahogy dandárjait Klapka, Damjanich és Gáspár csapatai szinte szétzúzták. A Windisch-Grätz utódjául kinevezett Ludwig Welden tábornagy kénytelen volt kiüríteni a fővárost, csupán a budai várban hagyott őrséget. Jellačić hadtestét leküldte Délvidékre, ő maga pedig a főerővel a nyugati határszélre vonult vissza.

Közben a magyar főereg elérte Komáromot. Az erődöt 1849 januárjában körülzárták, március óta pedig ostromolták és bombázták a császári csapatok. Görgei csapatai előbb a Duna bal parti osztrák állásokat számolták fel, majd április 26-án egy tutajhídon átkeltek a jobb partra. A hajnali órákban elfoglalták az osztrákok sáncait, majd megütköztek a visszavonuló császári fősereggel. A csata lényegében döntetlen maradt, Welden csapatai Győr felé vonultak vissza, Komárom viszont felszabadult.

■ OKMÁNYKIADÁSOK

„Csata mezejéről írom pár soraim”. Büttner Emil levelei az 1848/49-es szabadságharcból. S. a. r. Pető Vilmos és Öllős László. Bp., 1989.

Hermann Róbert – Kucza Péter: *1848–1849. Szabadságharc a Tápióvidéken. – A tápióbszkei ütközet*. Nagykáta, 2002.

Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849. S. a. r. Hermann Róbert. Millenniumi Magyar Történelem. Bp., 2001.

Kossuth Lajos összes munkái. XIV. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. II. S. a. r. Barta István. Magyarország Újabb kori Történetének Forrásai. Bp., 1953.

Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. Szerk. Farkas Gyöngyi. Az iratokat válogatta, a német nyelvű iratokat fordította Böhm Jakab. A bevezető tanulmányt írta Csikány Tamás. Bp., 1998.

■ VISSZAEMLEKEZÉSEK

Egervári Ödön: *Bátori Schulcz Bódog emlékiratai az 1848/9-ki szabadságharcból*. Pest, 1870.

Garzó Imre: *Életem és abból merített gondolatok*. Az emlékirat szövegét sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Blazovich László és Varsányi Péter István. Az előszót írta Varsányi Péter István. Bp., 1978.

Görgey Artúr: *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben*. S. a. r. Katona Tamás. Pro Memoria. Bp., 1988. I–II.

Görgey István: *1848 és 1849-ből*. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. II. Franklin Társulat, Bp., 1888.

Karsa Ferenc: *Szabadságharcos napló*. „A körülmény és velem 1848. és 1849. évben történt események”. S. a. r. Bona Gábor. Bp., 1993.

Klapka György: *Emlékeimből*. S. a. r. Katona Tamás. Magyar Századok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1986. *Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvéd tábornok levelei és naplója*. In: Katona Tamás szerk.: *Az aradi vértanúk*. 4. kiadás, Corvina Kiadó. Bp., é. n.

Együtt a szabadságért 1848–1849. Józef Wysocki tábornok emlékiratai. A magyarországi lengyel légió részvétele az 1848-as szabadságharc hadjárataiban. Fordította, sajtó alá rendezte stb. Kovács István. Az okmánytár iratait összeállította Kovács István és Hermann Róbert. Bp., 1993.

■ SZAKIRODALOM

Bona Gábor: *A tavaszi hadjárat (1849. március – május)*. In: *A szabadságharc katonai története*. Szerk. Bona Gábor. Zrínyi Kiadó. Bp., 1998. 199–230.

Breit József: *Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története*. II. 2. kiadás. Bp., 1930.

A feldunai hadtest visszavonulásának és az 1849. évi tavaszi hadjáratnak története. Bp., 1925.

Hegyesi Márton: *Az 1848–49-iki harmadik honvédszászlóalj története*. Bp., 1898.

Hermann Róbert: *A tavaszi hadjárat*. In: *„Ilyen tavasz csak egy volt életemben”*. A dicsőséges tavaszi hadjárat, 1849. Kiállítási katalógus. Szerk. Basics Beatrix és Csákváry Ferenc. Bp., 2009. 6–20.

Hermann Róbert: *Zámbelly Lajos honvédezzredes emlékirata az 1849. évi tavaszi hadjáratról*. Hadtörténelmi Közlemények 129. évf. (2016) 4. sz.1105–1139.

Homolya István: *A tavaszi támadóhadjárat [sic!] 1849-ben*. A Ludovika Akadémia Közleménye 1906. 825–860.

Horváth László (szerk.): *A tavaszi hadjárat*. (Az 1996. március 14-i tudományos konferencia anyaga.) Hatvany Lajos Múzeum Füzetek 13. Hatvan, 1996.

Kedves Gyula: *„Szabolcs a hazáért”*. A 48. honvéd zászlóalj története az 1848–49-es szabadságharcban. Bp., 2002.

Kedves Gyula: *A tavaszi hadjárat*. In: Kedves Gyula – Zachar József – Zachar Péter Krisztián: *1848/49-ről százötven év távlatából*. Siklói Füzetek. Siklós, 1999. 61–78.

Rüstow, Wilhelm: *Az 1848–1849-diki magyar hadjárat története*. II Ford. Áldor Imre. Pest, 1866.

SZABÓ PÉTER

A 2. HADSEREG HARCAI ÉS TRAGÉDIÁJA A DON-KANYARBAN

1942–1943

A Barbarossa-terv meghiúsulása és az 1941–42-es téli szovjet ellentámadás során elszenvedett személyi és anyagi veszteségek a német hadvezetést arra kényszerítették, hogy az 1942 tavaszára tervezett hadműveletében nagyobb arányban vegye igénybe szövetséges haderőinek erejét. A visszakapott területeket és a magyar államiságot féltve, illetve német retorziótól tartva a magyar politikai és katonai vezetés a követelések mérséklésére törekedett. Az 1942. január 22-i német–magyar megállapodás értelmében a magyar hadvezetésnek kilenc könnyűhadosztályt, egy páncélos-hadosztályt és egy repülőköteléket kellett kiküldenie a keleti hadszíntérre. A tárgyalások során nem tisztázták a magyar alakulatok alkalmazási módját, annak területi és időhatárait, illetve veszteségeinek pótlását, Keitel vezértábornagy fegyverzeti és felszerelési kiegészítésekre adott ígéretet.

A 2. hadsereg-parancsnokság által mozgósított 207 000 fős állomány összeállításánál a minisztertanács január 26-i határozatához igazodva a magyar hadvezetést az a cél vezérelte, hogy a frontszolgálatra behívottak egyenlően terheljék az ország területét, és kismértékben érintsék a honvédség legjobban kiképzett állományát. A nemzetiségek 20, a munkaszolgálatra kötelezett zsidók pedig 10 százalékos arányban kerültek be a hadsereg kötelékébe. Mozgósításra a III., IV. és VII. hadtestet jelölték ki. Míg a 2. hadsereg emberanyagának összeállításánál a kiképzettebb korosztályok kímélése volt a cél, fegy-

A Don menti harcok során nemcsak a 2. hadsereg veresége következett be, hanem több tízezer család tragédiája is. A hadiárvák csonka családban nőttek fel, s behozhatatlan hátrányba kerültek szerencsésebb sorsú társaiknál. Katonaözvegyek ezreire várt a súlyos teher, a gyerekek felnevelése, a föld megművelése, avagy a műhelymunka továbbvitele.

verzeti-technikai viszonylatban igyekeztek legjobban felszerelni a kivonuló alakulatokat, fegyverzetüket és felszerelésüket a honvédség alakulataitól egyenlően elvont anyagból és a német haderőtől remélt kiegészítésekre hagyatkozva állították össze. A rendelkezésre álló fegyvermennyiség, illetve az ország gépjármű-állománya felét megkapta. Jóllehet az ígért német fegyverzeti és felszerelési kiegészítések kismértékben realizálódtak, a Honvéd Vezérkar mégis a legjobban felszerelt hadseregét küldte ki a keleti hadszíntérre, még akkor is, ha mind mennyiségben, mind minőségben elmaradt a német és a szovjet hadseregekéétől.

A honvédség alakulatait nem a katonai nagyhatalmak háborújában való részvételre készítették fel. A honvédség 1938-tól meginduló fejlesztése legfeljebb a szomszédos országok hasonló hadipotenciállal rendelkező haderejével megvívandó harcokra képesítette a csapatokat. A fegyverzetnek, a személyi állomány felszerelésének, ruházatának, szállító járműveinek összeállításánál is egy esetleges közép-európai hadszíntér terep- és időjárási viszonyait vették alapul. A magyar politikai és katonai vezetés remélte, hogy az elvonuló alakulatok részvétele nem húzódik el, és rövid frontszolgálat után – ahogy 1941 végén a Gyorshadtestet – hamarosan leváltják. A 2. hadsereg alakulatait február 24-től mozgósították, hadművelati területre történő kiszállításukra pedig április és július között került sor. A csapatokat a győzelem kivívásában való közreműködés reményében indították útnak, későbbi tragédiájukat 1942 tavaszán még nem lehetett előre megjósolni.

A Kurszki felvonuló magyar kötelékek kisebb része harcok árán, zöme pedig 1000 kilométer hosszú gyalogmenetben jutott ki július–augusztusban a Donhoz. A hadművelati területre elsőként kikerkező III. hadtest a német Weichseregcsoport kötelékében június 28-tól vett részt támadó hadműveletekben. A Kurszki körzetében elhelyezkedő Weichseregcsoport alakulatainak és a tőlük délre csoportosuló német 6. hadseregnek együttes támadása a Donhoz való előretörést, illetve a Don és az Oszkol folyók közé zárt szovjet csapatok megsemmisítését célozta. A német VII. hadtesttel megerősített magyar seregetestnek Tyim város előtt át kellett törnie a szovjet védővonalat, hogy mielőbb kijusson a Donhoz. E hadművelet során a német és magyar csapatok 300 kilométer szélességben törték át a Brjanszki és Délnyugati Front arcvonalát, és 150–170 kilométer mélyen előretörve érték el a Don és Voronyezs körzetét. A 9. könnyűhadosztály négy napig tartó súlyos harcok közepette foglalta el a szovjet utóvédek által védett Tyimet. A 2500 főnyi véres veszteséget szenvedett magyar alakulatok július 7–10. között jutottak ki a Donhoz.

A júliusban tovább folytatódó német hadműveletek a német–szovjet arcvonal legdélibb szakaszára összpontosultak. A Dél Hadseregcsoport kettéosztását követően a magyar 2. hadsereg a német 2., 6. tábori, illetve 4. páncélos, az olasz 8., valamint a román 3. és 4. hadseregekkel együtt a Weichs vezérezerdes irányította B Hadseregcsoport alárendeltségébe került. Ezen hadseregcsoportnak a Sztálingrád és a kaukázusi olajmezők felé irányuló hadműveletek sikerét kellett biztosítania. A hosszú menetektől és a kezdeti harcoktól kimerült magyar alakulatokat azonnal védőállásba rendelték. A 2. hadsereg 200 kilométer szélességben meghatározott védelmi vonalát mindössze 18 gyalogezrede szállhatta meg, ennél fogva a védelem mélységben történő kiépítésére és megfelelő tartalékok képzésére egyáltalán nem volt lehetőség. E cérnavékony védelmi vonalat csupán a harcos létszám, körülbelül 80–90 ezer ember tartotta. A hadsereg személyi állományának több mint fele ugyanis az arcvonal mögött elhelyezkedő hadsereg- és had-

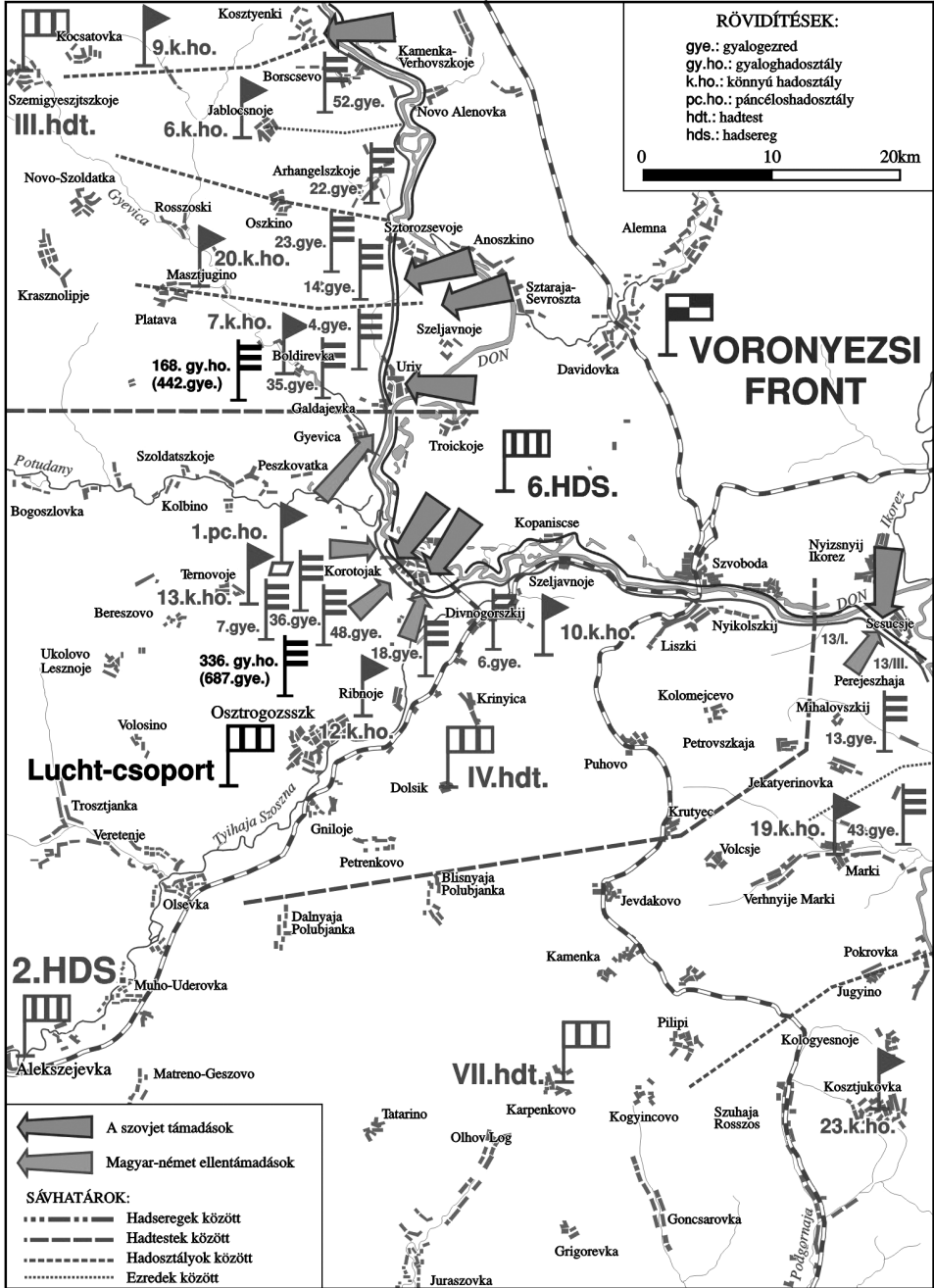
test közvetlen ellátó, szállító, egészségügyi és műszaki alakulatoknál teljesített szolgálatot.

A Don mögötti terület közigazgatásának megszervezése a 2. hadsereg arcvonal mögötti alakulatai által felállított egyes állomásparancsnokságok feladata volt, melyek e téren együttműködtek a tábori rendészeti szolgálattal. Ezen parancsnokságok községenként bírót (sztarosztát), községi tanácsot és polgári segédrendőrséget választottak, s e szervek elsősorban a helyi lakosság kötelező munkaszolgálatának és a mezőgazdasági termelés folytonosságának biztosításánál működtek közre. A hadművelési területre érvényes rendelkezések szigorú betartását a hadsereg mögöttes területein közigazgatási, közbiztonsági, tábori rendészeti, esetenként partizánellenes tevékenységet ellátó hadtápszázlőaljnainak a csapatokhoz vezényelt alosztályai felügyelték. Tevékenységük főleg a lakosság mozgási szabadságának korlátozásából, idegen egyének ellenőrzéséből, fegyverek és kémtevékenység folytatására alkalmas berendezések felkutatásából, merényletek esetén tűszok szedéséből és őrzéséből, illetve egyéb óvintézkedésekből állt. A 2. hadsereg arcvonalhoz közeli hadművelési területén partizán-tevékenységgel ugyan nem kellett számolni, de a Don túlsó oldalán védelmi állást foglalt szovjet seregtestek igyekeztek minél hatásosabb kémhálózatot kiépíteni a magyar csapatok által megszállt térségben.

A Don mögé visszavonuló és a 2. hadsereg gyengéit kitapasztaló szovjet csapatok augusztustól támadásokat indítottak a folyó nyugati partjának birtokbavételére és hídfőállások kiépítésére. Támadásaik középpontjába az Uriv és Sztorozsevoje által határolt folyókanyar, illetve Scsucyje és Korotojak települések környéke került. Céljuk egy nagyobb szabású hadművelet kiinduló bázisainak megeremtése volt. A Donon átkelt szovjet 6. hadsereg csapatai ellen július 18. és szeptember 16. között folytatott hídfőcsatákban két német seregtest támogatása mellett a 2. hadsereg zöme részt vett. Különös szerep jutott az 1. tábori páncélosadosztálynak, az egyetlen gyorsan mozgó seregtestnek, amely szinte valamennyi urivi és korotojaki ütközetnél jelen volt. A legsúlyosabb helység harcok a rommá lőtt Korotojakban zajlottak. Fejős János, a tolnai 48/III. zászlóalj őrzővezetője harctéri naplójában az alábbiakat jegyezte fel: „Az oroszok hétfőn este betörték az állásunkba. A 8. századot teljesen bekerítették, melyből csak nagyon kevés ember tudott megmenekülni. A század jó része fogságba esett. A 9. század ellentámadásba ment át és kiverte reggelre az oroszokat. Ez az éjszaka borzasztó volt. Állandó repülőttámadás, közelharc, csak úgy fröcsögtek a kézigránátok. Az éj leple alatt sok orosz tudott átjönni a Donon. Másnapra lett is rengeteg, még a mögöttünk lévő házakban is voltak. Minden ház alatt pince vagy hasonló búvóhely volt, így aztán az oroszok könnyen meghúzódtak ott. Annyira, hogy kézigránáttal kellett őket kifüstölni, de ez is lehetetlen volt. Ekkor aztán elrendelték a házak felgyújtását. Egész utcasorok álltak lángban. A házakban rengeteg lőszert és robbanóanyagot halmoztak fel, melyek a tűz következtében csak úgy ropogtak.”

A szovjet hídfők felszámolása érdekében folytatott vállalkozások az átmene-ti sikerek után többnyire eredménytelenek maradtak. A 2. hadsereg teljes véres vesztesége (elesett, megsebesült, hadifogságba esett) a Don menti hídfőcsaták alatt 26-27 ezer főre tehető. A tisztikar 20, a legénység 15, a munkaszolgálato-sok 6 százaléka esett ki október 1-jéig. A hadsereget anyagi téren is jelentős veszteségek érték, az 1. tábori páncélosadosztály harcokcsijainak száma felére csökkent, a 7. könnyű tüzérezred pedig elvesztette löveganyagának zömét.

A NYÁRI HÍDFŐCSATÁK (az urivi, korotojaki, csucsjei és kosztyenki hídfőharcok) 1942 július – szeptember

A hídfőcsaták után a csapatok elért vonalukban védelemre rendezkedtek be. Egy álmányában, fegyverzetében és felszerelésében megfogyatkozott, ellátási és utánpótlási gondokkal küzdő kontingens várta sorsának beteljesedését. Felváltása – a várható újabb német követelések miatt – a magyar katonai vezetésben fel sem merült.

A német–szovjet arcvonal déli szakasza szeptember végére teljes egészében megmerevedett. A létfontosságú bakui olajmezőig a német csapatok nem jutottak el, és a kezdeményezés kicsúszott a hadvezetésük kezéből. A magyar politikai és katonai vezetésnek, bár ismerte a 2. hadsereg ezernyi problémáját, nem volt távlati terve a helyzet megoldására. Német részről várta a segítséget, és a csapatok kisebb fegyverzeti és felszerelésbeli kiegészítésére, illetve az állomány fokozatos felváltására hajlott. Novemberben 35-36 000 fős kontingens került ki az arcvonal mögé a harcoló állomány egy részének felváltására. Ezenkívül még 63 menetszázadot és 87 munkásszázadot szállítottak ki az arcvonal mögé. A 2. hadsereg hadművelési területén frontszolgálatot teljesített 250 000 fős állományából csaknem 40 000-en tartoztak a tábori, nemzetiségi és különleges munkásszázadokba.

A 2. hadsereg súlyos helyzete iránt tanúsított látszólagos érzéketlenség nem a magyar politikai és katonai vezetés részvétlenségéből fakadt. A Kállay-kormány legfőbb célkitűzése az volt, hogy a feszült magyar–román viszonyra és a bizonytalan külpolitikai helyzetre való tekintettel az országot kivezesse a háborúból. Teherként nehezedett rá a román vezetésnek az Észak-Erdély és a Székelyföld visszaszerzésére irányuló szándéka. Mindez arra készítette, hogy erőforrásainak nagy részét a háború befejeztével elkerülhetetlennek látszó magyar–román fegyveres konfliktusra tartalékolja. Véget kívánt vetni a keleti hadszíntéren történő további csapatküldéseknek, de már 1942 őszén sem tudott kitérni a két újabb megszállt seregetest kiküldését szorgalmazó német követelés elől. A november 19-én Sztálingrádnál elindított szovjet offenzíva december közepéig délről észak felé haladva egymásután zilálta szét a német és szövetséges hadseregek védelmét. Jány Gusztáv vezérezredes, a 2. hadsereg parancsnoka az olasz 6. hadsereg arcvonalának december 17-i áttörése után sürgette, hogy az általa kért fegyverzet és német csapaterősítés még a várt szovjet támadás előtt érkezzen ki arcvonalára. A német hadvezetés 1943. január 2-án a hadtest erejű német–magyar sereg- és csapattestekből álló Cramer-csoportot vonultatta fel a 2. hadsereg védőkörletébe. A kritikus helyzetekben sem Jány vezérezredes, sem előljárója, Weichs vezérezredes nem rendelkezhetett vele szabadon.

A 2. hadsereg alakulatai védőállásaikat, óvóhelyeiket és futóárkaikat nem tudták kellőképpen megerősíteni. Bár váltó- és reteszállások kiépítését is tervezték, erre az őszi csapadékos időjárás miatt már nem kerülhetett sor. Az 1943. januári szovjet offenzíva alatt többek között ezért kellett ragaszkodniuk első vonalaik megtartásához, és visszavonulásuk a hátsó védőállások hiánya miatt ezért járt nagy veszteségekkel. Az élelmezési és ruházati ellátás a szállítási nehézségek és szállítóeszköz-hiány miatt alig működött. Számos téli ruházattal és élelmiszerral teli raktár készlete maradt kiosztatlanul. A szálas takarmány és a lótap hiánya miatt legyengült 60 000-es lóállomány 80 százalékát kivonták a védőkörletből.

Az 1943. januári szovjet offenzíva előtti hetekben a csapatok erőállapotának fokozatos romlásáról, az elhasználódott felszerelésről, ruházatról egyre aggasztóbb jelentések érkeztek be a hadsereg-parancsnokságra. Különösen a szovjet hídfőállások előtt védekező alakulatok helyzetközlései nyomán rendeltek el több ízben kivizsgálást. A Scsucsjé előtti védőállásokban levő 12. könnyűhadosztály 48. gyalogezredének harctudósításában az alábbiak szerepelnek. „A végelgyengülésben elhaltak száma állandóan nőtt. December hónap végén már a tiszték között is fordultak elő végkimerülési esetek, úgy hogy azokat teljesen el-

gyengült, leromlott állapotban kórházba kellett szállítani. Az erőbeni állapot ily nagyfokú romlása elsősorban a nagyfokú igénybevételre, sok izgalomra, a biztonsági érzet részbeni hiányára és másodsorban a hidegre, kevés fűtőanyagra és bizonyos táplálkozási hiányokra volt visszavezethető. A nagyfokú igénybevétel főleg a nehéz figyelő, biztosító és árok szolgálatból, valamint az árkok hótalanításából állott. Ezt fokozta még, hogy a sötétség beálltától virradatig igen erős és eredményes járőrözést folytattunk az előterepen és sok vállalkozást intéztünk az ellenséges állások ellen.”

A magyar arcvonal ellen feltételezett szovjet hadművelet megindítását mind a 2. hadsereg, mind a felettes B Hadseregcsoport parancsnoksága az ellenséges hídfőkből várta, időpontját és konkrét irányait azonban nem ismerhették. A Voronyezsi Front seregtesteinek nem volt döntő erőfölénye. Élőerőben nem és tüzéség, illetve a harcok tekintetében is csak közepes fölényt képzett. A január 12-i két hadosztály erejű szovjet felderítő vállalkozás 6-10 kilométeres előrenyomulást eredményezett a támadóknak. A Voronyezsi Front 40. hadseregének többi alakulata, a 18. önálló lövészhadtest, a 3. harcokcsihadsereg és a 7. önálló lovashadtest a hídfőkből és a Don túlsó oldaláról várta a hadművelet január 14-i kezdetét. A magyar 2. és az olasz 8. hadsereg részeinek bekerítése és megsemmisítése céljából a Liszki és Kantyemirovka között a Rosztovba vezető vasútvonalat kellett birtokba venniük, hogy ezáltal kedvező helyzetet teremtsenek a német 2. hadsereg elleni támadáshoz, illetve a Harkov és a Donyec-medence felé irányuló előretöréshez.

Jány vezérezredes és vezérkari főnöke már ezen a napon úgy vélte, hogy a kisebb hadtesttartalék alakulatokkal és a német 700. páncéloscsoporttal végrehajtandó ellentámadás legfeljebb csak átmeneti sikert eredményezhet. A teljes rendezés érdekében szükségesnek látták és kérték a Cramer-hadtest zömének átcsoportosítását és mielőbbi harcbavetését. A B Hadseregcsoport parancsnoksága még nem tartotta kritikusknak és visszafordíthatatlannak az urivi hídfőben kialakult helyzetet. Január 13-án a német 700. páncéloscsoport és a magyar tartalékerők ellentámadásának kudarca és az előrehozott szovjet főtámadás kibontakozása következtében válságosra fordult a kezdeti harcok által megrendített 7. és 20. könnyűhadosztály helyzete. Átkarolás fenyegette a 13. könnyűhadosztályt is, mivel a főtámadást végrehajtó szovjet csapatok déli irányba kanyarodtak el. A 2. hadsereg parancsnoksága által kért Cramer-hadtest rendelkezésre bocsátása január 13-án részben szabad utat kapott. A német 168. gyaloghadosztálynak Osztrogozsszkhoz és a Potudany folyó mögé kellett felvonulnia.

A 2. hadsereg arcvonala az Uriv térségében végrehajtott szovjet támadás és annak 40 kilométer széles és 20 kilométer mély sikeres kiterjedése folytán január 14-én kettészakadt. Ezzel egyidejűleg Scsucsjé körzetét és az olasz arcvonalat is nagyszabású támadás érte. A Scsucsjénél védekező 12. könnyűhadosztály védelme délután összeomlott, estére pedig a 19. könnyűhadosztály oldalát is veszélyeztették a szovjet csapatok. A 18. önálló lövészhadtest harcokcsikkal támogatott lövészhadosztályainak támadásáról a 12. könnyűhadosztály összefoglaló harcjelentésében az alábbiak olvashatók: „Az orosz gyalogság keskeny, mély oszlopokban mozgott előre, az egyes emberek távközök nélkül, teljesen felzárkózva tisztjeikkel az élen. A támadás minden előzetes harcfelderítés nélkül lendületesen tört előre. Megállás, tétovázás nem volt; akadályainkat az ellenséges tüzéség teljesen eltüntette; az aknamezőnk sem bizonyult hatásosnak – még a harcokcsikkal szemben sem! Saját, már igen megtépázott gyalogsági tűzrendszerünk

feltartóztató hatása – bár a rohamozóknak veszteségeket okozott – a támadás folyamatát nem törte meg. A támadók saját veszteségeikkel nem törődtek, a kiesők helyébe felzárkózva, előremozgásukat folytatták.”

Az ellenség átkaroló hadmozdulatai következtében a 10. és 13. könnyűhadosztály helyzete is kritikussá vált. A bekerítéssel fenyegetett két seregetest helytállásától függött a megrendített 7. és 12. könnyűhadosztálybeli részek visszavonulása is. Az urivi áttörést követő 3-4 napon mindkét seregetest súlyos harcok után adta fel védőállását. Január 15-ét követően a Voronyezsi és Brjanszki Front négy hadsereggel végrehajtott újabb hadműveletének célja a német 2. hadsereg és a magyar III. hadtest megsemmisítése és a Jelec–Valujki-vasútvonal birtokbavétele volt. A III. hadtestnek a német segélyalakulatokkal együtt január 26-ig sikerült tartania arcvonalát a szovjet 60. hadsereg alakulataival szemben.

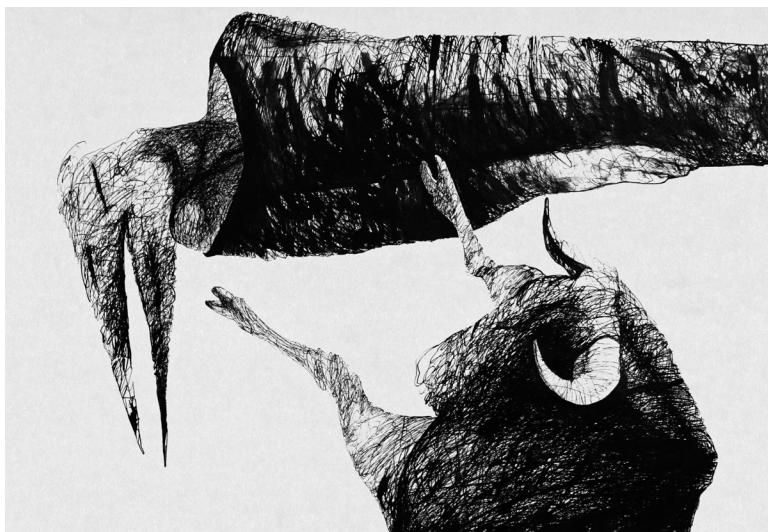
A Cramer-hadtest január 16-án megindított sikertelen ellenökését követően a IV. hadtest 13. és 10. könnyűhadosztálya Osztrogozsszkba vonult vissza, hogy ott a német 168. gyaloghadosztállyal védelmi állást foglaljon el. Négy napon át vívták harcukat a szovjet erők körülzárásában. Január 16-án a szovjet harckocsi-hadtestek a 2. hadsereg arcvonalától délre jelentős sikereket értek el. Rosszos szovjet kézre kerülése átkarolással fenyegette a Don vonalán kitartó olasz Alpini, és a magyar VII. hadtestet. Jány vezérezredes csak január 17-én hajnalban rendelte el a már bekerített magyar csapatok visszavonulását. A végsőkig történő kitartást Jány vezérezredes számára két rendelkezés is előírta: Hitler parancsa az 1942–43-as esztendő téli védelmének végrehajtására és a Honvéd Vezérkar főnökének december 27-i utasítása. A parancsmegtagadásra nem hajló Jány vezérezredes őrlődött a feltétlen engedelmesség és a csapatai megóvásának kötelezettsége között. Intézkedéseit esetenként a kétségbeesés és a zavarodottság vezérelte, jóllehet hasznos döntéseket már nem hozhatott.

Az elkésett január 17-ei parancs következményeképpen a VII. hadtest visszavonuló alakulatait több ízben érte támadás. A csekély ellenállást tanúsító és az ellenséges csapatok közeledtének hírére pánikba eső kötelékei közül számos került hadifogságba. Tagjaik közül sokan megfagytak, és sokukkal az éhhalál végzett. A szovjet csapatoknak azonban nem sikerült a magyar csapatrészeket Alekszejevka térségében két oldalról bekeríteni. A vezetési hibák, Osztrogozsszk és Llinka védőinek kitartása, a Cramer-hadtest sikeres utóvédharcai, illetve a magyar és német csapatok eredményes páncélelhárító-rendszere miatt a támadók nem tudták kihasználni kezdeti sikereiket. A 2. hadsereg sávjában 1943. január 12. és 20. között – magyar és német források alapján – a magyar csapatok 105, a németek pedig 86 szovjet harckocsit semmisítettek meg, a bevetett állomány 41 százalékát. Ahogy január 18. és 21. között Alekszejevka és Llinka körzetében a magyar 1. tábori páncéloshadosztály, úgy a szovjet csapatok által körülvelt Osztrogozsszkban és az Olim-völgyben a német 26. gyaloghadosztály harcainak köszönhetően adódott lehetőség az egészen vagy részben bekerített magyar és német alakulatok nyugati irányú hátramenetelére. Lényegében a Cramer-hadtest leharcolt seregetestei akadályozták meg, hogy a szovjet Vörös Hadsereg egy nagyobb méretű katlan-csatába kényszerítse az arcvonaluk feltétlen tartására utasított seregetesteket. A teljes katasztrófa eredményes harcaik miatt nem következett be.

Január 24-én a 2. hadsereg zöme kiválhatott az arcvonalból, a január 15-én német alárendeltségbe került III. hadtestre azonban még súlyos harcok vártak. Január 28-án a szovjet csapatok megszállták az Olim folyó völgyének nyugati oldalát, ennek következtében a német 2. hadsereg XIII. és VII. hadteste, valamint

a körvédelmi és Don menti állásaiból visszavonuló magyar III. hadtest körül bezárult a gyűrű. A magyar csapatok hadtestparancsnokuk, gróf Stomm Marcel altábornagy február 1-jei „hadtestfelosztató” parancsát nem szó szerint értelmezve, kisebb-nagyobb csoportokat alkotva, a Sztarij Oszkol felé áttörő német gyaloghadosztályok nyomában jutottak ki a gyűrűből. Polgár Sándor tartalékos hadnagy ekképpen emlékezett vissza a Dontól történő visszavonulás gyötrelmeire: „Aki nem bírta a menetet és leült vagy lefeküdt, pár óra alatt csontkeményre fagyott. Félelmetes látvány volt a hóból kimeredő karok, lábak sokasága. Azok a testvérek vagy jóbarátok, akik egymást támogatták órákig vagy napokig, ha leültek pihenni, nem keltek fel többé. Megfagytak. Pedig nagy volt mindenkiben az élni akarás, mindenképpen haza akartunk jutni, nem itt elpusztulni, hisz várt minket otthon a család, apa, anya, fiatal feleség, gyerekek. Ez újabb erőre ösztönzött, egymást biztatva, támogatva haladtunk tovább. De nem egyformán kitartó, akaraterős minden ember. Egy alkalommal egyik társunkat próbáltuk visszahozni. A köpenyét már levetette, leterítette, azon feküdt. Mikor kérleltük, hogy jöjjön vissza, annyit mondott: „Nem messze van már ide Perkáta, kicsit pihenek, olyan jó meleg van itt. Hagyjatok, majd jövök.» A kétségbeesés is sok embert kergetett a halálba.”

A korabeli veszteség-nyilvántartási részadatok alapján 127-128 000 főre tehető a 2. hadsereg egyéves harctéri tevékenysége során elesett, megsebesült és fogóságba esett honvédek és munkaszolgálatosok száma. Közülük közel 50 000-en estek el, és közel ugyanennyien is sebesültek meg. A hadifoglyok száma szovjet források alapján 27-28 000 főnyi volt. Míg a szovjet offenzíváig a tisztikar, azt követően a munkaszolgálatosok szenvedték el arányában a legnagyobb veszteségeket. Az anyagi veszteséget 70 százalékban, ezen belül a nehézfegyverzetét csaknem 100 százalékban állapították meg. A Don menti harcok során nemcsak a 2. hadsereg veresége következett be, hanem több tízezer család tragédiája is. A hadiárvak csonka családban nőttek fel, s behozhatatlan hátrányba kerültek szerencsésebb sorsú társaiknál. Katonaözvegyek ezreire várt a súlyos teher, a gyerekek felnevelése, a föld megművelése, avagy a műhelymunka továbbvitele.

BALLA TIBOR

PRZEMYŚL VÉDELME

1914–1915

A 20. század őskatasztrófájának tartott Nagy Háború számos emlékezetes csatájának sorából mindenképpen kiemelésre méltó – tragikus befejezése ellenére – a przemysli erődrendszer védelmének története. A magyarokat több mint száz év távlatából is különösen sok emlék fűzi hozzá, hiszen a védők nagyobbik része 1914 őszétől 1915. március végéig magyar kiegészítésű (honvéd és népfelkelő) ezredekben küzdött falai között.

A Galícia középső részén található 40 000 lakosú Przemyśl stratégiaileg fontos fekvésének köszönhető, hogy az 1850-es évektől megindult tábori, majd az 1878-ban elkezdett állandó erődítési munkálatok révén az Osztrák–Magyar Monarchia (a francia Verdun és a belga Antwerpen után egyben Európa harmadik) legjelentősebb erődrendszerének központjává vált, amely az orosz hadsereg egyik vélhetően fő előrenyomulási irányában, a San folyón átvezető hidakat védelmezte. A kiépítésnek jelentős lökést adott az 1878-ban kitört orosz–török háború, illetve az azt követő tíz évben a hadvezetés által rendelkezésre bocsátott 5,5 millió forint. Az erőd építési költségei összesen mintegy 52,5 millió koronára rúgtak.

Przemyśl az övvarak csoportjába tartozott, amely azt jelentette, hogy az erődítés övszerűen vette körül a megvédendő területet. Az első világháború kitörésekor az erőd három védelmi vonallal rendelkezett. Közülük csupán az összesen mintegy 150 km² területű várat körülvevő, 45 km hosszú övonal volt megfelelő mér-

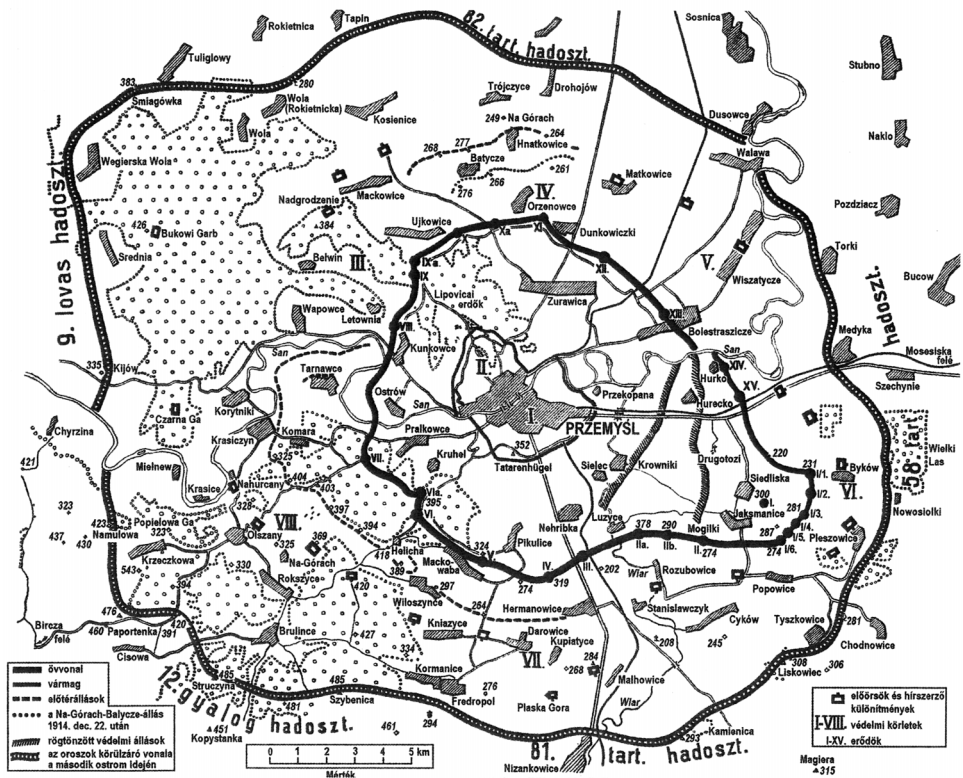

A vár védelme végeredményben értelmetlen áldozat volt, amely a többszöri felmentési próbálkozás miatt még nagyobb dimenziót kapott. A felmentési kísérletekben az Osztrák–Magyar Monarchia katonái közül összesen 800 000 fő halt vagy sebesült meg, lett beteg, vagy került orosz hadifogságba.

tékben kiépítve, amely 17 állandó överődből, 12 köztes erődből, hat előerődből, 11 állandó ütegből, két állandó gyalogsági sáncból, továbbá két állandó gyalogsági támpontból állt.

A második vonalat négy ideiglenes üteg és az ún. Kruh-el-erőd képezte. A város falai alatt húzódó vármag (a tulajdonképpeni harmadik vonal) összesen 21 erődöt foglalt magába, amelyekből csak három volt állandó erősítés, a többi része csupán ideiglenes ütegekből és az azokat összekötő erődített gyalogsági tűzelőállásokból állt.

Przemysl övönala hat védelmi körletre oszlott, azok III.–VIII. számozást kaptak, a vármag két védelmi körlete az I. és II. számot viselte. Egy-egy körlet őrségét 1914 szeptemberében 8-12 gyalogzászlóalj, 15-25 géppuska és 80-120 löveg alkotta.

A przemysli erőrendszer 1914–15 fordulóján

Az erőrendszer jelentősége abban állt, hogy a birodalom belseje felé irányuló ellenséges – orosz – előretörést feltartóztathatta, egy esetleges vesztes csata után a tábori hadsereg falai védelmében gyülekezhetett, illetve felkészülhetett egy ellentámadásra.

Az általános mozgósítást követően augusztus 2. volt a háborús felszerelés első napja, amelyet 42 nap alatt kellett befejezni. Jelentőségét mutatta, hogy 1914. augusztus 16-án a császári és királyi Hadsereg-Főparancsnokság Przemyslbe tette át székhelyét.

Az első világháború kitörésekor a przemysli várban nem állomásozott védősereg, csupán néhány zászlóalj, amelyek az erődök őrségét adták.

Szeptember közepére a várban található lövegek száma kerekén 1000 db-ra nőtt, közülük 299 – közel egyharmaduk – elavult, 1861 mintájú ágyú volt, amelyek még fekete füstű lőporral működtek. Sok volt köztük a szintén elöregedett, 1875 mintájú 9 cm-es tábori ágyú, a modernekhez a 4 darab 1911 mintájú 30,5 cm-es mozsár, a 24 db 05 mintájú tábori ágyú tartozott. A 12, 15, 18 cm-es távolharc lövegek még 1861, 1880, 1894, 1896 mintájúak voltak. A néhány modern páncéltoronyba 1899 mintájú, gyorstüzelő 15 cm-es, valamint 1898 mintájú 24 cm-es tarackokat építettek be. Az erődvonal – modern délkeleti és északnyugati része kivételével – már alig volt korszerűnek mondható, berendezései és tüzérségi lövegei általában véve elavultak, akadályrendszerei gyengék voltak. Az erődök közül csak 12 állt ellen a 24 cm-es űrméretű mozsarak lövedékeinek. Az ennél nagyobb csőtármérvél rendelkező lövegek lövedékei ellen azonban már nem nyújtottak kellő biztonságot.

A békében elmaradt védelmi munkálatok elvégzésére 1914. augusztus 14–18. között 27 000, osztagokba szervezett munkás érkezett be, mintegy hatvan százalékuk magyar volt. Munkájukat, amely az övonal árkokkal, sáncokkal, lövegállásokkal és akadályokkal történő megerősítéséből, valamint raktárak, barakkok, istállók építéséből állt, a mozgósítás utáni 21. napon be kellett fejezniük. A munkákat szeptember 15-ére, még az első ostrom kezdete előtt elvégezték. Hét új köztes överődöt, 24 álláspontot, 50 km fedett lövészárkot, 200 új ütegállást készítettek, 1 000 000 méternyi drótkadályt és számos aknamezőt telepítettek. 1000 hektár erdőt irtottak ki, 21 helységet romboltak le az övonalban. Amikor az ellenség az erőd közelébe ért, az övonal legnagyobb részét már védhető állapotban találta.

Az „orosz gőzhenger” nyugati irányú továbbgördülése, vagyis a jelentős túlerőben lévő cári csapatok előrenyomulása 1914 szeptemberében visszavonulásra kényszerítette az addig sikeresen harcoló osztrák–magyar 1., 3. és 4. hadsereget, amelyek feladták Galícia keleti, valamint középső területeit, és a Kárpátok vonalára szorultak vissza. A véres leMBERGI csata után visszaözlő csapatokkal együtt 1914. szeptember 13-án került az erődbe a szegedi 23. honvéd gyaloghadosztály mint a vár főtartálcá. A seregetest parancsnoka, fogarasi Tamásy Árpád altábornagy, egyben helyettes várparancsnok, attól kezdve a védelem lelke, valamennyi kitörési kísérlet irányítója volt. A Hadsereg-Főparancsnokság – amely szeptember 12-én hagyta el Przemyslt, és Neu-Sandecbe költözött – a Galíciában harcoló osztrák–magyar csapatoknak elrendelte a San és a Dunajec mögé történő visszavonulást, amelyek szeptember 16-án hagyták magára Przemyslt. A várost szeptember 17-től az Alekszej Bruszilov lovassági tábornok vezette 3. és 8. orosz hadsereg északról és délről közelítette meg, szeptember 26-án a bolgár származású Radko Dimitrijevi altábornagy vezette 3. orosz hadsereg teljesen körülzártá, majd elkezdődött első ostroma. A vár parancsnoka, Hermann Kusmanek von Burgneustädten gyalogsági tábornok azt a parancsot kapta, hogy a vég-sőkig tartsa az erődrendszert, és lehetőleg minél több ellenséges erőt kössön le. Az előtérállásokat – melyeket azért kellett elfoglalni és berendezni, nehogy az ellenség túlságosan megközelíthesse és lövethesse a várost – már a körülzáró orosz csapatok tüzében jelölte ki Tamásy altábornagy.

A vár helyőrsége ekkor a következő csapattestekből állt: a magyar királyi 23. honvéd gyaloghadosztály (2., 5., 7., 8. honvéd gyalogezredek) Tamásy altábor-

nagy vezetésével, a császári-királyi 93. Landsturm (osztrák népfelkelő) gyalogdandár Artur Kaltnecker vezérőrnagy irányításával, a magyar királyi 97. népfelkelő gyalogdandár Alfred Weeber vezérőrnagy parancsnoksága alatt, a császári-királyi 108. Landsturm gyalogdandár Alois Martinek ezredes vezetése alatt, a császári-királyi 111. Landsturm gyalogdandár Karl Waitzendorfer vezérőrnagy irányításával, továbbá a Wilhelm Nickl vezérőrnagy vezette csoport, amely 14 zászlóaljnyi Landsturm-alakulatot foglalt magába, továbbá a 3., 4., 6., 16. honvéd menetzred, a császári-királyi 35. Landwehr gyalogezred menetzászlóalja és öt Landsturm pót század. A felsorolt alakulatok 65 és fél gyalogzászlóaljat jelentettek, közülük 40 és fél volt népfelkelő alakulat. Ezenfelül még 7 lovasszázad, 4 táborigyűs üteg, 43 vartüzérszázad, 48 népfelkelő tüzérszázad, 8 árkász század és különböző speciális alakulatok is a vár védőőrségéhez tartoztak.

Az első ostrom idején összesen 131 000 katona és 21 000 ló tartózkodott az erődben. A háború idejére előírt háromhónapos raktári készletek csupán kenyérből és zöldségféléből álltak rendelkezésre, felszerelésből, lőszerből, benzinnél nem, húsból és szénából csak 70 napra voltak elegendők. A városban maradt 18 000 civil élelmezését is a katonai raktárakból kellett megoldani. A tüzérség lövegeihez átlagosan 500, a 30,5 cm-es mozsarak mindegyikéhez csupán 75 lőszer állt rendelkezésre.

Az erődön belül a vasutat használták a csapatok veszélyeztetett helyekre történő szállítására. A lövegeket és a lőszeret főként táborigyűs lóvasúttal vitték rendeltetési helyükre. A várban tartózkodó három léghajós osztag az ostrom idején jó szolgálatot tett a saját ütegek tüzérségi tüzének vezetésével.

Alfred Weeber vezérőrnagy, a VI. védőkörlet parancsnoka szeptember 25-én öt zászlóaljjal kitérőt hajtott végre, elfoglalta és lerombolta Medyka községet. Tamásy altábornagy vezetésével szeptember 27-én 14 zászlóalj hajtott végre kirohanást Szybenica irányába.

Kusmanek várparancsnok október 2-án visszautasította Radko Dimitrijevi tábornoknak az erőd feladására vonatkozó követelését. Utóbbi leváltása után, immáron a Dimitrij Scserbacsov gyalogsági tábornok vezette, 100 000 fővel és 483 löveggel rendelkező ostromló seregére várt Przemysl bevétele. Október 4-én a 23. honvéd gyaloghadosztály ezredei Rokietnica irányában törtek ki. Másnap a cáriak heves tüzérségi előkészítés után 4-5 hadosztállyal indítottak eredménytelen támadást az erőd keleti arcvonalaán lévő XIV. főerőd és a VI. védőkörlet ellen. Október 6-án az övonal délnyugati részét, a rá következő napon a délkeleti erődöket rohanták meg. Az I/1. Lysziczka-erődbe benyomult ellenséget a védők csak kézízüsében tudták kiverni. Azzal egyidejűleg a Siedliska-csoport erődjeit (I/2, I/5, I/6), valamint a XIV., XV. erődöket is megtámadták. Az oroszok és a védők egyaránt 3-4000 halottat, a támadók azonkívül még 300 foglyot is veszítettek.

A vár első ostroma – amelynek során a védők összesen 2000, a cáriak 20-25 000 fős veszteséget szenvedtek – azonban nem tartott sokáig. A Svetozar Borojević gyalogsági tábornok vezette osztrák–magyar 3. hadsereg III. hadteste

Fogarasi Tamásy Árpád császári és királyi altábornagy, a przemysli vár parancsnokának helyettese

október 11-én a várból kitörő 23. honvédhadosztállyal együtt északon szétzúzta az orosz ostromgyűrűt, és felszabadította Przemyslt. A védősereg egy része bekapcsolódott a mozgóháborúba.

A város közelében zajló San menti csata folyamán a császári és királyi 3. és 4. hadsereg a vár élelmiszer- és lőszerkészleteiből sokat elhasznált, a sebesülteket is részben oda szállították. Az erődrendszer három hónapra elegendő élelmiszerkészlete két hónaposra apadt. Közben a vár védői sebtében elföldelték az orosz katonák hulláit, a munkások helyreállították az állásokat és a lövészárkokat, valamint a szétrombolt akadályokat.

A 23. honvédhadosztály a 3. hadseregnek alárendelve vett részt a Magieramagaslat körüli harcokban, és nagy veszteségeket szenvedett. További öt zászlóaljnyi gyalogság és 27 üteg is részese volt a harcoknak. Az időközben megindult orosz ellentámadás következtében a Monarchia hadseregei november 4-én megkezdtek a visszavonulást, Przemysl ismét magára maradt.

November 8-án a Nyikolaj Szelivanov gyalogsági tábornok irányította 11. orosz hadsereg, amely szinte kizárólag tartalékhadosztályokból (északon és északnyugaton a 82. tartalékhadosztály, nyugaton a 9. lovashadosztály, délen a 81., keleten a 60. és 69. tartalékhadosztály) állt, gyűrűje bezárult a vár körül, megkezdődött Przemysl második ostroma. Annak kezdetén 131 000 katona (ebből 7000 sebesült, 1000 kolerás beteg), 30 000 civil (közülük 18 000 főt a katonai hatóságok láttak el), 2000 orosz hadifogoly és 21 500 ló rekedt a várban. A védősereg ugyanazokból az egységekből állt, mint az első ostrom idején, azonban Franz Conrad von Hötzendorf gyalogsági tábornok, osztrák–magyar vezérkari főnök a védőket még a Friedrich Kloiber vezérőrnagy parancsnoksága alatt álló császári–királyi 85. Landwehr gyalogdandárral, valamint a császári és királyi 11. repülőszázaddal erősítette meg. A Przemyslben harcoló osztrák–magyar csa-

Orosz katonák rohama a védők állásai ellen

patok a külvilággal és a Hadsereg-Főparancsnoksággal a várban lévő rádióállomáson keresztül tartották a kapcsolatot.

A körülvárás során a védőőrség 18 nagyobb kitörést hajtott végre, és kiváló példáját adta az „aktív” várvédelemnek. Azok következtében az orosz ostromlók gyalogsági ténykedésüket a minimálisra csökkentették, leginkább saját állásaik kiépítésére összpontosítottak. Bombabiztos támpontokat, állandó ütegállásokat és srapelbiztos fedett árkokat készítettek. Az oroszok tulajdonképpen egy második erődvonalat hoztak létre a vár körül. Erőik gyors átcsoportosítását megkönnyítendő egy tábori vasutat is építettek.

November végén a cáriak sikertelen rohamot indítottak végre a IV. védőkörlet Na Gorach-Batycze előtérállásai ellen. December 18-án a Na Gorach-i állásba törtek be, a sikeres ellentámadást a védők 4000 fős veszteséggel hajtották végre.

1915 januárjában az oroszok – a kisebb gyalogsági összecsapásoktól eltekintve – csak tüzéséggel bombázták az erődrendszert. Februártól három nagy rohamot indítottak, és ennek eredményeként sikerült elfoglalniuk néhány kisebb előtérállást. Február 9-én nagyobb tüzéségi és sikertelen gyalogsági támadást hajtottak végre az ostromlók, amelynek célja az ostromgyűrű szorosabbra vonása volt, közben repülők a várost bombázták. Az osztrák–magyar pilóták nem bocsátkoztak harcba az ellenséggel. A III. védőkörlet katonái sikeres ellentámadást hajtottak végre. Március 13-án a Na Gorach-Batycze előtérállást az oroszok lerohanták, amely végleg a kezükön maradt. Március 20–21-én az ostromlók az egész övonal ellen támadtak, de azt a védők sikeresen visszaverték.

Az erődrendszer főtartalékát a 23. honvéd gyaloghadosztály képezte, annak katonái hajtották végre a nagyobb kitöréseket, mint pl. november 14-én 15 zászlóaljjal és 8 üteggel Tapin irányába. A november 20-án 14 zászlóaljjal és hét üteggel véghezvitt kitörésben 100 katona esett el, viszont 132 orosz foglyot ejtettek. December 8-án az osztrák–magyar 3. hadsereg támadásának támogatására törtek ki a honvédek 19 zászlóaljjal és 15 üteggel Pod Mazurami-Helicha irányába, és csak 10-én húzódtak vissza a várba. Az eredmény: 100 halott és 700 sebesült saját veszteség, 700 orosz hadifogoly. December 15. és 18. között a limanowa-lapanowi csata idején 24 zászlóaljjal, valamint 15 üteggel törtek ki a védők délnyugati irányba, és nem rajtuk múlt, hogy nem egyesülhettek a Przemysłtól mindössze kétnapi járásnyira jutott császári és királyi 3. hadsereg jobbszárnyával. 1000 fős saját veszteség mellett 232 orosz foglyot vittek magukkal a várba. A december 27–28-án lezajlott kitörésben 20 zászlóalj, továbbá 15 üteg vett részt, abban 724 osztrák–magyar katona esett el. Ezután lezárultak a nagyobb kitörések, állásharc alakult ki a védvonalakban.

A kitöréseknek végeredményben csak helyi jelentőségük volt, mivel az ellenség nem volt kénytelen erőket elvonni a Kárpátokban harcoló hadseregétől. Az ellenség nyugtalanítására, az ostromgyűrű szorosabbra vonásának megakadályozására viszont elegendőek bizonyultak.

Az eredetileg is szűkös élelmiszerkészletek csökkenése (a vár parancsnoksága november elején kenyérből 111, zöldségből 139, húsból 72, szénából 80 napra elegendő készletekkel rendelkezett) és az a körülmény, hogy az erődrendszer felmentése egyre valószínűtlenebbé vált, december elejétől maga után vonta az élelmezési adagok csökkentését. December 10-ig minden katona naponta 50 dkg kenyeret vagy 40 dkg kétszersültet, reggelire feketekávé, rántott levest, ebédre 30 dkg marhahúst, 20 dkg főzeléket, este bablevest vagy rizst és hozzá egy húskonzervet kapott, azt követően már napi 30 dkg lóhús is szerepelt az ellátásban.

December 23. és január 6. között 8000 lovat vágtak le az élelmezés javítására. A kenyérlisztbe először korpát, majd falisztet kevertek, és az adagokat is csökkentették. 1915. január 15-től kezdve további 3500 lovat vágtak le, a civil lakosságtól lefoglalták az élelmiszerkészleteket, valamint a teheneket. A zöldségellátást az erődrendszer körül és a várban található kertekből kiásott 1200 tonna fagyott cukorrépával és marharépával, továbbá 10 tonna káposztával és pár száz mázsa krumplival javították. 1915. március 11-től már csak lóhúst ettek a katonák, elfogyott a kenyér és a zöldségféle is.

A rendszeres éhezés, az erőd területén található kutak fertőzöttsége, a katonák lerongyolódásával és a megfelelő téli ruházat hiányával párosulva a különböző betegségek, valamint a halálesetek folytonos növekedését okozta. Havonta 60-100 ember halt meg a teljes kimerülés és a fagyás következtében. A kolerát még az őszi felmentés idején hurcolták be a várba, és most folyamatosan szedte áldozatait. A betegek száma december 1-jén 4900, március 10-én 12 000 fő, a gyengélkedőké ugyanakkor 4700, illetve 7000 fő volt. Az ostrom utolsó napjaiban már 24 000 katona volt szolgálatképtelen. A védők 1915. március 10-ig összesen 1452 halottat és 3538 eltűntet veszítettek.

November 19-én leesett az első hó, és Hermann Kusmanek gyalogsági tábornok meleg alsóneműk készítését rendelte el a katonák számára a civilektől rekvirált kosztümökből, ruhákból, zászlókból. 6000 borjúbőr hátbőröndből mellényeket készítettek az őrködőknek. Az elrongyolódott egyenruhák és az elhasználódott bakancsok pótlása, illetve javítása is nagy nehézségekbe ütközött. A cipők megjavításához szükséges bőr hiányzott, ezért szükségmegoldásként fatalpú lábbeliket gyártottak.

A körülzárt városban virágzott a feketepiac, a cserekereskedelem és a prostitúció. A vendéglők, az éttermek és a kávéházak a szegényes választék ellenére általában tele voltak. Az árak az egekbe szöktek: 1914 októberében 1 kg marhahús két, 1915 januárjában 7-8 koronába, ugyanakkor 1 liter rum 4,5, illetve 20 koronába került. Március elején egy 25 dkg-os kenyérért már egy ezüstórát vagy 16-20 koronát kellett adni, egy liba januárban még 36, március elején már 70 koronába került.

A csapatok és a lakosság moráljának emelésére koncerteket, olvasóesteket, színházi előadásokat tartottak, ahol az emberek legalább néhány órára elfelejtették a várbéli szürke hétköznapokat. A kevésbé művelt legénység inkább cigány- és sramlizene mellett szórakozott. Kezdetben nagy érdeklődés mutatkozott a várparancsnokság által kiadott német és lengyel nyelvű *Haditudósítások*, valamint az 1914. október 4-től megjelent magyar nyelvű *Tábori Újság* tudósításai, hírei iránt, azonban ez 1915 márciusára már jelentősen alábbhagyott.

Kevésbé köztudott, hogy a városban pezsgett a magyar irodalmi élet. Az egyik magyar verseskötet a másik után hagyta el a nyomdát. A várban tartalékos utásztizedesként szolgáló Gyóni Géza *Lengyel mezőkön, tábornúz mellett* című kötete 1914 őszén egy hónap alatt 10 000 példányban kelt el, amelynek bevételét jótékonyossági célra fordították.

Az állásharcok idején a magyar képzőművészek is maradandót alkottak. Szódy Szilárd szobrászművész először az előtérállásban, majd a városban rendezett be műtermet, sok tiszt és katona plakettjét mintázta meg. (A vár egykori védőinek és hősi halottainak emléket állító, a budapesti Margit-híd budai hídfőjének déli oldalán álló, mancsát a szétlőtt ágyúállásra és a hadilobogóra helyező oroszlánt ábrázoló szobrot is ő készítette 1932-ben.)

Az osztrák–magyar hadvezetés időközben hatalmas erőket összpontosított a szorongatott helyzetben lévő Przemysl felmentésére. Az 1915. január végétől március közepéig tartó ún. kárpáti téli csata hadműveleteinek közvetlen célja az oroszok kiszorítása a Kárpátok előteréből és Galíciából, valamint az erődrendszer körüli cári ostromgyűrű feltörése volt. Az 1.–4. osztrák–magyar hadsereg támadását az újonnan létrehozott német Déli-hadsereg is támogatta. Dacára az iszonyúan magas emberveszteségeknek az áttörés kierőszakolása és a vár felmentése azonban nem sikerült. Március 15-én világossá vált, hogy az erődrendszer parancsnoka nem számíthat külső segítségre. Ebben a helyzetben Kusmanek gyalogsági tábornok, várparancsnok elhatározta, hogy minden fegyverfogható emberével (mintegy 39 000 fő) Lemberg irányába megkísérli a végső kitörést, amelyre március 19-én hajnalban került sor. A szegedi 23. honvéd gyaloghadosztály ezredei, a 97., a 108. Landsturm- és a Kloiber-dandár katonái 18 üteg támogatása mellett bátran törtek rá az ellenségre, azonban a túlerőben lévő és a meglepetésre alapozott támadást már felkészülten váró ellenség gyilkos géppuska és ágyútüzeben óriási veszteségeket szenvedtek. A 23. honvédhadosztály délelőtt 11 órára 8500 főnyi ütközetlétszámának 68 százalékát elveszítette, a támadók összesen 6500 fős veszteséget szenvedtek.

Az utolsó kitörési kísérlet kudarca után, március 21-én döntés született Przemysl átadásáról. Az uralkodó engedélyével március 22-én hajnalban az osztrák–magyar tüzérség ellőtte minden meglévő lőszerét, hat órákor az erődöket, a raktárakat, a San hídjait, a rádióállomást, a lövegeket felrobbantották. A lovakat lelőtték, minden használható hadianyagot, fegyvert, lőszeret, járművet, telefonvonalat, vasúti berendezést megsemmisítettek, a meglévő szén-, benzin- és olajkészleteket elégették. Az átadás feltételeiről Alois Martinek ezredes, a 108. Landsturm gyalogdandár parancsnoka, valamint Ottokar Hubert alezredes, a várparancsnokság vezérkari főnöke tárgyalt Szelivanov orosz tábornokkal.

Március 23-án délelőtt az oroszok megkezdték a bevonulást a várba. A zömében magyarokból álló védősereg (9 tábornok, 93 törzs- és 2500 főtiszt, valamint 117 000 katona, közel 120 000 fő) hadifogságba került, közülük sokan ott is pusztultak el. A foglyok elszállítása a cári birodalom belsejébe 1915. április 8-ig tartott.

A cári alakulatok nem sokáig birtokolhatták a San menti várost és lerombolt erődjeit, mivel a hadiszerecse hamarosan a központi hatalmak oldalára szegődött. Az orosz fronton átütő hadászati sikert hozó, 1915. május 2-án végrehajtott gorlicei áttörés után a szövetséges német és osztrák–magyar csapatok június 3-án visszafoglalták Przemyslt. Az erődrendszer harmadik ostroma 6500 osztrák–magyar és német, valamint több tízezer orosz katona életébe került. A jelentőségét tulajdonképpen már elvesztítő várat ideiglenes hídfőként, tábori erődítésként építették ki. Az első világháború végéig Przemysl négy, súlyos sebesültek ápolására szakosodott kórházzal és számtalan raktárral rendelkezett, hadtápalakulatok állomásoztak ott, valamint egy hadifogolytábor is működött területén.

Az első világháborúban a teljesen körülzárt erődök közül Przemysl volt az egyetlen, melyet az ostromló fegyverrel nem, csak kiéheztetéssel tudott elfoglalni. A vár védelme mellett elsősorban politikai, valamint erkölcsi – és nem hadászati – szempontok szóltak. Harc nélküli feladása arra engedett volna következtetni, hogy az osztrák–magyar hadvezetés elveszítette a reményét arra vonatkozóan, hogy saját csapatai hamarosan ismételt előrenyomulásba kezdenek, továbbá kizárta az erődrendszer időbeni felmentésének lehetőségét. Ha a Monarchia katonai vezetése Svetozar Borojević gyalogsági tábornok, a császári és királyi 3. hadsereg parancsnokának tanácsát követve, 1914 novemberében feladja a várat, akkor az oroszok a romoknak nem vehették volna hasznát, viszont az osztrák–magyar tábori hadsereg 130 000 katonával erősödött volna meg. Az erőd a háború első fázisában teljesítette feladatát, mivel az 1914. szeptember 1–10. között lezajlott második leMBERGI csata után fedezte a császári és királyi hadseregek visszavonulását. Az első ostromot követő felmentés után is fontos szerepe volt: a környéken harcoló osztrák–magyar csapatokat ellátta élelemmel, lőszerrel, felszerelési tárgyakkal. A vár védelme végeredményben értelmetlen áldozat volt, amely a többszöri felmentési próbálkozás miatt még nagyobb dimenziót kapott. A felmentési kísérletekben az Osztrák–Magyar Monarchia katonái közül összesen 800 000 fő halt vagy sebesült meg, lett beteg, vagy került orosz hadifogságba.

■ IRODALOM

- Aggházy Kamill – Stefán Valér: *A világháború 1914–1918*. Országos Közművelődési Tanács, Bp., 1934.
- Balla Tibor: *Osztrák–magyar tábornokok orosz hadifogságban az első világháború idején*. Hadtörténelmi Közlemények 2012. 3. sz. 847–862.
- Bruszilov, Alekszej Alekszejevics: *A cár árnyékában*. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp, 1986.
- Czékus Zoltán: *Az 1914–18. évi világháború összefoglaló történelme*. Stádium, Bp., 1930.
- Deseő Lajos: *Az 1914–17. évi osztrák–magyar–orosz háború*. Könyv és Lapkiadó Vállalat, Debrecen, 1925.
- Feldmarschall, Conrad: *Aus meiner Dienstzeit 1906–1918*. IV. Wien-Berlin-Leipzig-München, 1923.
- Forstner, Franz: *Przemysl: Österreich-Ungarns bedeutendste Festung*. Österreichischer Bundesverlag, Wien, 1987.
- Julier Ferenc: *1914–1918. A világháború magyar szemmel*. Magyar Szemle, Bp., 1933.
- Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918*. Unter der Leitung von Edmund Glaise-Horstenau. I. Das Kriegsjahr 1914.
- Rauchensteiner, Manfred: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918*. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2013.
- Stone, Norman: *The Eastern Front 1914–1917*. Hodder and Stoughton. London-Sydney-Auckland-Toronto, 1975.
- Szabó László: *A nagy temető*. (Przemysl ostroma 1914–1915) Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1982.

FAZAKAS LÁSZLÓ

HŰVÖSTŐL FAGYPONTIG

A szovjet–amerikai kapcsolatok fordulópontjai négy történelmi szemszögből

■ A hidegháború kialakulását eredményező folyamatok, események körül számos vita körvonalazódott. Egyes történészek az 1941–1945 közötti diplomáciai és külpolitikai eseményekben látják a hidegháború csíráit. Mások az 1945–1949 között lezajlott geopolitikai folyamatokat tekintik a hidegháború elsődleges okainak.¹ Jelen írásban négy történelmi munkán keresztül – Lynn Etheridge Davis: *The Cold War Begins: Soviet-American Conflict over Eastern Europe*², Vojtech Mastny: *Russia's Road to the Cold War*³, John W. Young: *Cold War Europe*⁴, John Lewis Gaddis: *The Cold War – A New History*⁵ – azt próbálom megvizsgálni, hogy a szerzők mely eseményektől kezdik a hidegháborúhoz vezető folyamatok elemzését, és mit tekintenek a szovjet–amerikai kapcsolatok alakulásában fordulópontnak.

Az elhidegülés kezdete

■ Kiindulásként tekintsük meg, hogy az írás tárgyát képező munkák szerzői a szovjet–amerikai kapcsolatokat mikortól kezdik el vizsgálni. Lynn Etheridge Davis a hidegháború kialakulását az 1941–1945 közötti időszakra datálja. Könyvében kifejti, hogy a két szuperhatalom közti viszony megromlásának elsődleges oka a kelet-európai helyzet volt. Ez olyan mértékű ellentéteket és bizalmatlanságot eredményezett, amik már jóval a háború befejezése előtt a kapcsolatok elmérgesedéséhez vezettek. A szerző így az 1945 utáni eseményeket már a hidegháborús sakkjátszma részeként értelmezi.

Vojtech Mastny könyve főként a Szovjetunióra koncentrál. Munkáját történelmi áttekintéssel kezdi – és az itt tárgyalt szerzők közül ő tekint vissza a legrégebbre –, amelyben bemutatja az orosz történelem alakulását, a bolsevikok hatalomra kerülését, területi háborúit, majd kitér a két világháború közötti helyzetre, végül pedig a Hitler és Sztálin közti kapcsolatokat elemzi. A hidegháború kialakulását eredményező események legelső felvonása nála 1941-ben kezdődik.

John W. Young ugyanehhez az évhez, pontosabban az *Atlanti Charta* megfogalmazásához kapcsolja a szovjet–amerikai viszony megromlásának kezdetét. Szerinte a Charta egy olyan – propagandisztikus – dokumentum, amely szovjet érdekeket sértett. Ebből a szempontból már jóval a háború vége előtt egyértelmű volt, hogy a két állam közti konfliktus elkerülhetetlen lesz. Mindezek ellenére a szovjet–amerikai kapcsolatok tényleges törvonalait csak az 1945 után lezajlott eseményekben látja.

John Lewis Gaddis – a második világháború eseményeire visszatekintve – 1945-től indítja könyvét, amelyben nem az eseményekre helyezi a hangsúlyt, hanem az eseményekre reagáló politikai szereplők viselkedésére. Szerinte ők – mindenekelőtt Sztálin – voltak a folyamatok meghatározói, és nem fordítva. Itt is van egy kezdő dátum, a korábban említett 1945-ös év. Ám a szerző a hidegháború kialakulását nem kapcsolja egyetlen jelentősebb szovjet–amerikai diplomáciai konfliktushoz sem. Gaddis szerint a háború után már nincs közös ellenség, nincs összefogásra készítő helyzet, más szóval a háború alatt körvonalazódó ellentétek valójában csak ekkortól feszülnek igazán egymásnak.

A szovjet–amerikai kapcsolatok fordulópontjai

■ Davis könyvében a hidegháború kialakulásának okait az 1941 és 1945 közötti szovjet–amerikai kapcsolatokban azonosítja. Mint írja, a két szuperhatalom viszonyának megromlásának oka a kelet-európai helyzetben keresendő – ezen belül a lengyel kérdést kritikus pontnak, a jaltai konferenciát követő időszakot pedig fordulópontnak tekinti.

Davis szerint az amerikaiak számára a lengyel kérdés nemcsak az Atlanti Charta tartalma miatt volt kényes, hanem azért is, mert az Egyesült Államoknak ekkoriban kb. 6 millió lengyel származású állampolgára volt. Fokozta a helyzetet a washingtoni külpolitika rugalmatlansága, amellyel makacsul ragaszkodott a szabad választásokhoz és a népek önrendelkezéshez. Mindezek mellett a Londonba emigráló lengyel kormány és a Szovjetunió közti kényes helyzet csak tovább növelte a feszültséget. Emiatt a szövetségesek Lengyelországot illetően nem tudtak mindenki számára elfogadható politikai és területi megállapodásra jutni. Így az amerikaiak felfüggesztettek minden további egyezkedést, és a kérdést a háború után kívánták rendezni. Davis interpretációjában ez olyan tényezőként jelenik meg, amely a későbbiekben nagymértékben csökkentette az amerikaiak és a szovjetek közti együttműködés gördülékenységét.

A lengyel kérdésnek Young nem tulajdonít ekkora jelentőséget. Ő a lengyel ügyet inkább a folyamatok részeként értelmezi, semmint az eseményeket ennyire messzemenően meghatározó, különálló problémaként. Ezzel szemben Gaddis és Mastny Lengyelország helyzetét fontos kérdésnek tartja. Gaddis például kiemeli, hogy a katyni vérengzés nyilvánosságára hozása és a szovjet–lengyel kapcsolatok ezt követő összeomlása, valamint a varsói felkelés idején megtagadott támogatás teljes mértékben kimerítette a Nyugat bizalmi tartalékait. Ez pedig komoly kétségeket vetett fel a jövőbeni együttműködés lehetőségeit illetően. Mastny szerint Sztálinnak a lengyel kérdésben tanúsított, egyoldalú megközelítése mély szemléletváltozásnak tulajdonítható. A háború során először Sztálin számára immár fontosabbá vált a háború utáni „jutalom”, a „nyereség”, mint a katonai előrenyomulással járó, hatalmas emberveszteség. Sztálin szemében a Vörös Hadsereg által bekebelezett területek egy új, születendő birodalom részét jelentették. Jelen esetben a birodalom/birodalmak létrehozásán az a folyamat értendő, amelynek során egy központi állam különféle eszközök révén – közvetetten vagy közvetlenül, illetve: akár részlegesen, akár teljes egészében – átforgalmazza a többi magatartását. A szovjet biroda-

lom jellemzői között tartható számon ilyen értelemben, hogy egyetlen személy céljának volt alárendelve, tudatosan alakították, nem az egyenlők közötti szövetségeken alapult, célja pedig a Szovjetunió befolyásának növelése volt. Irányítása rugalmatlan, áthatotta az ideológia és a politikai „romanticizmus”.⁶ Az ilyen irányba történő szovjet lépés olyan egyoldalú politikához vezetett, amelynek Lengyelország volt az egyik első áldozata.

Davis művének másik kulcsmomentumát a jaltai konferenciát követő fejlemények képezik. A szerző határozottan állítja, hogy a szovjet–amerikai kapcsolatok fordulópontjára a jaltai konferencia után került sor, amikor is nyilvánvalóvá vált, hogy a szovjetek nem tartják magukat a konferencián elfogadott egyezményhez. A szovjetek háború utáni lépéseit az amerikai kormány – most már Truman irányítása alatt – olyan expanziós szándék megnyilvánulásaiként értelmezte, mely a megfelelő válaszlépések nélkül globális léptékűvé válhat. Innentől kezdődően a Truman-adminisztráció külpolitikája mindenekelőtt a szovjet birodalmi törekvések megfékezésére koncentrált. A fenti körülmények összeségét elemezve Davis úgy gondolja, hogy a hidegháborút az ezekből származó konfliktusok eredményezték.

Gaddis nem részletezi mélyrehatóbban a jaltai eseményeket.⁷ Young viszont Jaltát Kelet-Európa elárulásának helyszínéként határozza meg. Szerinte ez a csúcskonferencia sokban hasonlított az 1938-as müncheni konferenciára (ez az összehasonlítás egyébként Mastny-nál is megjelenik). A szerző továbbá azt is kiemeli, hogy a nagyhatalmak számára ekkorra tudatosult a Vörös Hadsereg Kelet-Európa feletti – hatalmas emberáldozatok árán történt – hatalomátvétele; illetve ekkorra látták be azt is, hogy ezen a katonai tényálláson nemigen lehetséges változtatni. Young ugyanakkor sem a konferenciát, sem az ezt követő, 1945-ös eseményeket nem tekinti fordulópontnak, mivel szerinte a legkritikusabb pontok a szovjet–amerikai kapcsolatokban csak ezután következtek. Mastny szerint a jaltai valójában súlytalan konferencia volt. Olyannyira jelentéktelen, hogy az itt lefolytatott tárgyalások semmilyen lényeges változást nem hoztak. Jaltán nem volt „világfelosztás”, és Jalta nem volt Sztálin „legnagyobb győzelme” sem – ahogy azt korábban sokan hangoztatták –, hanem valójában az üres ígéretek konferenciájaként említhető. Mastny fontosnak tartja kiemelni, hogy Jalta csak azért számít mérőföldkőnek, mert a konferencia utáni fejlemények és a szovjet–amerikai kapcsolatok ezekből eredő, gyors összeomlása az összes felet sokkolta. Davishez hasonlóan tehát ő is a konferencia utáni folyamatokban azonosítja a szovjet–amerikai törésvonal egyik lehetséges okát, ám – amint azt hamarosan látni fogjuk – a hidegháborúhoz vezető utat más szemszögből értelmezi.

Mastny a Szovjetunió külpolitikáját és közelebbről Sztálin személyét helyezi a középpontba. Munkája az 1941-től 1945 végéig terjedő időszakot tekinti át. A címben is ez a két dátum szerepel, ilyen értelemben az időszak nála egységes korszakhatárnak tekinthető. A szovjet–amerikai kapcsolatok terén szerinte az 1941 és 1945 közötti események együttese tekinthető forduló-, az 1945-es történések pedig kritikus pontnak. A folyamatok elindítója nála a németek inváziója volt. A szerző szerint a Szovjetunió nagyhatalmi státusa és birodalmának kiépítése erre az eseményre vezethető vissza. Mindennek pedig Sztálin volt a kulcsfigurája. A Kreml ura

pragmatikus stratégaként jelenik meg, aki a minimális sikereket is ügyesen ki tudta használni. A háború elején tisztában volt azzal, hogy a Nyugatot támogatására szorul, ezért külpolitikai lépései kevésbé voltak provokatívak. Idővel azonban egyre nagyobb geopolitikai célok elérését tűzte ki, amelyek már félreértelmezésekhez és konfliktusokhoz vezettek. Rosszul ítélte meg angol–amerikai szövetségeseinek elképzeléseit, és ez olyan konfrontációt eredményezett, amelyet Sztálin nem akart. Mastny magyarázata szerint Sztálin egyszerre volt „áldozat” és bűnrészes a hidegháború kialakulásában. Az Atlanti Charta pontjai „összezavarták”, a második front megnyitása körüli lassú folyamat pedig erős bizonytalanságot keltett benne. A szerző – mint említettem – a jaltai konferenciát nem tartja fontosnak, de Potsdam szerinte már jelentős helyszíne volt a szovjet–amerikai kapcsolatok alakulásának. A különbség a két konferencia között az, hogy míg az előbbin mint szövetségesegek voltak jelen, addig Potsdam már a szövetség végét jelentette.

Mastny kiemeli, hogy Sztálin túlértékelte a biztonság kérdését, ezzel kiprovokálva a Nyugatot válaszlépéseit. A nyugati vezetők pedig Sztálint nagyobb önuralomra tudták volna kényszeríteni, ha a kellő időben határozott álláspontra helyezkednek. Ha a kötet nem nyomatékosítaná kimondottan a politikai szereplők és az események együttes jelentőségét, akkor a szovjet–amerikai kapcsolatokat illetően a potsdami konferenciát lehetne a szerző által legfontosabbnak ítélt törésvonalként értelmezni.

Young munkájának címében korszakhatárként fellelhető az 1945-ös dátum. A szerző tehát a hidegháború időszakát 1945 és 1989 közé datálja. Ebből arra következtethetnénk, hogy a szovjet–amerikai kapcsolatok fordulópontja szerinte 1945-re vagy már korábbra tehető. De tévednénk, ha ezt gondolnánk. Műve ugyanis, bár sorra átveszi a hidegháborúhoz vezető legfontosabb eseményeket, és a Daviséhez hasonlóan kiemeli az Atlanti Charta és a jaltai konferencia jelentőségét, a hidegháború kialakulását 1950-re teszi, az idáig vezető folyamatokat pedig az 1945 és 1949 közötti időszakban vizsgálja. Nála az egyik fordulópontot Európa kettészakadása jelenti, amelyet két eseményhez köt. Szerinte az ebben végződő folyamatok első lépése a Truman-doktrína és a Marshall-terv meghirdetése volt, ugyanis ekkorra vált igazán nyilvánvalóvá – nem mintha korábban nem sejtették volna –, hogy a szovjeteknek melyek a konkrét céljaik (Gaddis ezt egyébként „Amerika kényszerítő csapdájaként” értelmezi). A másik döntő esemény a NATO létrehozása és az NSZK első kormányának megalakulása. Ez utóbbi lehetőséget adott arra, hogy Sztálin végre megalkossa saját keletnémet államát, amit Young Európa (politikai, gazdasági és katonai) „végleges” kettészakadásaként és a tényleges hidegháború kezdeteként tételez.

Gaddis Mastnyhoz hasonlóan az események összességét tekinti fordulópontnak. A különbség csak az, hogy nála az 1945 utáni események kerülnek a középpontba. Persze a hidegháborúhoz vezető folyamatok közül Gaddis is kiemel néhányat. Véleménye szerint a következő három tényező volt ebből a szempontból meghatározó: 1. a második front megnyitása. Gaddis szerint Sztálin ezt a helyzetet teljesen félreértelmezte, ami hatalmas kételyeket ébresztett benne, és ez kétségtelenül befolyásolta a Nyugathoz fűződő kapcsolatainak további kimenetelét. Ezen esemény értel-

mezését illetően ugyanazt az álláspontot képviseli, mint Mastny. 2. az érdekszférák. Ennek kapcsán a szerző elsősorban az Atlanti Charta szabad választásokat előíró pontjaihoz való makacs amerikai ragaszkodást, illetve Sztálin egyoldalú Kelet-Európa-politikáját tartja a legnagyobb problémának. Ebben Davisszel van egy állásponton. 3. az atombomba. Itt Gaddis kihangsúlyozza, hogy az atombomba okozta az egyik legnagyobb törést a szovjet–amerikai kapcsolatokban. Ennél a résznél Sztálin szerepét helyezi előtérbe, aki ezt a korábbi erőegyensúly felborulásának tekintette, ami növelte paranoiáját és bizonytalanságát. Gaddisnál tehát a kritikus pontot leginkább a Sztálin személyes viselkedéséből adódó geopolitikai következmények jelentik. Mastny, mint láthattuk, Sztálin szerepét a folyamatok alakulásában nem látja ennyire meghatározónak. Inkább úgy gondolja, hogy Sztálin csak „fele arányban” okolható a hidegháború kialakulásáért. Hiszen részben Sztálin kényszerült, részben pedig kényszerítette is a Nyugatot válaszlépésekre. Ráadásul mindkét fél egy sor külpolitikai döntést teljesen félreértelmezett.

Gaddisnál a szovjet–amerikai kapcsolatok terén egy másik fontos fordulópontot is fel lehet fedezni, amelyet a biztonsági dilemmák jelentenek. Szerinte a második világháború után a kollektív biztonságérzet kialakulása helyett éppen ennek az ellentéte valósult meg. Ebből adódóan az amerikai és a szovjet cél lényegében ugyanaz lett: a saját biztonság növelése. Csakhogy minél nagyobb biztonságban szeretné tudni valamely állam önmagát – szempontunkból most lényegtelen, hogy milyen eszközökkel tesz ezért –, annál inkább veszélyezteti más államok biztonságát. Ebből kifolyólag a veszélyeztetett állam(ok) megpróbálják[ák] csökkenteni a fennálló biztonsági kockázatokat, ami viszont az előbbi állam biztonságára nézve jelent fenyegetést – ördögi kör. Gaddis lényegében az ebből származó konfliktusok összességében határozza meg a szovjet–amerikai kapcsolatok választóvonalát.

Összegzés

■ Összegzésként elmondható, hogy Davis és Mastny – a hetvenes években született – könyvei a szovjet–amerikai viszonyt 1941-től 1945-ig vizsgálják. Ezzel szemben Young és Gaddis a hidegháború utáni években kiadott munkái csupán visszatekintenek a 1941–1945-ös időszakra. Köteikben a szovjet–amerikai kapcsolatok tényleges vizsgálata 1945-ben kezdődik. Látható tehát, hogy a hidegháború éveit alatt keletkezett művek más időszakban és más eseménysorozatokban azonosították a hidegháború kialakulásának okait, mint a hidegháború befejezését követően megjelent könyvek.

A szovjet–amerikai kapcsolatok fordulópontjait illetően elmondható, hogy Davis és Mastny az 1941 és 1945 közti történéseknek tulajdonítja a hidegháború kibontakozását. Mindkettőjüknel 1945 második fele jelenti a korszakhatárt, és ekkortól minden egyéb már a hidegháború részét képezi. Ugyanakkor Davis az 1941 és 1945 közti folyamatok közül az Atlanti Chartát, illetve a lengyel kérdést kritikus pontként, a jaltai konferenciát követő időszakot pedig fordulópontként interpretálja. Ezzel szemben Mastny az 1941–1945 közti események sorát egységes egésznek tekinti.

Egyetért Davissal az Atlanti Charta és Lengyelország kérdésében, valamint a jaltai konferencia utáni események jelentőségét illetően, viszont ezeknek nem tulajdonít akkora jelentőséget, mint Davis. Szerinte ezek a fejlemények együttesen adják a szovjet–amerikai viszony metamorfózisát. Mastny nagy hangsúlyt fektet Sztálin személyére, de Gaddissal ellentétben nem skatulyázza be valamilyen körülhatárolt szerepkörbe, és nem értékeli túl szerepét a hidegháború kibontakozásában.

Young és Gaddis műveiben 1945 szintén fontos dátum. Náluk azonban ez nem hidegháborús korszakhatár, hanem „mindössze” a világháború végét jelenti. Munkáikban mindketten visszatekintenek ugyan a háború időszaka alatti geopolitikai és diplomáciai folyamatokra, viszont a hangsúlyt az 1945 és 1949 közti történésekre helyezik. Young – Davishez és Mastnyhoz hasonlóan – fontos momentumnak tekinti az Atlanti Chartát, Jaltát viszont Mastnynál többre értékeli. Az általa számon tartott fordulópont azonban nem ezek köré összpontosul, és nem is ez az időszak áll vizsgálatának fókuszában. Szerinte a szovjet–amerikai kapcsolatok teljes elhidegülése a NATO, valamint az NSZK 1949-es megalakulásához köthető, amely lényegében Európa kettészakadását eredményezte, és a hidegháború kialakulásához vezetett.

Végül Gaddis könyvében nehéz olyan eseményeket találni, amelyek jelentősége felülreprezentálná Sztálin paranoiás viselkedését és az ebből fakadó biztonsági dilemmák szerepét. A szovjet–amerikai viszony terén leginkább a Truman-doktrínát és a Marshall-tervet tekinti mérföldkőnek, ám a hidegháború kialakulásának indítékait egyértelműen az 1945 és 1949 közötti folyamatokban látja – ezen folyamatok hajtómotorja pedig értelmezésében Sztálin személye, illetve a biztonság kérdése volt.

■ JEGYZETEK

1. Olyanok is vannak, akik szerint a korszakhatár az 1917-es év: a wilsoni liberális világszemlélet és a Lenin által meghirdetett internacionalista világforradalom együttes születési éve. Pl. Ewan Mawdsley, a Glasgow-i Egyetem professzora szerint a hidegháború az 1917-es Nagy Orosz Forradalom terméke, amely mellett persze a második világháborút is a lehetséges okok közé sorolja. Lásd *Did the Cold War ever really end?* History Extra (<https://www.historyextra.com/period/cold-war/did-the-cold-war-ever-really-end> – utolsó letöltés: 2018.05.22.)
2. Princeton University Press, Princeton, 1974.
3. Columbia University Press, New York, 1979.
4. Edward Arnold, New York, 1991.
5. The Penguin Press, New York, 2005.
6. Lásd John Lewis Gaddis: *We Now Know. Rethinking Cold War History*. Oxford University, Oxford, 1997.
7. Csupán azt emeli ki, hogy a szovjetek Jaltán elhangzott ígéreteiket nem tartották be.

FODOR ATTILA

BESZÉLGETÉS ANGI ISTVÁN ZENEESZTÉTÁVAL 85. SZÜLETÉSNAPIJÁN

A legutóbbi kerek évforduló óta Angi István munkabírása szemmel láthatóan nem lankadt, hiszen az elmúlt öt évben több fontos magyar és román nyelvű könyvet is közreadott, és még ma is tanít a Gheorghe Dima Zenekadémián. Éppen a magiszteri képzősöknek tartott zenetörténelmi előadást a hasonlatok és a metaforák különbözőségéről, amikor, eredeti szándékom szerint, egy adag előre megfontolt kérdéssel jegyzetfüzetemben felkerestem. Hallgatói hosszabb-rövidebb búcsúzkodás után magunkra hagytak. Újra ott ülhettem vele szemben, jó pár esztendő múltán, a kiürült terem emlékezésre és emlékeztetésre készítő csendjében.

Neki is fogtam volna a kérdések alapján a beszélgetésnek. Terveim azonban, miként rövidesen kiderül, füstbe mentek. Faggatni szerettem volna Angi Istvánt – a romániai modern zeneesztétika megteremtőjét, a zenetudóst, az erdélyi zenei élet meghatározó személyiségét, a ma is aktív zeneakadémiai tanárt – zenei jelenükről. Mert az interjút megelőzően abban állapodtunk meg, hogy nem a múltról, hanem a jelenről fogunk beszélgetni.

Mint ahogyan már megszokhattuk tőle, a jeles alkalmakra saját kiadványokkal készül. Ezúttal, nyolcvanöt évesen, önmaga meglepetésére, hogy József Attilát parafrazeáljam, „csecse-becsének” szánta újabb kötetét. Ezért nem okozott akkora meglepetést, amikor találkozásunkkor egy friss kötetet húzott elő a táskájából. És mint kiderült, egy másik a nyomdában van.

■ – Íme, az első példány, ma kaptam kézhez. Fogjad, a tiéd. A kötet román nyelven jelent meg. Címe – *Divertimente. Eseuri* (Media Musica, 2018) – kifejezetten zenei, az egybefoglalt esszék tematikai sokféleségére, a kutatót esztétikai értékek gazdagságára világít rá. Ám a *divertiment* szó első egyetemes jelentésköréből kiindulva – felüdít, vidít, pihentet, szórakoztat, újraalkot – a kötet címét hirtelenében így fordítanám: *Pihentető gondolkodás a zenéről. Tanulmányok.*

– *Bárhol ütjük fel, kottapéldákat, irodalmi idézeteket, képzőművészeti reprodukciókat láthatunk. Úgy tűnik, hogy a műelemzés van a közép-pontban.*

– A kötetben szereplő tizenkét tanulmány java része műelemzés. Ezt azért tartom fontosnak, mert a zenei közírás gyakran mellőzi az analitikus megközelítést az aktualitások javára, megelégszenek a bemutatás újdonsá-

gával. Bevallom, hogy egy nyolc-tíz oldalas elemző szöveg megírása számomra három-négy hónapot vesz igénybe.

– *Ahogy már megszokhattuk, tanulmányaidban kiemelten foglalkozol a mai zene kérdéseivel. Miért ilyen fontos számodra a kortárs zene szorgalmazása?*

– Az ember megszületik bizonyos igényekkel, és azt hiszi, hogy azokkal is marad. *Horribile dictu*. Aztán kiderül, hogy jól hitte. Én világeletemben a nonkonformizmust, a váratlant kerestem, s ezt az avantgárd zenében találtam meg. Persze avantgárdon is jó néhányféle zenét értünk, kezdve a posztmodernről a neoavantgárdig és vissza. Nem azt mondom, hogy egy zene ne legyen a hallgatók kedvére, persze, hogy legyen. De nem árt, ha a hallgatókat időnként egy kicsit fel is rázza. Erre szükség van. Jean-Paul Sartre mondotta, sohasem okozott esztétikai élményt számára az a műalkotás, amelynek üzenete azzal szolgált, ami előre várható volt. Ő ennél többre tartott igényt.

Mondnál erre egy példát?

– A kötetben négy Cornel Țăranu-művet is elemzek, amelyeket a francia szaxofonművész, Daniel Kientzy játszott lemezre (*Kientzy joue Țăranu*). Az egyik címe így hangzik: *Semper idem* (2015), vagyis mindig ugyanaz, s egyben mindig új. A szerző a zenei gondolatok folyamatát áttört szerkesztéssel szakítja meg – a vertikális harmónia belevág a dallam vízszintes folyamába –, ami egy nagyon régi technika, de itt a zenekari közbelépések az ostorcsapások metaforikus többletjelentését hordozzák. Ez a felrázni akarás igen jellemző a Țăranu kompozíciókra.

– *Nem oly régen, 2014-ben külön kötetet szenteltél a mester zenéjének, Cornel Țăranu. Mozaikszerű vallomások, tanulmányok és esszék (Mărturisiri mozaicate, studii și eseuri) címmel.*

– Igen. Minden oldalról megpróbáltam rávilágítani az életműre. Akkor nyolcvanéves volt, és ha minden jól alakul, jövőre lesz 85. Ezért motoszkál bennem a gondolat, hogy ki kellene egészíteni ezt az öt évet és megjelentetni újra, kibővítve a tartalmát, ha lesz hozzá lelki és fizikai erőm.

– *De kanyarodjunk vissza a korábbi kérdésre. Említetted, hogy fontos a befogadás öröme is.*

– Persze. Felfedezhetjük ezekben a modern művekben azt az örömet is, amely az ismerős zenei elemekkel való újratalálkozásból fakad. Ilyen a már említett Țăranu-műben a *hora lungă* (hosszú ének) népi hangvételi ének jelenléte vagy Viorel Munteanu iași-i zeneszerző gyönyörű éneklő dallamvilága, amely a *doinára* vezethető vissza. A *doinát* egy különleges recitativó, pontosabban valahol recitativó és dallam között helyezkedik el, amire az *arioso* kifejezést szokták használni. Csakhogy míg utóbbi kiénekelte, előbbi jóval bensőségesebb vallomás.

– *Írásaidban különös figyelmet fordítasz a fiatal, pályakezdő zeneszerzők szánybontogatására is. Ez a jelenlegi kötetben sincs másképp.*

– Egyik kedves fiatal tanítványom, Sebastian Țună, *Destinul I* (*Sors I* című kompozíciójáról írtam elemzést. Alkotása programzene, amely meggyőzően példázza, hogy erre is van paradigma a modern zenében. A fiatal alkotó zeneszerzővé válásának állomásait felidézve, annak hangulatában alakította ki a szimfonikus kamaramű zenei gondolatait. Nagyon szép az az őszinteség, ahogyan a témáival eljátszadzik. A fagotton megjelenő té-

ma – ő vezérgondolatnak nevezi (*ideea fixă*) – visszafogottsága jól mutatja, hogy a modern zene a legnagyobb intimitásig is el tud jutni, és el is kell hogy jusson.

– *Említetted, hogy egy másik, magyar nyelvű köteted a nyomdában van. Már a címe is* – A megérintett szépség továbbgondolása – *érdekfeszítően hangzik.*

– Néha annyira meglegyint egy-egy műalkotás szépsége, hogy aztán nem hagy nyugodni. Eszembe jut egy ilyen élményem az Ermitázsból, amikor az ott dolgozók kedvességének köszönhetően a hivatalos nyitás előtt két órát tölthettem egyedül a múzeum Leonardo da Vinci termében. A két madonnafestmény rendkívüli élménnyel érintett meg. A *Benois Madonnán* megpillantottam, ahogyan a kised a fiatal leányka alakjában megfestett Mária-anya kezében lévő virággal játszik, és mivel még nem érzékeli jól a teret, ügyetlen mozdulatokkal próbálja megfogni a virágot sikertelenül, édesanyja megmosolygó szórakozására. Akkor arra gondoltam: mi lenne, ha leesik. De erre gondolt Leonardo is, mert az anya, a másik tennyerével a kis Jézust támasztja. Gyönyörködtem ebben a szép anyaságot ábrázoló képben. Elképzelttem, hogy az áhítatot nem is kell elmondani, az magától is megszólal. Ez a kised, amikor felkapaszkodott anyja ölébe, és átfogta a nyakát, nem mondott egyebet, csak hosszan sóhajtott a lefelé tartó *h* hangot, ám ez az áhítat hangja volt.

Aztán elindultam a másik kép felé, de mintha valami eltaszított volna. Megfordultam, majd újra vissza. A kis Jézus éppen anyja mellén. És a szemével mintha intett volna, hogy menj el innen, mert mi ketten vagyunk, rád most semmi szükség. Vannak olyan anya-gyermek bensőséges pillanatok is, amikor ennek áhítatát ők maguk akarják megélni, és nem szeretnék, hogy mások is részt vegyenek benne. Tehát a kép szabályosan eltessékelt onnan. Aztán minden erőmet összeszedtem, és megnéztem, hogyan, miként, mivel. A kicsi szűrős tekintetével. Mintha valaki el akarná venni tőle a mellet, de ő nem engedi. Vagy gondolj József Attila verssorára, Mária szavaira a *Betlehemi királyok* című verséből: „kedves három királyok, jó éjszakát kívánok”. Nos ilyen és hasonló élmények megidézéseivel szolgál a másik kötet.

– *Ha jól érzékelem a példából, ebben a kötetben a társművészetek is hangsúlyos szerepet kapnak.*

– Foglalkozom Szervátiusz Jenő kis szobrainak retorikájával, aztán írok Proust képeiről, Elstir festményeiről. Elstir ugyan elképzelt alak, ahogyan a festményei is azok, mégis léteznek, mivel Proust megírta őket. Meg aztán modernebb vonulatok is vannak. Az egyik például Tudoran Klára, kedves tanítványom kedvelt műfaja: a textíliák. Mint művészképzésében zenésznek, kedvelt hangszere a hegedű, külön utat talált magának festőművész férje mellett, textíliákból készített domborműveket. Nagyon szépek és kifejezők. Írok egy másik kedves tanítványom, Dobribán Emil munkáiról is, aki igazán a nonkonformizmus csúcsa ebben a könyvben, és szolgál is vele bőségesen. Nálam doktorált, és nagyon hatásos volt, amikor a védésen alkotását felgyújtotta, a bizottság nem kis meglepetésére a kötetben szerepel még a 20. század második felében tevékenykedő nagyváradi művészek alkotásainak elemzése. Ugyanakkor műtermeket is leírtam benne, például Sipos Lászlóét. Az elemzés arra igyekszik, hogy bemutas-

sa a művész igényeit, azt, ahogyan minimális eszközökkel miként tud rendkívül sok változatot produkálni. Például szegek, palackok formái révén fest meg emberi alakokat, arcokat, vagy idéz a növény- és az állatvilágból ellesett pillanatokat.

– *Gondolom, a két elkészült kötet mellett vannak még terveid.*

– Még volna jelenleg egy kétnyelvű szöveg. Ez a tanítványaimról szól, akik megírtak egy-egy dolgozatot, ezeket én pedig valamilyen módon tudomásul vettem. Vagy úgy, hogy előszót írtam a megjelenő kötetükhöz, vagy írtam a köteteikről, és azokat összefoglaltam. Az előkészítése kissé hosszadalmas, mert nem lehet minden szöveget úgy kezdeni, hogy „rendkívül fontos olvasmányt tart a kezében a kedves olvasó”. Ezeket át kell alakítsam újabb és újabb gondolatvezetéssé, ezért még húzódik a dolog. És hát az évek során összegyűltek, sokan vannak.

– *Javasolnám, hogy egy kérdés erejéig kanyarodjunk vissza az avantgárd problémájához. Több mint fél évszázada tanítasz, és az óráidon gyakran mutatsz be jelenkori alkotásokat. Hogyan viszonyulnak a mindenkori diákok saját koruk zenéjéhez?*

– Az a szerencsém, hogy a magiszteri tagozaton tanítok, ez pedig a tulajdonképpeni elitje azoknak, aki elvégezték a Zeneakadémiát, az intézmény pedig mégiscsak elvezeti a 20. századig ezeket a fiatalokat. Például ma a hasonlatról beszéltem nekik a retorikaórán, és itt van Cojocarú Dorának az egyik nagyon szép darabja, a *Bogarak*. Három klarinét szólaltatja meg ezt a zümmögő hangzást a pergó kis- és nagyszekundokkal, ami hát eléggé modern. Ugyanakkor benne van a máramarosi *hora lungă* hangulata, a *bucium* szignáljai és mellettük ezek a kis, intim zümmögések, mint *Ady Párizsba beköszöntött az ősz* című versében. Mikor Dora még diák volt, valaki az évfolyamból felvetette, hogy keressünk rá a végtelen jelenlétére a művészetekben. Nekiláttunk felfedezni a végtelen témájával kapcsolatos műalkotásokat. Így jutottunk el Brâncuși-hoz, és közösen kiderítettük, hogy milyen korrespondenciái vannak a költészetben és zenében. Láttad volna azt a rendkívüli érdeklődést, amikor vetítettük a dia pozitíveket, vele együtt megszólalt a zene, és valaki szavalta a verset. Hát tényleg ott volt a végtelen. Ezt a kis produkciót aztán elvittük a kolozsvári egyetemekre, és nagy sikerünk volt. Tehát azon is múlik, hogy hogyan állítjuk be a modern zenét, és rá tudjuk-e vezetni a diákokat, hogy kereszenek benne valamit.

– *És ha nem találnak benne semmit?*

– Jó kérdés. A jövő évre tervezett *Zene és filozófia* tudományos ülészakra a következő témát javasoltam: hazudhat-e a zene? Ez a nagy kérdés. Adorno jogosan mondta, hogy a jó zenehallgatónak nagy százaléka gyanakvó, különösen a modern művekkel szemben. Hát igen, a nagy, bombasztikus hatás mögött mi van, van-e valami benne? Tehát mi a hitelesség? Ez a kínzó kérdés. Egy neves, de ravasz menedzser jó pénzért felbérelhet egy kiváló előadót, hogy rangosan eljásszon egy rossz művet, és íme, a rossz mű csodálatos lesz. Vagy csak annak tűnik? Ezt a démoni problémát minden zenehallgató érzi.

– *Akkor felmerül a kérdés, hogy miként állapítsa meg egy hallgató, ráadásul egy mai kevésbé ismert szerző alkotásáról, hogy az mennyi értéket hordoz?*

– Hosszabb ideje dolgozom egy „módszer” kialakításán, az úgynevezett eszmetársítás esztétikai recepciós módszerén, mely arra épül, hogy milyen gondolatokat és érzéseket idéz fel a befogadóban a műalkotás. Ehhez minden egyes hallgatónak teljes joga van. Tudományosan ezt úgy szokták mondani, Roman Jakobson nyomán, hogy ez a függőleges tengely, amely *in absentia* működik, és csak annyiban működik, amennyire bennünk a társítás előképei megvannak. Működése abban áll, hogy ráilleszkedik a műalkotás valóban létező eszmei alakzataira, s egyben be is fogadja őket. Ezekkel a hozzágondolt, társított eszmékkal teszi színesebbé és kívánatosabbá a maga számára a műveket.

Az elemző esztéta eszme-futtatása azonban vesszőfutáshoz hasonlít: könnyen rápiríthatnak, ha saját élményei gyakorlásában túlzásokba esik, és elrugaszkodik az érthetőség határain túlra. Nem a megértéséin, hanem az érthetőségén. Az előbbit lépje csak át bátran, mert jó, ha túllépi. Hadd gondoljon arra a szíves olvasó: nahát, hogy nem nekem jutott eszembe ez a dolog.

Az általam elemzett művek egytől egyig eszmetársításra épülnek. A szöveges zenénél könnyebb dolgom volt, például Viorel Munteanu első, *Glossa* szimfóniájának elemzése során, amely az Eminescu-poéma csodálatos rondó szerkezetének imitációjára építve fedl fel a jelen és múlt ingajaratában – mint Babits mondaná – a véget nem lelő idő sorshordó szerepét. A zeneszerző fogódzóként melogrammával is szolgál, szimbolikusan megidéli a költőt, a szimfónia jelen idejében: Mihail Eminescu nevének betűit zenei hangokra átértelmezve alapidallamot hoz létre, amelyből számos változatot dolgoz ki különböző jelentésekkel. Technikája emlékeztet a szeriális zenében használatos variációs eljárásra.

– *Vagyis a művek megszeretéséhez vezető út a megismerésen keresztül is vezethet. Ehhez pedig szükség van nyitottságra és jóhiszeműségre.*

– Több nyitottságra és kevesebb hiszékenységre. Törekednünk kell arra, hogy megszeretessük a műalkotást, és arra is, hogy a gyanakvást át-hangoljuk szimpátiává. A gyermekkori és a műhelyalkotásokon túl is mélységesen hiszem, hogy nem találunk olyan művet, amelynek megírásakor a szerző abból indult volna ki, hogy „most aztán írok ám egy rossz művet”. Ez olyan abszurdítás lenne, mintha valaki azt mondaná, hogy „én aztán tragikus életet akarok ám élni”. *No comment.*

– *Köszönöm a beszélgetést, Pista bácsi. A jó Isten még sokáig éltessen egészségben, örömben, alkotó tevékenységben!*

HANGÁCSI ZSUZSANNA

KORUNK FÁBRY ZOLTÁNJA

■ Fábry Zoltán neve nem ismeretlen a *Korunk* olvasói előtt. Az első folyamban (1926–1940) a lap munkatársaként mint csehszlovákiai* író harcos hitvallásaival „tizenöt éven át, Gaál Gábor főszerkesztő mellett a legszerveesebben kapcsolódott a lap nevéhez”.¹ 1928 és 1940 között a folyóiratban százkét írás jelent meg tőle, többnyire társadalmi tematikájú publikáció, esszé, pamflet; összehasonlításképp: ugyanabban az időben a szintén csehszlovákiai magyar író Morvay Gyula huszonegy, Forbáth Imre nyolc alkalommal publikált a lapban a már fentebb jelzett időintervallumban.

A második folyamban (1957–1989) hét írását olvashatjuk. Fábry élet(műv)ének lezáródásával 1970-től publikációit felváltják a róla szóló megemlékezések, tanulmányok. A második folyamban szám szerint harmincnégy szól teljes egészében róla; természetesen sokkal több helyen említik egy-egy mondat erejéig. A harmadik folyam (1990-től napjainkig) két Fábryról szóló, a Fábry-utóélet irányultságát vizsgáló tanulmányt tartalmaz: Gáll Ernő: *Fábry Zoltán, a „felelő ember”* (1997) és Máté László: *Štos via Košice* (2015) címmel; tőle egyetlen írás sem olvasható. Hogyan lehetséges, hogy az első és második folyamban tanúsított érdeklődés Fábry iránt a harmadik folyamban ennyire visszaesett? Mi lehet az oka, hogy Fábry nevével csak a *Korunk* történetét összegző írásokban találkozunk? Miért nem látszanak ma időszerűnek Fábry hajdan aktuális kérdései, válaszai? Mi tette érdekessé a maga idejében, miért merült feledésbe napjainkban?

Elsőként érdemes arra az eseményre irányítani a figyelmet, ami jelentősen befolyásolta a Fábry-recepciót. Talán nem túlzás az az állítás sem: a csehszlovákiai magyar irodalomban, többnyire az *Irodalmi Szemle* lapjain a kilencvenes évek elején zajló úgynevezett Fábry-vita újraírta a róla való gondolkodást. A folyóirat egyik szerkesztője, Hizsnyai Zoltán 1991-ben provokatív pamfletjeiben párbeszédet kezdeményezett a csehszlovákiai magyar irodalom helyzetéről és annak megkerülhetetlen alakjáról: Fábryról. Pontosabban arról a kulturális, irodalmi örökségről, amit ki-kí a maga módján értelmezve magáénak vall, és a jövőben is, más számára is követendő példának tart. Hizsnyai szerint a csehszlovákiai magyar írók nagy része Fábry vélt és valós örökségére hivatkozva próbálja legitimálni jelenlétüket az irodalmi életben, mivel „művészetük – nincs”.² A sarkos kijelentés és az egész polémia háttérében az az 1990-es évek során, részben a rendszerváltásnak köszönhetően felerősödő irodalomszemlélet sejt-

*A ma már idegenül csengő „csehszlovákiai” megnevezés annak az időszaknak a tárgyalásánál szükséges, amikor a magyar kisebbség Csehszlovákia lakosságának volt a része, vagyis 1993. január 1. előtt. Gyakran használatos a cseh/szlovákiai, (cseh)szlovákiai elnevezés is, ami jelzi többek között, hogy a magyar kisebbség ezen az államalakulaton belül inkább a szlovák, mint a cseh nép tagjaival áll szoros kapcsolatban.

hető, mely szerint az irodalomnak egyáltalán nem feladata olyan többlet-
elvárások teljesítése, mint a politikai ideológia kiszolgálása, a magyar
nyelv ápolása vagy a magyar identitás erősítése, hanem célja az esztétika-
ilag magas szintű művészeti produktumok létrehozása. Hizsnyai szerint
a csehszlovákiai írók nagy része Fábryra hivatkozva továbbra is az iro-
dalom többletfeladatait előtérbe helyező gyakorlatot kívánja folytatni. Cs.
Gyimesi Éva 1990-ben Visky Andrással folytatott beszélgetéséből kiderül,
hogy ehhez hasonló gondolataival Hizsnyai egyáltalán nem volt egyedül:
„A fiatalok egészen odáig mennek [...], hogy kijelentik: azok, akik ennek
a kisebbségnek az intézményeit töltik ki, saját tevékenységük értelmét kí-
vánják legitimizálni ezzel a közösségi orientációjú és mindenkire kiter-
jeszteni akaró ideológiával. A fiatalok némiképp joggal tekintik ezt a
»kollektivista« ideológiát egyfajta mítosznak és önáltatásnak.”³

Bár a vita jelentősége kétségtelen, túlzás lenne azt állítani, hogy ez a
véleménycsere okozta Fábry napjainkban tapasztalható mellőzöttségét.
Hizsnyai vitázó esszéi nem rombolták le Fábry kultuszát. Ha csak a szá-
mokat nézzük: az *Irodalmi Szemlé*ben 1990-től 2000-ig – nem mellesleg:
Hizsnyai vitázó cikkeinek köszönhetően – harmincegy írás jelent meg ró-
la, illetve vele kapcsolatban, vagyis pontosan ugyanannyi, mint 1970 és
1980 között, a polémia előtt. Úgy tűnik, valójában mindegy, hogy az adott
személyről, munkásságáról pozitív vagy negatív állítások születnek: amíg
bármilyen kontextusban foglalkoznak vele, kultusza épül. A kultusz ellen-
sége – mint Porkoláb Tibor már a könyvének címében világossá teszi – a
felejtés.⁴ Pontosán az a jelenség, ami a Fábry (irodalmi) recepcióját illető-
en napjainkban tapasztalható.

A *Korunk* ezekben az években nem reflektált közvetlenül a vitára, Kán-
tor Lajos az *Irodalmi Szemlé*ben fejtette ki véleményét.⁵ A Fábry-vitára
utal vissza, igaz, több év távlatából, nagyon szűkszavúan Gáll Ernő a már
említett 1997-es tanulmányában. Egyrészt sajnálatosnak tartja, hogy
Fábry hagyatékát nem tartják méltónak a gondozásra, támadások kereszt-
tüzébe került, másrészt azt gondolja: a jelentős írók kapcsán – és Fábry
szerinte kétségtelenül az volt – kialakuló „nézeteltérések a vitalitás meg-
nyilvánulásai is lehetnek”.⁶ Különösen igaz ez olyan korokra, amikor nagy
társadalmi változások rendítették meg az élet megannyi területét a politi-
kától kezdve a kultúrán keresztül az irodalomig.

Az aktuálpolitika alighanem rendkívül fontos tényező Fábry megítélé-
sének kérdésében. Erre utal az is, hogy tanulmánya kiindulópontjaként
Gáll Fábry jóval halála után kiadott naplórészleteire⁷ tekint, melyek szép-
irodalmi elemzéseket, elmélkedéseket nem, politikai megállapításokat,
véleményeket viszont nagy számban tartalmaznak. Az 1945 és 1948 kö-
zött, vagyis a jogfosztottság éveiben⁸ írt naplóbejegyzések 1991-ben jelen-
tek meg kötetbe rendezve. A naplók fontosságának – talán nem túlzás ezt
mondani: kulcsfontosságának – kérdésében minden irodalmár egyetért, a
naplóíró Fábryról még Hizsnyai is elismeréssel szól.⁹ Meghatározó műről
van szó Gáll Ernő szerint is: „oldalain kifejtett – évtizedeken át lappangó
– felismerések és következtetések különös relevanciát nyertek éppen a
fordulat éveiben. Ezek a naplójegyzetek megkerülhetetlenné váltak az
egész Fábry nevével fémjelzett gondolatvilág minősítésében, s a fasizmus-
antifaszizmus kérdéskörét szintén új megvilágításba helyezik.”¹⁰ Mint arra

Gáll is utal a tanulmány további részében, Fábry nem a szocializmusért, hanem a fasizmus ellen harcolt. „Szerződészegés esetén felmondhatok”¹¹ – írja. Naplóból világosan kitűnik, hogy a szerződészegés megtörtént: a szocializmust ugyanolyan romboló rendszerként látja, mint a fasizmust. Fábry „mégsem mondta fel a szerződést. Nem szakított, hanem 1948 után, a meginduló pozsonyi *Új Szó* hasábjain és másutt militáns közíróként ismét jelentkezik”.¹²

Felmerül a kérdés: tehetett-e mást? Említettük, hogy a *Korunk* első folyamának szerkesztésében aktív szerepet vállalt – ennek egyik oka, hogy ez idő szerint a hajdani Csehszlovákia területén nem volt a *Korunk*hoz hasonló országos terjesztésű, magyar társadalmi, irodalmi folyóirat. A Csehszlovákiához csatolt magyar terület az 1920-as évekig kulturálisan Budapest vonzaskörében élt. A folyóirat-kultúra hagyományának hiánya hosszú ideig lehetetlenné tette az országos szintű sajtótermékek működtetését. Turczel Lajos szerint a két világháború közötti időszakban és a második világháború végéig „több mint hatszázötven (cseh)szlovákiai magyar lap létezett”,¹³ irodalmi és napilapok egyaránt, melyek általában alig értek meg egy-egy évfolyamot. Az okot az anyagi támogatás, politikai szándék hiányában éppúgy kereshetjük, mint az olvasóközönség érdektelenségében.

Hiába minden igyekezet a csehszlovákiai magyar irodalmárok részéről, az államhatalom csak 1948-ban tette lehetővé a már említett *Új Szó* nevű napilap nemcsak megalapítását, de megtartását is. Bár az *Új Szó*nak volt irodalmi rovata, a csehszlovákiai magyar írók szándékában állt létrehozni egy irodalmi fórumot; erre az eseményre 1958-ban került sor az *Irodalmi Szemle* megalapításával. A kelet-közép-európai szocialista tömb együtt-mozgását figyelhetjük meg abban a véletlennek aligha nevezhető eseménysorban, hogy Magyarországon ugyanebben az évben indult el a *Jelenkor*, egy évvel korábban a *Kortárs*. A *Korunk* szintén 1957-ben indult újra, minden bizonnyal hasonló történelmi folyamatok hívták életre; ezeket Győrffy Gábor a kommunista tömbön belüli szellemi mozgástér kiszélesedésében látja.¹⁴

Indulása idején az *Irodalmi Szemle* (főszerkesztője Dobos László, de főmunkatársként Fábryt jelölte meg) abszolút lojalitást mutatott az államhatalommal szemben. Hasonlóan a második *Korunk*hoz „alapvetően az a körülmény határozta meg, hogy egy totalitárius [...] pártállami rendszerben fenntartott nemzeti kisebbségi kultúrintézményként”¹⁵ működött. S mint elsősorban nemzeti, kisebbségi s csak aztán irodalmi, társadalmi, kulturális fórum nem engedhette meg, hogy önnön létezését, havi megjelenését bármi is veszélyeztesse. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a *Szemle* óvatosságon alapuló szerkesztési elvei nemcsak a számos csehszlovákiai magyar folyóirat megszűnésének tapasztalatai alapján, hanem a *Korunk* szerkesztési elveinek mintájára szerveződnek, és Fábry *Korunk*-beli szerkesztői éveit idézik. Gaál Gábor, a *Korunk* akkori főszerkesztője 1929-es levelében a *Korunk* szerkesztésével kapcsolatosan óvatosságra inti Fábryt: „Amikor azt írtam önnek, hogy hatósági beavatkozások és hasonlók, akkor egyáltalában nem a személyemről volt szó, hanem arról volt szó, hogy a lapnak mint fórumnak, mint önmagát tételező pozíciónak a megóvására érzékenyen vigyáznunk kell. A lapot érheti betiltás!! Márpe-

dig Ön is nagyon jól tudja, hogy milyen nehéz egy lapot bevezetni, megszervezni, megcsinálni. Most már megvan a *Korunk*, tehát az első kötelesség a szerkesztők részéről ezt a bázist megtartani. Személyi félelmekről tehát itt nincs szó, hanem arról, hogy igenis vigyázni kell arra, ami már megvan.”¹⁶

Visszaulva a folyóirat-történeti kitekintő elején feltett kérdésre: tehetett-e mást Fábry, mint hogy 1948-ban, a jogfosztottság éveit követően belevágott a „semmi talajáról”¹⁷ másodszor újrainduló csehszlovákiai magyar kulturális élet szervezésébe – ahogy lehetett:¹⁸ megalkuvások és kompromisszumok árán. Többek között Dobossy László szerint ebben a történelmi helyzetben nem lehetett mást tenni.¹⁹ Hízsnyai véleménye markánsan eltér ettől: „A megmaradásnak – meggyőződésnek – nem lehet ekkora ára. És véleményem szerint nincs is. Különben nem lenne érdemes megmaradni.”²⁰ Egy későbbi írásából: „És nem igaz, hogy nem volt más megoldás. Volt. Igaz, csak egy.”²¹ Hízsnyai Fábryt idézi naplójából: „A szellemember sokat tehet: sztrájkolhat. Nem adja hozzájárulását, igenét és igazolását a hatalmi világnézetnek.”²² Nem a Fábry-vitához kapcsolódva, de hasonló gondolatokat vall Cs. Gyimesi Éva Doina Corneához írott nyílt levelében: „Meggyőződés, hogy a diktatúra körülményei közepette az értelmiség egy részének feladata, hogy akár a hallgatást is vállalva, megőrizze az erkölcsi-kulturális eszmények folytonosságát, egy olyan értéktudatot, amely – ha szűk körben is – egészséges ellenállást jelent az intézményszerűt hazugsággal szemben.”²³

Elég ok lehet-e egy író mellőzésére, ha mára elavult, netán az utókor által helytelenített politikai nézeteket vallott? Az összefüggés nem feltétlenül ilyen közvetlen: a magyar írók, költők munkásságának nagy részét kisebb-nagyobb mértékben, időszakosan minden korban befolyásolta az aktuális politikai miliő. Ám mi történik akkor, ha egy író munkásságát alapjaiban átszövi a politikai ideológia, és alig akad olyan írása, amit nem hat át? Fellapozva a *Korunk* első folyamának Fábry-műveit vagy az *Irodalmi Szemlé*ben 1958-tól publikált esszéit, kritikáit vagy akár könyveit, jelentős többségükben a mára aktualitását veszített, korabeli gondolkodási formákat, elméletek boncolgatását és népszerűsítését, a gyakorlatba való átültetésük egész konkrét lépéseinek leírását olvashatjuk, szépirodalmi elemzéseiben is ideológiai elveket követ. Kivételt képeznek a naplóbejegyzések és a Gáll és a Fábry-vitában is sokak által méltán kiemelt *A vádlott megszólal*. Fábry ez utóbbi, úttörő jelentőségű művében elsőként beszél a csehszlovákiai magyarok helyzetéről, a jogfosztottság éveiről, tiltakozik az ellen, hogy a kollektív bűnösség jegyében negatív megkülönböztetés éri Csehszlovákia magyarok alkotta kisebbségi csoportját. A mű tehát kiemelt társadalmi jelentőségű írás, de nem sorolható Fábry szépirodalmi tevékenységéhez.

Mindennek fényében idetolokodik a kérdés: lehetséges-e egyáltalán, hogy irodalmárnak tekintsük Fábryt. Érdemes megfigyelni, hogy akár Gáll Ernő 1997-es cikkében, akár a Hízsnyaival vitázók kivétel nélkül kiemelik Fábry közírói, irodalomszervező szerepét, de irodalmi munkásságáról keveset vagy egyáltalán nem beszélnek. Az ominózus pár sorban, ami által Hízsnyai kirobbantja a vitát, tulajdonképpen azt állítja 1991-ben az *Irodalmi Szemle* lapjain, amit a *Korunk* 1969-es számában Balogh Edgár

már megfogalmazott: Fábry nem szépirodalmárként volt jelentős. („Szépirodalmi munkássága – műfaji értelemben – nincsen.”²⁴) Méliusz József 1957-ben így nevezi: a „lázás tollú szlovenszkói *publicista*”.²⁵ (Kiemelés tőlem: H. Zs.) Csakhogy míg Balogh vagy Méliusz Fábryról szólva a higgadt elemzés hangját választották, Hizsnyai a pamfletből eredő ironiát és szenvedélyességet: „A köztökös kedvéért szólnék még itt néhány keresetlen szót a Fábry-kultuszról, sőt magáról Fábry Zoltánról, a virágzások atyjáról is. Magával Fábryval tulajdonképpen nincs is különösebb bajom, amíg annak tartja magát, ami: egy viszonylag tisztességes (ezt az erkölcsi magatartásra értem, s nagyvonalúan egy kevésbé csípős »viszonylaggal« elégtételt veszek tőle néhány ötvenes évekbeli bedőléséért) újságírónak. Nem többnek, nem kevesebbnek – nem másnak.”²⁶ (Kiemelés tőlem: H. Zs.) A pamflet sajátosságainak említésénél érdemes megjegyezni: a maga idejében Fábryt a pamflet nagymestereként tartották számon.²⁷ A *Korunk* első folyamának bármelyik Fábry-cikke ugyanarról a kérlelhetetlen igazságérzetről, szókimondásról, fanyar humorról és heveségről ad bizonyítást, ami Hizsnyai vitairásait is jellemzi.²⁸

Paradox helyzet: Fábry a „korparancsot”²⁹ követve („...melynek alfája és omegája: harc az emberiség emberi életéért, jobb jövőjéért”) rendkívüli népszerűsége tette szert a maga korában, de munkásságából hiányoznak azok a szépirodalmi művek, amik nevét átmenthették volna újabb korokba. „Igazi gyönyörűséget annak, aki a szépre fogékony, az az irodalom szerzője, melyben a legteljesebben mutatkozik meg a személyiség szabadsága, melynek esetében nem kell félni, hogy ha lekopik róla az ideológia máza, akkor elveszti az olvasóra tett hatását. Nagy csapda az esztétikai és etikai értékek összemosása, még nagyobb az esztétikai az ideológiáival” – mondja Cs. Gyimesi.³⁰ Ebbe a csapdába a kor valamennyi alkotója kénytelen volt beleesni, kisebb-nagyobb mértékben. Dobos László az *Irodalmi Szemle* főszerkesztője volt 1958 és 1968 között. Számos cikket, főszerkesztői bevezetőt tett közzé az aktuális politikai kívánalmak szerint,³¹ emellett azonban olyan regényeket is írt, melyek ma is a szlovákiai magyar kultúra, köztudat szerves részét alkotják. Bárczi Zsófia, a nyitrai Konstantin Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének oktatója távolról sem reprezentatív, de érdekes felmérést készített a 2005–2006-os nyári szemeszterben azon hallgatók között, akik még nem teljesítették a szlovákiai magyar irodalom kurzust. Vagyis válaszaikat csakis előbbi olvasásélményeikre, esetleg az általános és középiskolai évek alatt szerzett információkra alapozhatták. Legtöbbjük (87,71 %) Grendel Lajos nevét tüntette fel, mint általuk ismert szlovákiai magyar író, őt követi Tózsér Árpád (61,40%) és 50,87%-kal Dobos László. Ez azt jelenti, hogy az ötvenhét diák mintegy fele legalább hallásból ismeri Dobos nevét. (A felmérés szerint ugyanakkor csak 3,5 %-a olvasott tőle valamilyen művet.³²) Fábryt azonban a nyolcvanas évek tájékán született egyetemisták közül egyetlenegy sem említette. A hallgatók minden bizonnyal a szépirodalom felől közelítették meg a kérdést, az irodalomtörténet, esetleg irodalomtudomány hívószavak említésével talán más lett volna az eredmény.

Kétségtelen ugyanis: az irodalomtörténet szempontjából Fábry élete, munkássága, hatása megkerülhetetlen a csehszlovákiai magyar irodalom vagy akár a *Korunk* történetének szempontjából. Mint arra Tóth László

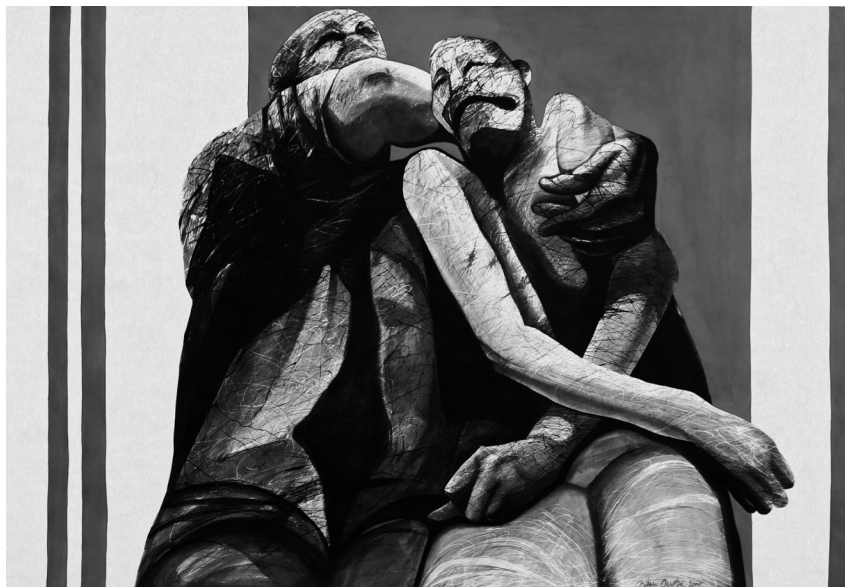
2007-ben Fábry 1945 és 1948 között keletkezett naplóiból, leveleiből, emlékirataiból készített válogatásának³³ utószavában rámutat: inkább olyan művek jelennek meg, amelyek Fábryt társadalomtudományi szempontból vizsgálják – ezt látjuk a *Korunk*ban is. Ha az irodalmi életből ki is szorult, a kulturális emlékezetnek része maradt. Szülőházájában bizonyos körökben egész biztosan: stószai házát minden évben – politikusok, közéleti személyiségek – megkoszorúzzák.³⁴ 2017-ben immár negyvennyolcadik alkalommal szervezték meg a Fábry Zoltán Közéleti Napokat. Tehát: nem „irodalmi”, hanem „közéleti” napokról van szó, és nem is irodalmi, hanem kulturális, politikai szervezetek rendezik: a Csemadok³⁵ helyi szervezetei, önkormányzatok és az „Egyesület a keresztény-nemzeti értékek megmaradásáért”.

1939. szeptember 1-jén Fábry Zoltán egy Ady Endréről szóló cikket ad postára a *Korunk* szerkesztőségének címezve. A viharos történelmi események miatt a kézirat sosem érkezett meg Kolozsvárra, csak 1959-ben, Ady halálának évfordulója alkalmából közli az *Irodalmi Szemle*. A „mégis és mégsem harca”³⁶ – fontos gondolata a cikknek, és pontosan jellemzi a *Korunk*-beli Fábry-recepciót is. Elmondása szerint Fábry mindig is esszéista akart lenni,³⁷ az irodalom terén mégsem alkotott maradandót. Neve irodalomszervezőként mégis megkerülhetetlenné vált, összeforrott a *Korunk* történetével, sokat vitatott és ellentmondásoktól sem mentes jelentősége irodalmi helyett közéleti, történelmi szerepében nyilvánul meg.

■ JEGYZETEK

1. Méliusz József: *Vivos voco, mortuos plango*. *Korunk* 1957. 1. sz. 93.
2. Hizsnay Zoltán: *Vízilótetem, avagy a szénfekete tarkó*. *Irodalmi Szemle* 1991. 5. sz. 462.
3. Cs. Gyimesi Éva: *Honvágy a hazában*. Pesti Szalon Kiadó, Bp., 1993. 262.
4. Porkoláb Tibor: *Kultusz és felejtés*. Ráció, Bp., 2017.
5. Kántor Lajos: *A kritikus felezési ideje*. *Irodalmi Szemle* 1992. 12. sz. 1338.
6. Gáll Ernő: *Fábry Zoltán, a „felelő ember”*. *Korunk* 1997. 8. sz. 93.
7. Fábry Zoltán: *Üresjártat 1945–1948: Napló a jogfosztottság éveiből*. Szerk. Tóth László. Regio-Madách–Kalligram, Bp.–Pozsony, 1991 (Regio Könyvek 8).
8. Az 1945–1948 közötti időszakban, az úgynevezett jogfosztottság éveiben 89 660 csehszlovákiai magyart telepítettek erőszakkal Magyarországra, 41 666-ot Csehország területére, és 410 820-at kényszerítettek, hogy reszlovakizáljanak. „Különböző magyar becslések ugyanakkor ennél jóval nagyobbra, 60 és 100 ezer közöttre teszik a cseh országrészekbe hurcolt magyarok számát.” Popély Árpád: *A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1989*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006. 24–25.
9. „Ezzel szemben én az *Üresjártat* íróját rendkívüli módon tisztelem, e művet soha sehol ki nem gúnyoltam és nem is fogom.” Hizsnay Zoltán: *(élet)lenségek és (tejfogú)ltságek*, *Irodalmi Szemle* 1993. 9. sz. 68.
10. Gáll: *Fábry... i. m.* 93.
11. Fábry: *Üresjártat... i. m.* 112.
12. Gáll: *Fábry... i. m.* 93.
13. Filep Tamás Gusztáv: *Szemponatok a (cseh)szlovákiai magyar sajtó első két korszakának történetéhez* In: Tóth László (szerk.): *A csehszlovákiai magyar művelődés története 1918–1988*. Ister, Bp., 1998. (Oktatásügy, közművelődés, sajtó), II. 334.13. *Uo.*
14. Györfly Gábor: *A Korunk a cenzúrahivatal jelentéseiben (1967–1968)* In: Kántor Lajos (szerk.): *Titkosan–nyíltan*. Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, Kvár, 2014. 197.
15. *Uo.*
16. *Gaál Gábor levelei Fábry Zoltánhoz*. *Korunk* 1968. 1. sz. 140.
17. Fábry ismert metaforája, mellyel nemcsak a trianoni békeszerződés utáni, de az 1945–1948 közötti jogfosztottság éveit követő kulturális, irodalmi, társadalmi újraindulást is nevezi. Vö. Turczel Lajos: *Régi és új türelmetlenségek, elfogultságok (Utóhang a Fábry-vitához)*. *Irodalmi Szemle* 1993. 6. sz. 82.
18. Reményik Sándor *Ahogy lehet* című verse 1935-ben jelent meg Makkai Sándor püspök Erdélyből való távozására, a kisebbségi sors elutasításának megrázó hírére reagálva. A Makkai *Nem lehet* című írásával ellentétbe állítható Reményik-vers „Ahogy lehet” szállóigévé vált mondatának számos, idő és hely viszonylatában változó megjelenési formája figyelhető meg. (Cseh)szlovákiai viszonylatban – részben Fábrynak köszönhetően – inkább az „ahogy lehet” messianisztikus magatartása terjedt el.

19. „Arról van ugyanis szó, hogy a szellemi ember, az ún. írástudó mit tegyen, mit tehet ilyen helyzetben? Hallgasson-e s kívülálló néma szemlélőként figyelje, ami népével, népe kárára történik, vagy az »ahogy lehet« parancsát követve megpróbáljon-e segíteni? Fábry ez utóbbit választotta, s hitem szerint – az eredményt látva – igaza volt.” Dobossy László: *Fábry, az elkötelezett*. Irodalmi Szemle 1993. 1. sz. 64.
20. Hizsnyai Zoltán: *Kihergelés*. Irodalmi Szemle 1991. 11. sz. 1179.
21. Hizsnyai Zoltán: *(élet)lenségek és (tejfogú)ltságok (Utóhang a Hizsnyai-vitához)*. Irodalmi Szemle 1993. 9. sz. 68.
22. Fábry: *Üresjártat... i. m.* 107.
23. Cs. Gyimesi: *Honvág... i. m.* 151.
24. Balogh Edgár: *Fábry Zoltán tanítása*. Korunk 1969. 3. sz. 386.
25. Méliusz: *Vivos... i. m.* 94.
26. Hizsnyai, *Vízilovak és más tetemállatok*. Irodalmi Szemle 1991. 7. sz. 679.
27. Tóth László utószava itt: Fábry Zoltán: *Az őrhely megszólal: Napló, emlékiratok, levelek 1945–1948*. Szerk. Tóth László. Kalligram, Pozsony, 2007, 342.
28. „Mécs László költészete: dalolás, de ez a dal: mákony és opium: mert valóságot elködlő, csak-lírává hamisító kísértés, anyagi-ördögi kísérőzene a mai társadalom bűnének takarására, dallá kivirágzott semmitmondás: – az uralkodó rend javára.” Fábry Zoltán: *A költő és a valóság* Korunk 1931. 3. sz.
29. Fábry Zoltán: *Korparancs*. Korunk 1934. 6. sz. 480.
30. Cs. Gyimesi: *Honvág... i. m.* 313.
31. Dobos László: *Elindultunk*. Irodalmi Szemle 1958. 2. sz. 1–2.
32. Bárczi Zsófia: *Mennynek és földnek: Irodalmi tanulmányok és esszék*. Madách–Pozsonium, Pozsony, 2009. 116–120.
33. Tóth László utószava itt: Fábry Zoltán: *Az őrhely megszólal: Napló, emlékiratok, levelek 1945–1948*. Szerk. Tóth László, Pozsony, Kalligram, 2007. 342.
34. *Fábry Zoltánra emlékeztek Stószon* <http://felvidek.ma/2017/10/fabry-zoltanra-emlekeztek-stoszon/> (2018. 05. 05.)
35. Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete. Mint a neve is mutatja, kulturális és közművelődési szervezet, 1949-ben alapították Pozsonyban. „Az 1945–1948-as jogfosztottság utáni időszakban egyetlen magyar intézményként a szlovákiai magyarság körében szervezte a kulturális életet, ápolta a hagyományokat és a népművészeti értékeket. Ösztönözte és támogatta a kisebbségi kultúra fejlesztését, az anyanyelv használatát, a szakképzést és az általános műveltségi szint emelését. Alakuló közgyűlésén Fábry Zoltánt választották a szervezet díszelnökévé, aki haláláig betöltötte ezt a tisztséget.” Számos változáson ment keresztül, ma is a szlovákiai magyar kulturális élet egyik szervezője. Forrás: <http://adatbank.sk/lexikon/szlovakiai-magyar-tarsadalmi-es-kozmuvelodesi-szovetseg-csemadok/> (2018. 05.05.)
36. Fábry Zoltán: *A halottak élén*. Irodalmi Szemle 1959. 1. sz.115.
37. *Fábry Zoltán öröksége*. Korunk 1970. 6. sz. 900.

SZENDREY JÚLIA (1828–1868) KÖLTŐNŐ ROMANTIKUS GYERMEKKÉPE

■ Írásunk Szendrey Júlia verseiben, leveleiben és az egyéb kéziratokban megjelenő gyermekképre összpontosít, bebizonyítva, hogy a szerző esetében a romantikus irodalmi eszménykép és a magánéleti gyermekfelfogás között olykor nagy különbség figyelhető meg. Véleményünk szerint tanulmányunk egyszerre irodalom- és neveléstörténeti megközelítése új aspektusba helyezi Szendrey Júlia alakját és a 19. század közepén tapasztalható gyermekkép-fogalmat.

A gyermekkép 19. századi változása

■ Szendrey Júlia verseinek elemzéséhez szükséges a korabeli gyermekkép változásainak vizsgálata. A gyermekkortörténeti kutatások legfrissebb eredményei közé tartozik annak a jelenségnek a felfedezése, hogy a gyermekkép romantikus elemei nemcsak a 18–20. században bukkantak fel, hanem végigvonultak a gyermekről való gondolkodás történetének korábbi évszázadain is. Mára közismert, hogy az a régi feltételezés, miszerint a 17. század előtt nem ismerték a gyermekkor fogalmát, már idejétmúlt. Ahogy az a nézet sem tartja magát, hogy a szülőknél gyermek halála miatt érzett gyász régen rövidebb ideig tartott volna az orvostudomány fejlettségéből fakadó nagy gyermekhalandóság miatt. A gyermekeket szüleik minden korban igyekeztek legjobb tudásuk szerint ellátni és nevelni. Már a felvilágosodásban nagyobb figyelem jutott a gyermekekre, de akkor még csak a felnőttek elvárásai fogalmazódtak meg a gyermekekkel szemben, azok valódi igényeit ekkor még egyáltalán nem vették tekintetbe.

A 19. században sokat változott a társadalom hozzáállása a gyermekneveléshez, annak ellenére, hogy egyes rossz szokások sokáig jelen voltak a nevelés és az oktatás területén. Még a 20. században is számos iskolában és családban elfogadott nevelési formának számított a testi fenyítés. A modern kor kezdetekor a reformpedagógia előzményeként pozitív fejlődés mutatkozott a gyermek–felnőtt kapcsolatokban. Ennek legfőbb bizonyítéka, hogy az emberek egyre inkább szakítottak a Szent Ágostonig visszavezethető tétellel, miszerint az ember eredendő bűnnel jön a világra, amin csak állandóan fenntartott, Istennek tetsző viselkedéssel változtathat. A gyakorlati megvalósítása ez utóbbinak a már említett és olykor a mai napig tapasztalható tekintélyelvű nevelésben bontakozott ki. Méréföldkő volt a francia filozófus, Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) *Emil, avagy a nevelésről* című könyve, amely – szemben a reneszánsz moralisták illemtankönyveivel – nemcsak pedagógiai elmélet maradt, hanem forradalmasította a nevelés gyakorlatát is.¹ Rousseau kijelentette, hogy az ember természetéből fakadóan jó, és csak a társadalom rontja meg idővel.²

Fő műve mégis antagonizmust rejt, hiszen bár központi gondolata előnyös a gyermekre nézve, célja a gyámolításra szoruló gyermek igényeinek ki-elégítése, de a megvalósításhoz a „fekete pedagógia” gyakran irreálisan kemény eszközeit ajánlotta.

Az ő követője volt Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827) svájci pedagógus, aki a neveléstörténet egyik legnagyobb alakjaként már nem a társadalom legfelsőbb osztályába született gyermekek otthoni nevelésével foglalkozott, hanem a népnevelés ügyében fejtette ki pedagógiai nézeteit. Nála szerepel a gyermek és felnőtt kapcsolatára vonatkoztatott kertész és növénye metafora is: a kertész feladata, hogy segítsen kibontakoztatni a növényekben rejlő lehetőségeket és elvágni a vadhajtásokat.³

Pestalozzi és Rousseau vélhetően befolyással volt a kor nevelési irányzatait meghatározó 19. századi pedagógiai szakírókra, akik tan- és kézikönyvekben, illetve folyóiratokban megjelenő írásaikban mégiscsak meglehetősen ambivalens nevelési irányokat mutattak. Az elfogadott, uralkodó nézet még mindig arra vonatkozott, hogy a gyermeket ki kell mozdítani az önző „természetes állapotból”, és ha a szép szó nem segít, megengedhető erőszak alkalmazása is a gyermek eljuttatása végett a „tisztá erkölcs” szintjére.⁴ Az idilli, tökéletes, fegyelmezésre nem szoruló gyermek képe inkább csak a könyvek előszavában, illusztrációiban, továbbá más műfajokban, például a későbbiekben tárgyalt folyóiratokban megjelenő versekben jelent meg.

Pestalozzi tanítványa volt az yverdoni intézetben Friedrich Fröbel (1782–1852), aki elsőként ismerte fel, miként hat a játék az egyén fejlődésére. Úgy tartotta, hogy a cselekvés vágyának eredménye a játék. Fontosnak ítélte meg továbbá a nevelők szerepét a gyermek fejlődésében, aminek folyamata a természet változásai és az ösztönök (megismerési, művészi és vallási ösztön) szerint alakul. „A világ felfedezése a gyermek részéről alkotó folyamatok során történik; ezek a beszéd, a játék és az elképzelés. Nagy jelentőséget tulajdonít az anyai nevelésnek, a természetes, a gyermek alkotó szabadságát biztosító, szerető anyáknak.”⁵ Kevésbé ismert, hogy Fröbel olvasója volt Hugonnai Vilma (1847–1922), aki első magyar orvosnőként 1879. február 3-án védte meg orvosi disszertációját Zürichben, amit itthon csak egy a női felsőfokú tanulmányokat engedélyező királyi rendelet után, 1897. május 14-én ismertethetett el.⁶

A gyermekekkel végzett figyelmes és megértő foglalkozás hatással van a felnőttre is, aki a gyermeki ártatlanság és határtalan fantázia szemüvegén keresztül újraértelmezi a világot, és ezáltal ismét fiatal lesz. Ez a nézet szerves részét képezi a német romantika pedagógiai gondolatvilágának, amelyet Fröbel mellett Moritz Arndt (1769–1860) és Jean Paul Richter (1763–1825) képviselt.

Petőfi Zoltán nevelése és a romantika toposza

■ Szendrey Júlia, Petőfi István és Petőfi Zoltán az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található levelezéséből kitűnik, hogy a nagybácsi igyekezett a kor kívánalmai szerint, elsősorban szigorral megoldani a rábízott fiú nevelését, de biztosítani is neki azokat a polgári körülményeket, amiket a fiú Pesten megkapott, például a lehetőséget, hogy zenélhessen:

„Pista bácsinak megdőglött egy Madár nevű lova, lenyúzták a bőrit, annak árán kapok én egy hegedűt.”

Eleinte a módszer működött, de néhány év múlva a fiú vidéken is folytatta a deviáns viselkedést. Petőfi István nem nézte jó szemmel, hogy Zoltán nem fejezett be egy iskolát sem, és nem tartott ki egy munka mellett sem. Szendrey Júlia fiához írt számon kérő levelei is gyarapodtak az idő előrehaladtával. Egyre kétségbeesettebb levelekben, Petőfire hivatkozva kérte a sógorát, hogy ne mondjon le a fiú neveléséről: „Nem Zoltán álljon itt előttünk, hanem szegény Sándorunk egyetlen fia, s ne azt nézzük: mit érdemel Zoltán tőlünk, hanem azt: mivel tartozunk az ő egyetlen gyermeke iránt”.⁸ Végül 1869. márc. 2-án Petőfi István hivatalosan leadta unokaöccse gondokságát.

Petőfi Zoltán soha nem találta meg a helyét a világban, mert bármibe fogott, mindig édesapja árnyékában maradt. A romantika toposza: „az vagy, aminek születtél” determinálta Zoltán sorsát. A fiú mind költőként, mind színészként rendszeresen azzal szembesült, hogy tehetsége elmarad Petőfi Sándorétól. Bármennyire is szerette volna apja emlékét méltón viselni, a szüleitől származó, róla szóló versek idealizált gyermekeszménye nem találkozott a valós lehetőségekkel. Petőfi Zoltán tragikusan fiatalon meghalt, halálát vélhetően tüdőbetegség okozta, de annak pontos körülményei a mai napig tisztázatlanok. A család Szendrey-ágán gyakori volt a genetikai tüdőbaj egy formája, sejtetően a Horvát testvérek is abban szenvedtek.⁹ Horvát Attila néhány évvel Zoltán halála után, fiatal felnőtt korában hunyt el – végzetét szintén az említett betegség okozta.

Dr. Kicska Emil visszaemlékezésére utal Szilágyi Márton irodalomtörténész, amikor tanulmányában leírja, hogy az orvos 1870-ben, Zoltán halálának évében hiába tájékoztatta a családot Zoltán tüdőbetegségéről, Petőfi István nem hitt az orvosnak, mondván: „Betegségét nem örökölte, maga magának kicsapongása által szerezte.” Valóban: „az egykorú tudományos felfogásnak megfelelő orvosi vélemény sem tudta módosítani a Zoltán életére rávetített önsorsrontás és önpusztítás metaforáit.”¹⁰ Kijelenthetjük, hogy Petőfi Zoltán tragikus élete és halála nemcsak jellemhiba következménye, hanem a költő fia a kor és a körülmények áldozata lett.

Szendrey Júlia és Horvát Árpád házassága

■ Szendrey Júlia életében és munkáiban a vágyott romantikus gyermekkép és átélt gyakorlati gyermekfelfogás markáns ellentétben állt. Költészete további vonatkozó darabjaiban a gyermekalakok nem minden esetben életszerűek, amint a kor képzőművészetének idealizált gyermekábrázolásai esetében sem. Mivel a költő szakmai pályafutása és az életében bekövetkezett családi események kétoldalú ok-okozati összefüggésben álltak egymással, Szendrey Júlia második házasságának körülményeit figyelembe véve értelmezhető gyermekközpontú költészete, ezért a továbbiakban kitérünk életrajza vonatkozó részének tárgyalására.

Szendrey Júlia, amikor Petőfi Sándor eltűnése után szembesült a ténnyel, hogy hasztalan várja haza férjét, először rövid időre megszállt édesapjánál, majd 1850 tavaszán egyéves gyermekét Szendrey Ignácnál hagy-

va Pestre költözött. Az volt a nem titkolt célja, hogy útlevelet szerez, és kitutazik Törökországba eltűnt férje keresésére.

A magára maradt fiatalasszony továbbra is tartotta a kapcsolatot Petőfi Sándorral közös barátaival. Emellett a szóbeszéd és vádak szerint Liechtenstein hercegtől segítség helyett tisztességtelen ajánlatot kapott. Férje keresésének sikertelensége, a hamarosan lejáró, pesti tartózkodási engedély (amihez egy forradalmár özvegye ebben az időszakban nem könnyen juthatott), az őt érő alaptalan rágalomok, illetve kislánya felnevelésének anyagi nehézségei végül arra készítették, hogy 1850. július 20-án magához hívja a Garay családnál megismert történészt, Horvát Árpádot, akivel megállapodtak másnapi házasságkötésükben. A frigyre a lipótvárosi templomban került sor, és Szendrey Júlia a házassági anyakönyvi kivonatban özvegyként szerepelt.

Petőfi költői látomása mintha beigazolódnak volna az életben is: Júlia eldobta az özvegyi fátylat, amiért súlyos árat kellett fizetnie neki és környezetének is. A „nemzet költőjének özvegyétől” a közvélemény és a sajtó más viselkedést várt volna el. A *Hölgyfutár* és a *Pesti napló* már 1850. augusztus elején gúnyos írásokban számolt be az esküvőről, az ismerősök elfordították fejüket az utcán, amikor a friss házásokat meglátták. Nem tudták, hogy a korában nagy tiszteletnek örvendő Horvát Árpáddal kötött házasság nem szerelmi, hanem sokkal inkább gazdasági alapon kötött. Egy forradalmár fiatal özvegyeként Júliának az egzisztenciális fennmaradáshoz két lehetősége volt: vagy vidékre menekül a szüleihez, vagy férjhez megy. Horvát Árpád intellektuálisan társa volt neki, de érzelmileg nem volt kiegyenlített a viszony. Az írott forrásokban szép számmal találhatunk a férj feltételezhetően nárcisztikus személyiségére, a házasságról és a feleség alárendelt szerepéről alkotott, ma már meglehetősen vitatható elképzeléseire és a vele való együttélés problémáira utaló dokumentumot.¹¹ Tematikailag szintén idetartozik Szendrey Júlia utolsó üzenete férjének,¹² amelyben élete utolsó napjaiban minden tekintetben elhatárolódik az őt bántalmazó férfitől; illetve az analógiailag azonos, édesapjának szóló, utolsó levele, amelyben a haldokló asszony válási szándéka miatt Szendrey Ignác megbocsátásáért esedezik.¹³ Továbbá figyelemre méltó Wix Györgynének az OSZK 1984-85. évkönyvében megjelent tanulmánya *Rég elfelejtett gyűjtőkről* címmel. 1885-ben a Statisztikai Hivatal felkérésére Horvát egész tanulmányban részletezte saját könyvtárának anyagát. Ebből a szerző idéz is néhány sort alátámasztva, hogy „Szendrey Julia nem alaptalanul panaszkodott a számára mélyen megalázó, pornográf képeskönyv-lapozgatásokról”. Hozzáteve: a férj ezt a gyűjteményrészt is „tudományosan alapozta meg” a következőkkel: „Csak vaskalaposág, vagy pharisaeismus tagadhatja azt, hogy a sociológiának egyik legérdekesebb témája a nő. E tárgyának irodalma rendkívül gazdag, a mit én abból bírok, az annak színe-java, a mi az európai nagy kultúr-nyelven e tárgyról megjelent [...] I. a) a nő physiologiai és ethnographiai tekintetben, b) a nő psychologiai és erkölcsi tekintetben, c) a nő társadalmi tekintetben, d) a nő jogi tekintetben, II. a) a szerelem, b) a házasság, c) a család, d) az elválás, c) a prostitutio.”¹⁴

Horvát Árpád és Szendrey Júlia, 19. századi apa–anya szerepben

■ Már utaltunk rá, hogy Szendrey Júlia Horvát Árpád (1820–1894) történész mellett megőrizhette értelmiségi életmódját, amit gyermekkorában a nagynevű Tánzer (Lejte) Lilla nevelőintézetében, később pedig Petőfi Sándor feleségeként megszokott. A művelt, érzékeny lány a 19. században kialakuló, új nőtypust képviselte, kitűnően zongorázott (amit házasságai alatt folytatott), jól beszélt angolul és franciául, sokat olvasott, szépen rajzolt és hímezett. Idegennyelv-ismeretét bizonyítják az Országos Széchényi Könyvtárban fennmaradt eredeti dokumentumok s a számos megjelent és publikálatlan fordítása is. Köztudott, hogy a költőnő fordította először magyarra Hans Christian Andersen (1805–1875) dán meseíró műveit közvetítő nyelvek segítségével.¹⁵ Andersen meséi szereplőinek romantikus vonatkozásairól Kicsák Mónika közölt tanulmányt, amelyben a szerző felhívja a figyelmet, hogy a vizsgált mesékben megjelenő romantikus gyermekkép-toposzokat Hans Christian Andersen színesen árnyalja, és építően gazdagítja az „elvágyódó” és a „szekularizált megváltó” motívumából kibontakozó, „tanító gyermek” sajátos anderseni cselekményelemeivel. „Andersen gyermekképe sokrétű, gyermekesztétikum megjelenítése líraian érzékletes. Történeteiben a gyermek a tisztaság, ártatlanság, szépség és egyediség metaforája, szimbolikája. A gyermeki romlatlanság, teljesség megőrzésébe és fenntartásába vetett hite morális meggyőződéséből, romantikus látásmódjából fakad. Ebből kifolyólag, ha szereplői erkölcsi megdicsőülése nem lehetséges, fizikai megsemmisülésük elkerülhetetlené válik.”¹⁶ Bár Szendrey Júlia Andersen-fordításairól ismert, de átültette Jules Sandeau (1811–1883) francia író művét, a *Marianát* is, amelynek főhősét a szerző George Sandról mintázta, és a kor népszerű német írója, Ludwig Börne (1786–1837) műveivel is foglalkozott. Kulturális érdeklődése mindvégig megmaradt, levelezéséből kitűnik, hogy gyakran járt színházba gyermekeivel, és egy alkalommal lelkesen készülődött húgával egy Liszt Ferenc (1811–1886) által vezényelt hangversenyre is.¹⁷

Virágcsokrot ábrázoló rajza és a Jókai Mór számára hímezett házisapka a Petőfi Irodalmi Múzeum állományában található, az első másolatban, utóbbi jelenleg 2019. március 9-ig az *Ezerszer Júlia* kiállítás anyagát is díszíti. Amikor a Júlia halálát követő évben, 1869-ben 18 éves fia, Horvát Attila lerajzolta pesti lakásukat, a képen számos különlegesség megjelent. A rajz tanúsága szerint Júliának a korbán egyedülálló módon saját dolgozószooba állt rendelkezésére, és fontos hely jutott a kedvenc zongorájának is, ahogy a kert megléte is meghatározó szerepet töltött be az asszony mindenkori otthonában.¹⁸ Ez utóbbi számára a tökéletes boldogságot testesítette meg, akárcsak Voltaire satirikus regényének főhőse számára az Eldorádó. A Hársfa utcai lakásuk kertje Júliát versírásra is inspirálta, a *Kis kertem* című műben (1856) örökítette meg kedvenc búvóhelyét. Ezen költeménye a halálvágyas verseihez sorolható, a szépség múlásáról és boldogtalanságáról szól.¹⁹

Szendrey Júlia és Szendrey Mária alapvetően a családi összetartásra támaszkodott a gyermekek gondozásában, így amikor már nagyobbak voltak a gyermekek, rövidebb-hosszabb ideig rábízták őket a nagyszülőkre,

vagy amikor mindketten Pesten éltek, egymás felügyeletére. A családi dokumentumokban többnyire negatív kontextusban feltűnnek házvezetőnők és cselédek is, akik a kor szokásainak és a család társadalmi helyzetének megfelelően segítettek a Szendrey lányoknak a háztartásban, illetve a családok szétszakadásakor a férfiak mellett is működött kisegítő személyzet.

A Szendrey–Horvát család működését vizsgálva megfigyelhető, hogy az asszony a kislány, Ilona teljes körű nevelését magára vállalta, így Ilona anyja mellett a tipikus női foglalatosságokat (például kézimunkát) is elsajátíthatta. A 19. század közepén általánosan elfogadott nézet volt, hogy lánynak anyja mellett a helye. Ezt támasztja alá Szendrey Júlia hűgához írt levele is. Ilona születése előtt Júlia már méhrákos volt, orvosa el is tiltotta a házasságot a nemi élet gyakorlásától, amit a férj nem fogadott el, mondván, a feleség csak arra való, hogy férje vágyát kielégítse. Júlia a közvetlenül a szülés előtti írt, 1859. július 26-án datált levelében halála esetén hűgára bízta Ilona nevelését: „Te állasz legközelebb hozzám, légy te második anyja gyermekeimnek is. Távolléted miatt²⁰ ha lány lesz, Geistnénak a Mari lányát fogjuk felkérni, hogy tartsa a keresztelőre, ha pedig fiú lesz, majd Árpád fogja tartani. Keresztapának is ismét csak Papát kérjük fel. Ha lányom lesz s én meghalnék, te rád bízom őt, édes testvérem, neveld föl a tieddel együtt és szeresd őt, miként a magadén kívül más gyermeket szerethetsz!”²¹ A gyermekekről szóló diskurzus hangja nagyon változó Júlia leveleiben, előfordult, hogy büszkén újságolta, hogy a fejlődésben szintet lépett a gyermeke, de olyat is olvashatunk, hogy rossz gyermekeire panaszkodik, amikor azok aktívabban viselkedtek. Összességében megállapítható, hogy gyermekei iránt tanúsított türelme lelki- és egészségállapotával konvergált az évek során, de hosszan tartó boldogtalansága rányomta a bélyeget az anya-gyermek kapcsolataira, ami vélhetően nem csupán Zoltán, hanem a többi gyermek életének alakulására is hatással volt.²²

Szendrey Mária 1866-ban hirtelen meghalt kolerában, három kicsi gyermeket hagyva hátra. Hűga elvesztése nagyon megviselte Júliát, és úgy döntött, hogy külön költözik bántalmazó férjétől. Két közös fiuk az édesapjuknál maradt, és Ilona követte édesanyját az új lakásba. Amíg Júlia egészségi állapota lehetővé tette, és tudott gondoskodni kisiskolás korú gyermekéről, vele lakott, de amikor már nagyon legyengült, a kislány megövezgyült nagybátyjához, Gyulai Pálhoz került, aki ekkor Szendrey Ignáccal élt közös háztartásban.

A Horvát gyerekek – csakúgy, mint Petőfi Zoltán – a távollétük alatt is számos levelet váltottak édesanyjukkal, amelyek között üdvözlőlapok is találhatóak, mint például a nyolcéves Horvát Ilonának az édesanyját utolsó névnapján köszöntő, gyöngybetűkkel írt levele.²³ Szép hagyomány volt a családjukban, hogy az ünnepeltet születés- vagy névnapján a gyermekek is külön üdvözlőlapon saját, az alkalomra készített verssel, rajzzal köszöntötték.

Szendrey Júlia második férjének szülei Júlia gazdatiszt édesapjához hasonlóan fontosnak tartották gyermekük taníttatását. Horvát Árpád édesapja, Horvát István történész olyannyira jeles tagja volt a romantikus nemzedéknek, hogy fiát a honfoglaló Árpádról nevezte el, és így a második Árpád lett a magyar történelemben. Árpád középfokú tanulmányait Székes-

fehértárolt végezte el, 1836-ban bölcsész-, 1840-ben jogi doktorrá avatták, végül 1841-ben ügyvédi oklevelet szerzett. Öt évvel később édesapja helyére kinevezték az oklevél- és címertan helyettes tanárává, később az oklevéltan nyilvános rendes professzora volt. Szimpatizált a szabadságharcral és Petőfi Sándorral, de nem kompromittálta magát. 1857-től az Egyetemi Könyvtár tisztviselőjeként, 1871 és 1873 között annak első őraként dolgozott. Toldy Ferenc 1874-es lemondása után Eötvös József kultuszminiszter őt nevezte ki a könyvtár igazgatójává. Két évig töltötte be ezt a posztot. Erre az időszakra esett a könyvtár új épületének felavatása, a költötetést azonban – ahogy a tényleges hivatali munkát is – az első őr, Szinnyi József irányította. 1884 júniusában Horvátot az MTA levelező tagjává választották.

Írásait főként a történeti segédtudományok köréből jelentette meg. Cikkeit a *Századokban* és a *Magyar Könyvszemlében*, visszaemlékezéseit *Közlemények irománytárcámból* címmel az *Irodalomtörténeti Közleményekben* tette közzé. Ifjúkorától nagy könyvgyűjtő volt, a már említett hagyatéka 1896-ban az Országos Széchényi Könyvtárba került, de sajnos nem maradt egyben.

A szakmailag feddhetetlen férfi a család dinamikáját kívülről tekintve abszolút megfelelt a kor elvárásainak, a 18–19. század fordulóján megjelenő új apaideálnak. Ebben az időben új érték volt kibontakozóban a polgári otthonokban: „a meghitt családi élet eszménye, amely a forrongó, átalakulásban levő társadalmak hétköznapijainak bizonytalanságát, a jövő kiszámíthatatlanságát ellenpontosza az emberek tudatában. A kor mentalitása idealizált eszménnyé avatta a kiscsalád képét, amelyben az apa már igazi »pater familias«, szívesen foglalkozik gyermekeivel, érzelmileg kötődik hozzájuk.”²⁴

Horvát Árpád támogatta felesége szépírói törekvését, aki az egyik, történelmi témájú versét, *A Tizenhatodik Lajos*²⁵ című költeményt a kézirat hátoldalán történész férjének ajánlotta. Érdekes a mű témaválasztása, hiszen a nála ritkán tapasztalt történelmi tematikán férje hatása érződik, első férje befolyásolása pedig a királyok iránt érzett indulatában (lásd Petőfi Sándor: *Akasszátok föl a királyokat*).

Horvát Árpád ötezer kötetes könyvtárral rendelkezett, özvegyisége évtizedeiben is ezzel a gyűjteménnyel lakott együtt a Szendrey Ignác vásárolta Hét Bagoly házban, a Képipró utcában. Ha Horvátnak fölmutatható érdemeiről a későbbi évtizedekben, most már évszázadban egyáltalán szó esik, egyértelmű elismeréssel említik, hogy ezt a gyűjteményt a Nemzeti Múzeumra hagyta.²⁶ A fiúk is használhatták a könyvtárat, és a kulturális foglalatosság az apjuknál töltött idő alatt sem hagyott alább: „Kedveseim! Itt van 15 krajcár szőlőre, de jól megválogassátok, aztán nézzétek meg, hogy kik játszanak holnap a »Bajusz«-ban [Szigligeti Ede színházi darabja: *A bajusz*, 1868]. Isten veletek, kedveseim!”²⁷

Említést érdemelnek, mert sokat elárulnak a Horvát–Szendrey család működéséről, a gyermeknevelésről a Horvát család levelezőkönyvei, amelyekben a sokáig dolgozó apa a mindennapi kapcsolatot tartotta kis kamasz fiaival, ezért a bejegyzések stílusa gyakran a szóbeliségre emlékeztet. Noha érezhető a családapa gondoskodása, a kommunikáció célja nagyrészt az alapvető feladatok (tanulás, művelődés, vásárlás, lakás befű-

tése) logisztikája volt, és nem a gyermekek érzelmi igényeinek kielégítésén alapult.

Három rózsabimbó a Napkeletben – Szendrey Júlia költőnévé válása

■ Az irodalom iránt fogékony, tizennyolc éves lány 1846 szeptemberében Erdődön találkozott először Petőfi Sándorral, aki akkor már elismert költőként jelent meg a társaságban.²⁸ Az ismeretségből Júlia elbizonytalanodása, némi rosszindulatú szóbeszéd, Petőfi néhány szerelmi kalandja, valamint Szendrey Ignác határozott tiltása ellenére 1847. szeptember 8-án házasság lett. Petőfi feleségeként Szendrey Júlia lehetőséget kapott arra, hogy bekapcsolódjon a pesti irodalmi és társadalmi életbe. Jókai Mór 1847 októberében jelentette meg, előzetes beharangozás után, *Petőfiné naplója* címmel Szendrey Júlia naplórészleteit az *Életképekben*.

Ebben az időszakban – nem utolsósorban éppen Petőfi Sándor és Jókai Mór hathatós közreműködésével – már beindult az „irodalmi gépezet”: a piaci megjelenés mint az irodalmi jelenlét egyik formája személyes, a magánéletet is a közönség igényeinek szolgálatába állító megnyilvánulást követelt. Ennek egyik lenyomata volt Szendrey Júlia naplórészleteinek és Petőfi Sándor *Úti levelek* című írásainak párhuzamos publikálása.

A forradalom és a szabadságharc eseményei sokszorosan megterhelők voltak Júlia számára. Továbbra is a nyilvánosság előtt élte életét, és osztozott férjével a társadalmi szerepvállalásban. Akkori karrierjének a szabadságharc és férje eltűnése vetett véget.

Noha szépirodalmi debütálása első naplóbejegyzései közlésével történt, az elterjedt közhiedelemmel szemben Szendrey Júlia első költeményeit nem Petőfi Sándor mellett, hanem második házassága idején kezdte írni. Tartós és sikeres irodalmi színrelépését gondosan megtervezte, nem véletlenül közölte elsőként a *Három rózsabimbó* versét.

Júlia kényszerű házasságkötését a korabeli közvélemény mélységesen elítélte, majd részleges felmentést adott neki akkor, amikor a fiaihoz írt *Három rózsabimbó* című versének megjelentetésével költőként is visszatért az irodalmi terepre. A vers romantikus rügymetaforája az első három fiát jelképezte a kereszténység eredendő ártatlanságában. Nagy veszteségeire gyermekei hoznak vigaszt, versében bennük gyönyörködik.²⁹ Második, korántsem boldog házasságból ugyanis még négy gyermek született: Attila (1851. szeptember 6.), Árpád (1855. július 18.), Viola (1857. július 2.), aki pár napos korában meghalt, és Ilona (1859. július 26.).

Szendrey Júlia számára az 1856-os esztendő poétikai szempontból élete legtermékenyebb időszaka volt, valószínűleg így próbált szabadulni depressziójától.³⁰ A költemény 1857. szeptember 27-én jelent meg a Vahot Imre által szerkesztett *Napkelet*³¹ című folyóiratban. Valószínűleg a folyóirat közlési szokásairól is időben tájékozódott, hiszen már a lap 2. számában szerepelt egy hasonló tematikájú költemény, Vachott Sándorné *Örül a gyermek...* című verse.³² Vachott Sándorné Csapó Mária (1830–1896) író nő vélhetően kevésbé örült annak, hogy Júlia konkurenciaként megjelent a színen, hiszen korábban is számos, irigységből fakadó személyes problémája volt vele. Az asszony Petőfi Sándor szerelmének, Csapó Etelkának

testvére volt, és Szendrey Júlia iskolatársa a nevelőintézetben. Örökös vetélkedés élt benne Szendrey Júlia iránt. Petőfit rokonaként tartotta számon, aki testvérének írta a *Cipruslombok Etelke sírjáról* című ciklusát.³³ Nem tudta feldolgozni, hogy Etelke korai halálával meghíúsult, hogy Petőfi Sándor sógornőjévé váljon. Folytonos frusztrációt okozott neki, hogy férje tehetsége nem ért fel Petőfiéhez, és hogy bár őt is a magyar gyermekirodalom egyik megteremtőjeként tartották számon, Szendrey Júlia már a nevelőintézetben felülmúlta intelligenciájával. Helytálló volt Hatvany Lajos találó megfogalmazása, miszerint Csapó Mari volt a magyar irodalom legszemfogatóbb rágalmozóinak egyike. Amikor a Júlia halála utáni évtizedekben ismét felélénkült az érdeklődés a költőnő iránt, először a *Figyelőben* jelentette meg hat részletben memoárját, majd önálló kötetben is kiadta. A *Rajzok a múltból* kicsinyes bosszújának eszköze és Júlia döntésének alságos, mézes-mázos hangon leírt személyeskedő elítélése volt.

Azáltal, hogy Júlia is az anyaságról szóló írással jelentkezett a *Napkeletben*, tökéletesen megfelelt a kor nőíróival szemben támasztott kívánalmaknak; a stratégia a korabeli kritikuskok és az utókor ítélete szempontjából egyaránt sikeresnek bizonyult: Szendrey Júlia az 1860-as évek elismert szerzője volt, cikkeket közöltek róla, az olvasók izgalommal várták verseit. Önálló kötetként kizárólag Andersen-fordításai jelentek meg 1858-ban, amelyet fiainak ajánlott. A gesztus őszinte volt, hiszen Júliának szakmai sikerei mellett a gyermekei jelentették a legnagyobb örömet. Ezáltal a családon belül példát mutatott a saját irodalmi alkotás ajándékozására, amit a fiúk is viszonztak később köszöntő versek megírásával, de a legkülönlegesebb az általuk szerkesztett folyóirat volt.

Szendrey Júlia 1865 karácsonyán kapott a gyermekeitől egy kis füzetet. A dokumentum elején piros betűkkel szerepelt a *Tarka Művek* főcím, alatta pedig az aranyszínű egyes szám jelezte, hogy a kézzel készített folyóirat első számát tartja kezében az olvasó. A munka a tizennégy éves Horvát Attila és a tízéves Horvát Árpád alkotása volt, akik angol álnevekkel (Brown Tom és Black Dick) szignáltak újságjukat, ami összesen hét számot élt meg. Az értelmiségi légkör érezhető volt a fiúk folyóiratán, hiszen a nyelvezete elárulta, hogy a kiskamaszok tisztában voltak a korabeli sajtó működésével. Bár a célközönség valószínűleg a családtagokra korlátozódott, a készítő az *Előszóban* tág olvasóközönséget szólítottak meg. Majd édesanyjuk bemutatásával folytatták a sort:

„Szendrey Julia
Költőnő és Gazdasszony!

Toll és főzőkanál! Hány nő van Magyarországon, ki a tollat és a főzőkanalat is egyformán forgatja?

Persze föltéve, hogy egyiket sem kontárkodva. Az igaz hogy vannak jó gazdasszonyaink, hanem ezek azután azt sem tudják, hogy madár vagy farkasféle portéka az a költő?

Vannak költőnőink is, akár egy hadsereg, de ezek sem tudják ám még az árva rántottlevest sem megfőzni.

Csak tessék egypár versét: A három rózsabimbót; A költészethez, stb. elolvasni. Még az uzorás is az Olympon fog járni tőle!”³⁴

Szerepet játszott a család életében Gyulai Pál (1826–1909) irodalomtörténész, műkritikus is, aki még fiatalemberként 1850-ben udvarolni kezdett az akkor megözvegyült Júliának, majd annak szépirodalmi szárnypróbálgatásaira válaszul 1858 tavaszán a *Pesti naplóban* jelentetett meg kritikus cikksorozatot, amiben a nőírók létjogosultságát kérdőjelezte meg. A sors furcsa fintora, hogy még ez évben feleségül vette Szendrey Máriát, és amint a testvérek olykor humoros mozzanatokot tartalmazó levelezéséből kitér, Gyulai Pál segítette sógornője pályafutását: „Palit meg, kértem, hogy írjon Vajdának, hogy egy versedért se fizessen, mert nekem borzasztó kényelmetlen lenne, ha nem Pesten, hanem Budán kellene téged keresnem, ha majd meglátogatlak.”³⁵ Gyulaira a gyermekek is számíthatnak, noha tisztában voltak „Pali bácsi” kritikus természetével.³⁶

Szendrey Júliának életében megjelent huszonkilenc verse közül tizennyolc folyóiratban látott napvilágot, tizenegy a korban divatos, kimondottan nők részére készített kiadványokban, albumokban, évkönyvekben, naptárakban, például a Kánya Emília – a Monarchia első szerkesztőnője – által szerkesztett *Magyar Nők Évkönyvében*.

Stílusára jellemző a romantika elvárásainak, a szabadságharc leverésének és Petőfi Sándor hatásának megfelelően a forradalmi hevület, az eszményítés, az idealizálás, a felfokozott életérzés és a csalódás kifejezése, a nemzeti és népi jelleg gyakori hangsúlyozása, de az angol romantikából örökölt byroni spleen is. Ezzel együtt kap jelentőséget az is, hogy miért írt szeretett hűgának az 1850-es évek második felében a szerelemből a végletekig kiábrándult verset³⁷ és megrázó emléksort: „Halj meg, midőn a legboldogabb vagy!”,³⁸ amikor a vidám természetű, tíz évvel fiatalabb lány még az esküvője előtt állt. Az üzenetet magyarázza Júlia sikertelen házassága, de a romantika nagy ellentéteket felsorakoztató stílusvilága is tetten érhető.

Összegzés, kitekintés

■ A 19. századi gyermekkép pozitív változást mutat a korábban uralkodó nevelési irányokhoz képest. A romantika felfogása szerint a felnőttek világa fekete, csökken a beleélő képesség. Kizárólag a gyermek hozhatja vissza a varázst, messianisztikus erőt, ezért a szülő letérdel gyermekéhez, kíváncsi annak véleményére. Rousseau és Pestalozzi hatása érezhető a romantikus és késő romantikus magyar irodalomban is, így Szendrey Júlia verseiben is ezzel a típusú gyermekképpel találkozhatunk. Azonban a realitás nem csupán a korabeli kézikönyvekben és tankönyvekben érhető tetten, hanem a magánéletben is más.

Véleményünk szerint a költőnő saját gyermekeivel kapcsolatban gyakrabban alkalmazott puritán herbarti elvárásokat,³⁹ és nem figyelte a gyermek valós igényeire, érzéseire. Petőfi Zoltán születésével és ősei anamnézisével a romantika egy felmagasztalt toposzává vált, és mivel adottságai és életkörülményei nem tették lehetővé a versekben és sajtóban világosan megfogalmazott, neki szánt jövő beteljesítését, a Petőfi-legenda áldozataként belső disszonancia és elkerülhetetlen bukás lett a sorsa, ahogy édesanyja második házasságának megkötésekor is.

Júlia szerencsés visszatérését éppen anyasága romantikus szépirodalmi túlhangsúlyozása, és a verseiben megteremtett további romantikus gyermekképek eredményezték, amik a költőnő kommunikációjában nemcsak az üzenet szerepét töltötték be, hanem médiumként szolgáltak közte és a nyilvánosság között. Az 1857-es debütálást követően a folyóiratokban egyre gyakrabban megjelenő anyaság tematikájú költeményei hatására bocsájtott meg neki a belőle kiábrándult közvélemény.

Mindemellett a 19. századi polgári család dinamikájában megfigyelhetők a reformpedagógia előremutató előzményei,⁴⁰ így a Szendrey–Horvát házasságban és gyermekeik nevelésében is. A család működésében jelen van a jótékony rousseau-i természetkultusz, az újonnan megjelenő, a család életében egyre tevékenyebben részt vevő értelmiségi apatípus és a vágy gyermekeik tehetségének kibontására is. Sajnos „a reformpedagógiai mozgalom első szakaszának legfőbb törekvése a gyermeki szabadság, önállóság, önkibontakozás minél maradéktalanabb megteremtése, a gyermekhez méretezett iskola megvalósítása, a hagyományos nevelési intézmények belső világának, módszereinek, tananyagának radikális átalakítása útján” még váratott magára néhány évtizedet”,⁴¹ ezért Szendrey Júlia és gyermekei még nem voltak részesei a századfordulón egyre erősödő testi és lelki felszabadulásnak, ami az emberek életminőségére is pozitívan kihatott.

Szűts-Novák Rita

■ JEGYZETEK

1. Pukánszky Béla: *Rousseau természetelvű pedagógiája*. In: Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (szerk.): *Neveléstörténet: bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Osiris, Bp., 2003. 93–97.
2. Szécsi Noémi – Géra Eleonóra: *A budapesti úrinő magánélete, 1860–1914*. Európa, Bp., 2015. 142.
3. Uo. Többek között az említett gondolkodóknak köszönhetően gyors virágzásnak indult a gyermek-és fejlődéstan, aminek egyik újabb eredménye volt Ellen Key 1900-ban megszületett, *A gyermek évszázada* című nagy sikerű könyve.
4. Pukánszky Béla: *Tizenkilencedik századi magyar neveléstani kézikönyvek és tankönyvek gyermekszemlélete*. In: Uő (szerk.): *Két évszázad gyermekei: a tizenkilencedik – huszadik század gyermekkorának története*. Eötvös J. Könyvkiadó – Naszály-Print, Bp., 2003. 27–138. 138.
5. Habók Anita: *Friedrich Fröbel romantikus gyermekképe*. Neveléstörténet, 2007. 1–2. sz. http://www.kodolanyi.hu/neveléstörténet/?act=menu_tart&rovat_mod=archív&eid=35&rid=2&id=274 (Letöltve: 2018. 12. 28.); Fáyné dr. Dombi Alice – Dr. Sztanáné dr. Babics Edit: *Játékpedagógia*. Mentor(h)áló 2.0 Program, TÁMOP-4.1.2.B.2-13/1-2013-0008 projekt, 2013. <http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/jatekpedagogia/index.html> (Letöltve: 2018. 12. 28.)
6. Hugonnai Vilma tevékenyen részt vállalt az egészségvédelem, a gyermeknevelés és a női munkavállalás területén folytatott kezdeményezésekben. Részt vett a leánygimnáziumok szervezésében, és tanított az Országos Nőképző Egyesületben. Számos betegápolással kapcsolatos könyvet írt, pl. *Egészségtani előadások nők számára* (1904).
7. Petőfi Zoltán levele édesanyjához, Csákó, 1861. augusztus 31. OSZK, Kt. Fond VII/132. f. 3. 1
8. Szendrey Júlia levele Petőfi Istvánhoz, Pest, 1864. április 18. OSZK, Kt. Fond VII/40., f. 1., 2–3.
9. A Horvát fiúk és édesanyjuk levelezésében visszatérő probléma a fiúk betegsége, amit a család orvosa sem tudott egyértelműen diagnosztizálni: „Köhögésünk már enyhült valamit, de éjjel még igen erősen köhögünk. Walla bácsi tegnap nálunk volt s azt mondta, hogy szó nincs a számarhurutról, s hogy most a közönséges hurut nagyon uralkodik.” *Horvát Attila Szendrey Juliának*, 1868. március 30. OSZK Kt. Fond VII/137.
10. Szilágyi Márton: *Petőfi Zoltán konfliktusos élete és halála*. Bárka 2002. 4. sz. 71–81. 81.
11. Pl. verset: Szendrey Júlia: *Ne higgyj [!] nekem*. OSZK, Kt. Fond VII/154. f. 6., p. 1., naplóbejegyzést: *Szendrey Júlia naplója*, 1854. október 5. OSZK, Kt. Fond VII/190., f. 58., 1.
12. Szendrey Júlia utolsó üzenete férjének, Horvát Árpádnak. OSZK, Kt. Fond VII/192., f. 2. 4.
13. Szendrey Júlia vallomása halálos ágyán (Levél atyjához). OSZK, Kt. Fond VII/191., 1.
14. Búza Péter: *Horvát és a szex. Adalékok egy eldönthetetlen vitához*. Budapest folyóirat 2015. 6. sz. <http://budapestfolyoirat.hu/481-horvat-es-a-szex> (Letöltve: 2018. 12. 28.)
15. Az első kiadás pontos bibliográfiai adatai a következők: Szendrey Júlia (ford.): *Andersen meséi*. Pest, Lampel, Wodianer Ny. 1858. A Szendrey-fordításban megjelent kötetet 1874-ben, 2000-ben, majd elektronikus dokumentumban 2017-ben is közzölték.

16. Kicsák Mónika: *Romantikus gyermekkép motívumok Andersen néhány meséjében*. Könyv és nevelés 2013. 15. 2. sz. 11–13.
17. Szendrey Júlia levele Szendrey Máriaához. OSZK Kt, Fond VII/157., f. 12. 1
18. Gyimesi Emese: *Mama meséit kiadják: A nyilvános és a privát szféra összjátéka a Szendrey-Horvát család írásgyakorlatában*. Sic Itur ad Astra 2015. 64. sz. 117–136; Gyimesi Emese: *A Hársfa utca 1. lakói: Szendrey Júlia családjának terézvárosi otthona*. Irodalomismeret 2017. 3. sz. 44–59.
19. Ratzky Rita: *Családi levelek: Szendrey Júlia élete, pályája és levelezése Szendrey Máriaival*. Szépműves, Bp., 2018. 130.
20. Szendrey Mária Kolozsváron élt férjével házasságkötésüket követően 1858 és 1862 között.
21. Szendrey Júlia levele Szendrey Máriaához, Pest, 1859. július 26. OSZK, Kt. Fond VII/157., f. 3., 2.
22. Harmadik fia, ifj. Horvát Árpád, miután egyetlen fiának, Tibornak édesanyját, Egan Maryt korán elvesztette, rászokott a morfiumra. Függségétől második házassága alatt sem tudott megszabadulni, ami végül 31 éves korában halálát okozta.
23. Horvát Ilona édesanyját köszöntő levele, Pest, 1868. február 16., OSZK, Kt. Fond VII/137. f. 62., 1.
24. Pukánszky Béla: *Gyermekeiket tanító apák: az apaszerep a 19. század pedagógiai irodalmában*. Iskolakultúra 2002. 3. sz. 5–15. 5.
25. 1856. március 20. OSZK, Kt. Fond VII/154. f. 5., 1.
26. Buza Péter: i.m.
27. A Horvát család különféle iratai. OSZK, Kt. Fond VII/141.
28. A fejezethez a szerző felhasználta az *Ezerszer Júlia* kiállításban (Országos Széchényi Könyvtár, 2018. 11. 20. – 2019. 03. 09.) közölt, Patonai Anikó Ágnessel közösen írt kísérő szövegeket.
29. A vers részletes elemzését lásd Ratzky Rita: i.m. 114–116.
30. Uo. 132.
31. A *Napkelet* című, társéleti, irodalmi és művészeti képes hetilap 1857–1862 között jelent meg Vahot Imre szerkesztésében. 1861-ben szünetelt, helyette a *Budapesti Képes Újság* című politikai hetilap jelent meg. Ennek betiltása után 1862-ben újra a *Napkelet* című lapot adta közre Vahot néhány hónapig, amíg meg nem szűnt örökre.
32. *Napkelet* 1857. január 15. 2. sz. 22.
33. Ajkay Alinka – Szentes Éva (szerk.): *Naponként árvább: Szendrey Júlia naplója*. EditioPrinceps, Bp., 2015. 37.
34. *Tarka Művek. A Horvát család különféle iratai*. OSZK, Kt. Fond VII/141.
35. Szendrey Mária levele Szendrey Júliához, Kolozsvár, 1858. augusztus 4. OSZK, Kt. Fond VII/189., f. 3., 2
36. „Most ő ítéltek meg oly szigorúan, amely szigorúan ítél Pali bácsi másokat.” Petőfi Zoltán levele édesanyjához, Csákó, 1865. március 12. OSZK Kt. Fond VII/132. f. 19. 2.
37. *Fiatal leánynak*. OSZK, Kt. Fond VII/154. f. 2., 1.
38. Szendrey Júlia egysoros üzenete Szendrey Máriaéknak, Pest, 1856. március 11. OSZK, Kt. Fond VII/157., f. 1., 1.
39. Johann Friedrich Herbart (1776–1841) német filozófus, pedagógus. Nevelésmélete puritán volt, a nevelés leírt keretek között zajlott. A 19. század közepén kialakult herbarti pedagógiai iskola (herbartizmus) névadója. Elmélete befolyásolta a pszichológia tudományát is. Bővebben lásd Pukánszky Béla: *Herbart pedagógiájának időszerűsége: példa a középít keresésére*. In: *Neveléstörténeti kaleidoszkóp – A középirtől napjainkig*. Neveléstörténeti füzetek 20. OPKM, Bp., 2002. 21–30.
40. Pukánszky Béla: *Gyermekek lenni nem gyerekjárték*. Elektronikus Könyv és Nevelés 2001. 3. 1. sz. <http://epa.oszk.hu/01200/01245/00009/cikk15.html> (Letöltve: 2018. 12. 28.)
41. Németh András: *A reformpedagógia gyermekképe*. Iskolakultúra 2002. 3. sz. 21–32. 21.

JÓVÁHAGYATLAN ÉLETRAJZ TED HUGHESRÓL

Jonathan Bate: *Ted Hughes. An Unauthorised Life*

■ 1956. február 25-én két olyan dolog történt, aminek jelentős szerepe volt részben a világtörténelemben, részben az újabb kori angol irodalomban. Nyikita Szergejevics Hruscsov elmondta ún. „titkos beszédét” Sztálin bűneiről az SzK(b)P huszadik kongresszusán – a beszéd hatása tektonikus mozgást indított el, egész Európában megrengette a kommunista mozgalmat, Kelet-Európában lengyel reformokhoz és a magyar forradalomhoz vezetett. Ugyanezen a napon néhány fiatalember olyan partit adott az angliai Cambridge-ben, aminek végzetes jelentősége lett egy yorkshire-i születésű fiatalember számára, aki verseket írt: Ted Hughes ugyanis ezen a partin ismerte meg későbbi feleségét, a (ma már legendás hírű) Sylvia Plath nevű amerikai lányt, a Newnham College hallgatóját.

A két esemény egybeesése, meglehetősen véletlen, de szimbolikus jelentőséggel bírhat egy olyan kortársnak, akit a politika és az irodalom is érdekel. Jonathan Bate, egy újabb Hughes-életrajz szerzője ezt az egybeesést nem veszi észre, de egy magyarul írt kritikában talán érdemes feljegyezni. Hruscsov nem sejtette, milyen frenetikus hatást vált ki beszéde, de a kezdő költő Ted Hughes sem tudta, milyen kapcsolathoz és milyen mély drámához vezet a Plath-tal való találkozás.

Jonathan Bate könyvében megerősíti azt a már korábban sejtett tényt, hogy Sylvia azzal a feltett szándékkal ment el egy új kis cambridge-i irodalmi folyóirat alapítását megünneplő partira, hogy megszerezze magának a tehetséges, magas és feltűnően jóképű Hughest. Ez sikerült is neki, és Hughes szerelmi fellángolása hamarosan házassághoz vezetett – Sylvia és Ted első lakása 1957-ben az Eltisle Avenue 55. szám alatt volt, ugyanabban a házban, amit 13 évvel később én vettem meg (már másoktól per sze), s ahol utána hét éven át laktam. Illetve laktunk, első feleségemmel, akitől 1978-ban elváltam.

Az 1930-ban, Mythmolroydban született és 1998-ban elhunyt Ted Hughes olyan kiemelkedő alakja a múlt század angol lírájának, hogy halála után szinte évente születtek róla megemlékezések vagy életrajzok. Ezeket Jonathan Bate is figyelembe veszi, de úgy látja, a korábbi életrajzok vagy Hughes irodalmi teljesítményét hangsúlyozták, vagy a szerzők Hugheszal kapcsolatos magánéleti élményeit mesélték el, gyakran bő lére eresztve rövid viszonyukat. Bate mindkét megközelítést igyekszik ötvözni, illetve felülről 566 oldalas életrajzában, sőt a könyv harmincegy fejezetéhez még egy *Epilógust* is fűz, ahol Hughes posztumusz sikereit, illetve hírnevének terjedését listázza. Bár a Hughes-jogok egyik örököse, Carol Orchard, a költő özvegye tiltakozott a Bate-könyv egyes (szerinte pontatlan) adatait illetően, Bate mégis (Olwyn Hughes segítségével) hosszú éve-

ken át kutatható, s úgy tetszik, elég lelkiismeretesen utánajárt adatainak, megpróbálta újjáteremteni nemcsak a költő és esszéíró Hughest, hanem az írások mögött meghúzódó, bonyolult viszonyrendszerekben élő férfit, aki férjként, szeretőként és szülőként sokféle szerepet vállalt életének hatvan-nyolc évében.

Mint már említettük, az 1956-os évnél kiemelt szerepe volt Hughes életében. Meghatározta a következő hat-hét évet, a „Sylvia-korszakot”. Nem éltek ugyan sokáig Cambridge-ben, mert már 1957 júniusában áthajóztak az Egyesült Államokba, ahol Sylvia állást kapott a northamptoni Smith College-ben, és egy amerikai kiadó kiadta Hughes első verseskötetét. Ő volt az első angol anyanyelvű költő, akinek legelső kötete lényegében egyszerre jelent meg Angliában és Amerikában – Angliában (T. S. Eliot ajánlására!) a rangos Faber&Faber kiadónál. Egy idő után Hughes is szerzett állást: Amherstben, a massachusetsi egyetemen tanított angol irodalmat. Akkoriban írt leveleiből kiderül, hogy nem nagyon szerette Amerikát: „itt nem lehet rendes kenyeret kapni”, írta nővérének, Olwynnak, ugyanakkor elbűvölték az ország egy nyári körutazás alkalmával felfedezett természeti szépségei. De 1959 végén Hughesék visszatértek Angliába, ahol a Primrose Hillen, Észak-Londonban vettek ki lakást.

Sylvia már Amerikában jelét adta annak, amit Bate „érzelmi hullámszövegnek” ír le, de amit felfoghatunk egyszerű féltékenységgel is. Bizonyos értelemben nemcsak párja, vetélytársa is volt Hughesnak, hiszen ő is írt már ekkor jó verseket, de férje sikerét ekkor még fontosabbnak vélte a saját érvényesülésénél. Viszont mihelyt anya lett (megszületett kislánya, Frieda), ami alakjának megváltozásával járt, képzelete elragadta, és minden csinosabb vagy csinosabbnak képzelte nőről feltételezte, hogy az Ted Hughest akarja elcsábítani. Így került sor a Moira Doolan-epizódra (173.), amit egy ír nő *hangja* váltott ki, aki telefonon kereste Hughest, mert rádióműsort akart vele készíteni – Sylvia ettől olyan féltékenységi rohamot kapott, hogy ollót ragadott- és összevagdosta Hughes egyik legféltettebb régi Shakespeare-kiadását. Ez volt az a pillanat, amikor Hughes egyik barátjának, Lucas Myersnek már megírta, gyakran szenved Plath „örjögéseitől”. Persze fiatal anyának lenni sem könnyű, és érthető, hogy amikor 1962 januárjában Sylvia újabb gyerekeknek adott életet, nem akart tovább maradni az amúgy is túl szűk londoni lakásban.

A megoldásnak az látszott, hogy a család vidékre költözzön. A ház- és lakásárak sokkal olcsóbbak voltak Devonban, távol a média londoni boszorkánykonyhájától. De mint Sylvia életében szinte minden, ez is ideiglenesnek bizonyult: nem telt bele pár hónap, és elromlott a Court Green-i idill, mert egy költőházaspár látogatása újra vizzályt keltett. David Wevill kanadai költő (aki különben, bár nem tudott magyarul, nyersek alapján Juhász Ferencet is fordított), és felesége, Assia meglátogatták Hughesékat, és a rendkívül erotikus kisugárzású Assia és Ted egymásba szerettek. Amikor Sylvia erről tudomást szerzett, mindenesetre elégette férjének összes megtalálható kéziratát, majd mindketten elköltöztek a devoni házból.

Házasságának válsága valósággal felvillanyozta Sylvia Plath-ot, aki kényszerképzetektől és egyfajta apakomplexustól űzve félelmetes verseket kezdett írni, és egyet kell értenünk Ted Hugheszal, aki szerint „életé-

nek utolsó hónapjaiban Sylvia nagy költő lett”. De mindennek van ára: Sylvia esetében a férjétől való elszakadás, illetve az a tudat, hogy nincsen olyan férfi a közelében, *akinek egyedül ő kellene*, depressziós rohamokat váltott ki, és minden valószínűség szerint egy ilyen roham hatására nyitotta ki 1963. február 11-én a gázcsapot londoni lakásában, vigyázva, nehogy tetteivel a másik szobában alvó kisgyerekeit veszélyeztesse. Mindez Bate könyvéből minden eddigi leírásnál pontosabban kiderül, sőt még azt is megtudjuk, hogy mivel Sylvia és Ted pár nappal korábban már a békülés útjára léptek, Sylvia az öngyilkossága előtti éjjelen kereshette férjét telefonon – csakhogy az éppen nem aludt otthon. Igen, Ted Hughes egy barátnőjénél hált, és lehet, hogy ezen (is) múltott Sylvia élete. Jóllehet Sylvia sorsának egyik jellemzője volt az önpusztításra való hajlam: korábban már kétszer próbált véget vetni az életének, ami aztán harmadszorra sikerült.

Bate könyvéből világosan látni, mennyire poligám volt Hughes, illetve hogy a Sylviával töltött első néhány év kivételével mindig egyszerre volt több barátnője, illetve partnere. Ezek közül érdemes külön említeni Susan Allistont, akivel Ted Hughes ugyanakkor folytatott viszonyt, mint Assia Wevilllel (226.). Persze az Assia-ügy is bonyolultabbnak tűnik a kapcsolat részletes vizsgálata során: Assia, akiről kortársai egybehangzóan állítják, hogy mint nő, vonzóbb volt Plathnál, harmadik férjét, David Wevill költőt csak 1966-ban hagyta el, három évvel Sylvia öngyilkossága után. Ez nyilván összefüggött azzal, hogy ekkortájt született kislánya, Shura, akinek az apja már Ted Hughes volt. A zsidó származású Assia, úgy tűnik, szintén súlyos neurózisban szenvedett, kezdettől fogva idegenkedett Olwyntól, Hughes (irodalmi gondozása szempontjából fontos) nővérétől, és állandóan küzdött Sylvia szellemével, illetve azzal a tudattal, hogy nem tudja Hughes életében teljesen pótolni Sylviát. Egy szempontból azonban Assia erős hatást tett Hughesra: Danny Weissborttal együtt ő vette rá Hughest arra, hogy jelentős külföldi költőket fordítson, így például az izraeli Yehuda Amichai angolra fordítását ő szorgalmazta. 1965-ben Hughes Weissborttal megindította a *Modern Poetry Translation* c. fordítás-folyóiratot, aminek hamarosan magyar költők is a látókörébe kerültek. Hughes közülük kettőt talált fordításra érdemesnek: Pilinszky Jánost és Juhász Ferencet, előbbi főleg Csokits János segítségével, utóbbinak egy hosszabb versét egy már létező angol fordítás átírásával. Az Amichai-kötet már 1968-ban, a Pilinszky-válogatás csak jóval később, 1976-ben jelent meg. (Egy Amichainak írt 1967-es levélben Hughes mulatságos szavakkal jellemzi a londoni magyar emigrációt, illetve a magyarok belső „törzsi háborúit”.¹⁾)

Bate egyetért azokkal a kritikusokkal, akik Hughes negyedik, *Crow* (Varjú) c. kötetét bizonyos szempontból költői mélypontnak tartják. Ezt a kötetet mély pesszimizmus hatja át, egyik rövid, litániaszerű versében a „halál” szó tizenhatszor szerepel. Igaz, a *Varjú*-ciklus vége felé található az a vers, amiben Hughes szinte megrendítő módon, hallatlan szuggesztivitással jeleníti meg a testi szerelmet. Nem tudom, hogy ez-e az a vers (*Lovesong*), amit Assián kívül Hughes új barátnőjének, Brenda Heddonnak is elküldött, ugyanis Bate szerint Ted Hughes Brendához írta „az egyik legszebb szerelmes versét” (266.). Ha igen, akkor több szerencséje

volt vele, mint József Attilának az *Ódával*. Legalábbis rövid távon, mert Assia 1969 márciusában öngyilkos lett, magával hurcolva a halálba kislányát, Shurát. Öngyilkosságának indokai között a Sylvia kísértetével való állandó, lidércnyomásos birkózás mellett szerepelt a félelem attól, hogy mint nő már nem elég vonzó, mert nagyon meghízott (274–275.).

Ez az 1969-es év más szempontból is lesújtotta Hugheset. Egyik levelében mint „a halálok évét” jellemzi, mert meghalt az édesanyja, Edith, majd nem sokkal Assia után régi barátnője, Susan Alliston is, Hodgkin-kórban egy londoni kórházban. A következő évben Hughes úgy döntött, abbahagyja az ingázást különböző otthonai között, hogy Bidefordba, Devon grófságba költözzön két gyerekével. Ekkoriban történt, hogy felismerete: a környezetvédelem az emberiség legfontosabb problémái közé tartozik, nagy hatású esszét közölt erről a *Spectator* c. folyóiratban.

A „halálok évét” a konszolidáció éve követte, megint csak szokatlan, sajátos hughesi módon. Bate szerint 1970-ben Hughesnek már viszonya volt Brendán kívül még valakivel, egy Carol Orchard nevű ápolónővel. Hughes talán szerelmesebb volt Brendába, mint Carolba, de *megszavaztatta* gyerekeit, a két barátnő közül kit vegyen feleségül. A gyerekek Carolra szavaztak. Hosszú távon ez jó választásnak bizonyult, mert bár a „boldogan éltek, amíg meg nem haltak” formula nem vált be teljesen, a nyugodtabb és irodalmi ambíciókat nem tápláló Carollal Hughes haláláig együtt élt. Költőileg is magához tért, önéletrajzi verseket kezdett írni (az első ezek közül a *Gaudete* c. kötethez írt *Epilógus* volt 1969-ben), évről évre több verset Sylviáról, ezek legjavát végül, 1998-ban a *Születésnapj levelek* ciklusban adta közre.²

Bate dicséri Hughes Pilinszky-fordításait, de félreértelmezi Pilinszkyt, nem tudja róla, hogy biszexuális, és a magyar költő büntudatát egy halott nő iránti érzelemnek tulajdonítja (322.), jóllehet a homoerotikus kapcsolat által kiváltott büntudat fontos szerepet játszik Pilinszky korai költészetében. Tudjuk egyébként, hogy Hughes József Attilát is nagyra tartotta, és próbálta Lucas Myers barátjának József Attila-átültetéseit kiadatni.³ Juhász Ferencről *A szarvassá változott fiú... fogta meg a yorkshire-i költőt*, de ennek a versnek a fordítását csak Danny Weissbort találta meg és adta ki Hughes halála után a *Modern Poetry in Translation*ben.

Egy Myersnek írt levelében Hughes a hetvenes éveket „a magamtól való elidegenedés” korszakának jellemzi. Ezekben az években Hughes sokat utazott, és gyakran a feministák durva támadásainak cáfolatával, majd egy amerikai pszichoanalitikussal (Sylvia Plath kapcsán) folytatott perrel volt elfoglalva. Verseket írt angliai tájakról, Yorkshire-ről és Devonról, de erős mitológiai érdeklődéséből és nyelvi kísérleteiből egy versdráma is született, a *Prométheusz a kőszikláján*, amit Peter Brook rendezésében Perszopoliszban egyszer elő is adtak. 1977-ben Hughes állami kitüntetést kapott, és 1984-ben „Poet Laureate” (Koszorús Költő) lett. Időközben kiadta Sylvia Plath verseit és regényét, *Az üvegbúrát* (*The Bell Jar*), ezzel talán a legfontosabb szerepet játszva fiatalon meghalt felesége hírnevének növelésében.

Bate könyvéből megtudjuk, hogy Hughes nemcsak Plathról írt végül is nagy versciklust, hanem 1990-ben Assia emlékét is megörökítette egy *Capriccio* című, kis példányszámban kiadott, 20 versnyi ciklusban. Az is

kiderül, hogy Hughes rendkívül sokat olvasott, és még többet írt: állítólag a Sylviáról írt verseknek majdnem fele még közöletlen,⁴ lehet, egyszer majd még belekerülnek egy kritikai kiadásba. Ami a magyarra is lefordított *Birthday Letters* ciklust illeti, Bate idéz egy kritikust, aki szerint ezek a versek „nagyon különböző irodalmi értéket” képviselnek. Lehet, hogy ez így van, bár az olvasók, gondolom, nem így értékelték: a könyvből 1998 végéig mintegy 100 000 példány kelt el, Bate szerint verseskötetnek Lord Byron óta nem volt ekkora sikere angol nyelvterületen.

Jonathan Bate, bár beszámol Hughes rendkívüli sikeréről, de mivel életrajzot ír, nem tartja fontosnak, hogy választ adjon arra, végül is Ted Hughes költői teljesítménye mennyire különleges. Én azok közé tartozom, akik a posztelioti korszakban őt a legsúlyosabb szavú angol költők közé sorolják. Nem tudni, hány verse marad fenn az emlékezet szitáján, de impozáns, sokoldalú életműve kiemeli őt a huszadik század második felének széles költői mezőnyéből.

Gömöri György

■ **JEGYZETEK**

1 *Letters of Ted Hughes*. Szerk. Christopher Reed. Faber&Faber, London, 2007. 277. Ez a vaskos válogatás Hughes fennmaradt leveleinek csak egyharmad részét adja közre.

2 Bate szerint „Sylvia Plath halála volt a központi tény Ted Hughes életében”, 566.

3 Myersnek feleségével, Vadas Ágnessel együtt készített József Attila-fordításai megjelentek a *New Hungarian Quarterly* 35(1994). 134. számában.

4 Bate: i.m. 524.

A TÖRTÉNETISÉG KÁRÁRÓL ÉS HASZNÁRÓL AZ IRODALOMOKTATÁSBAN

■ Az a történetiséggel szembeni mély gyanú, amelynek a nevében az irodalomtudományban először a formalista-strukturalista műértelmezési iskolák vívták meg harcukat az irodalmat historikus szempontok szerint magyarázó irodalomtudományi pozitívizmussal, későn, de annál kétségbeesettebb sürgetéssel begyűrűzött az irodalomoktatás intézményeibe is, és ott elsősorban a tananyag kiválasztásával és tantervi elrendezésével kapcsolatos vitákban és az újítást szorgalmazó elvi állásfoglalásokban artikulálódott. A kronologikus irodalomtanítás kizárólagossága ellenében vázolta fel – nyugat-európai példákra hivatkozva – a tananyag-kiválasztás és -elrendezés néhány alternatív modelljét Arató László az *Irodalomtanítás a harmadik évezredben* című terjedelmes kézikönyv egyik bevezető tanulmányában még 2006-ban, erős érveket sorakoztatva fel az irodalomtörténet-centrikus irodalomtanítás megkövesedett hagyománya ellenében, amely a kronológia, a történeti kontextus és a szerzői intenció rekonstrukciójában, valamint az irodalmi kánon „teljességének” közvetítésében határozta meg az irodalomtanítás célját és rendeltetését. „A kronologikus irodalomtörténeti elrendezés egyveduralma [...] azért különösen veszélyes – írja –, mert lehetővé teszi a szövegekkel való személyes, elidőző találkozás kikerülését.” Továbbá pedig: „a kronológia által sugallt teljességszemély igen gyakran rohanást és helyett-tanítást, szövegmaszkok, kidolgozott tételek tanítását eredményezi.”¹ A közoktatásról szóló eszmecserékben továbbra is zajlik a történetiség és/vagy ahistorikusság érvényesítése körüli vita, amely olykor már a klasszikus irodalomnak a kortárs irodalommal való szembeállításáról („kijátszásáról”) is szól, előbbi arányának az utóbbi javára történő csökkentéséről, a tananyagból kirekesztéséről, a történeti távolságra, a régi műveknek a mai olvasók világától való elidegenedettségére hivatkozással.

Arató László előbb említett tanulmányában megfogalmazottak felől nézve úgy tűnhet, hogy mi (az erdélyi magyar irodalomoktatás) „előbbre tartunk”, mint a magyarországiak: hiszen nálunk már a 2000-es évek elejétől érvényben van egy olyan középiskolai tanterv, amely a kronológia helyett a műnemek szerinti elrendezés elvét helyezi előtérbe, ennek rendeli alá a történeti szempontot, és a műközpontú elméletek poétikai kategóriáinak elsajátítását írja elő az irodalomértés képességének egy magasabb elméleti regiszterbe emelése és fejlesztése céljából. Ennek a változtatásnak kétségkívül voltak ugyan pozitívnak mondható eredményei (a tantervkészítők által éveken át szervezett alternatív tantárgyversenyek tanúskodnak erről), ám ezek eléggé elszigetelten, csak néhány magyartanár tanítási gyakorlatában hoztak kimutatható színvonalbeli emelkedést. A közhangulatban eluralkodó általános bizonytalanság és tanácstalanság azon-

ban – melynek forrása kezdetben az új tantervi követelmények és az érettségi követelmények összeegyeztetési problémája volt (s amelyet mélyített az érvényben lévő tankönyv és a tanterv egymás ellenében való kijátszása is) – felveti a kérdést, hogy valódi megoldást hozhat-e az irodalom oktatásában a tananyagszerkezet megváltoztatása s az, hogy az irodalomnak egy „régí”, tudományos szempontból elavultnak bizonyult elméletét leváltja egy új, „korszerűbbnek” ítélt elmélet. Meggondolkodtató az is, hogy az érettségi követelmények milyen gyorsan stabilizálódtak és igazodtak mégis (tudtak igazodni!) az új tantervi követelményekhez: irodalomtörténeti ismeretek helyett most már műfaji és poétikai kategóriák betanulásával, előre kidolgozott szövegértelmezések ismeretével lehetett érvényesülni az érettségi vizsgán. (Éppen a legutóbbi érettségi vizsga kapcsán mutatkozott meg ennek fonáksága azokban a támadó kommentekben, amelyek a tanárok egy részének az afölötti felháborodását juttatták kifejezésre, hogy a vizsgatételek – a megszokottól eltérően – ismeretlen (megadott) vers értelmezésének készségére, illetve (horribile dictu!) „régí” művek olvasására apelláltak, és nem tették lehetővé a betanult „szövegaszkok” felmondását.)

Úgy tűnik tehát, hogy nemcsak az irodalomtörténeti, hanem a műfaji-poétikai szempontok szerinti tananyagelrendezés is „lehetővé teszi a szövegekkel való személyes, elidőző találkozás kikerülését”. Mindkettő beilleszthető ugyanis az ismeretközpontú, az ismeretek átadására, illetve „megszerzésére” összpontosító irodalomtanítás hagyományába, ahol a számon tartandó (és kérhető) ismeretkészlet elsajátíttatása a cél, s ahol a műalkotás csupán *illusztráció* szerepet tölt be. A művészettel való találkozást így háttérbe szorítja az irodalomról szóló (történeti vagy poétikai – mindegy!) ismeretek és diszkurzív fogások működtetése. Tegyük hozzá, hogy az ismeretközpontú irodalomtanításnak ez a hagyománya teljesen megfelelőn látszik az egzakt ismeretek feltárására törekvő modern irodalomtudomány objektivitásezzményének, amely mind a pozitívizmusban, mind pedig a strukturalista elméletekben a műalkotást a tudományos megismerés *tárgyaként* tartja számon, ami az értelmezőt – „aki úgy véli, az ő interpretációja nem tartozik hozzá ahhoz, amit meg akar érteni”² – elválasztottságra kötelezi tárgytól.

Arról, hogy ezzel a gyakorlattal szemben lenne igény iskolai keretek között is az irodalomértésnek olyan tapasztalatszerű működtetésére, ahol nem különül el egymástól kogníció és esztétikai tapasztalás, ahol a befogadás létszerűen összetartozik a művel – úgy, ahogyan azt Hans-Georg Gadamer írja: „a műalkotás nem tárgy, mely szemben áll a magáért való szubjektummal. Ellenkezőleg: a műalkotás igazi léte abban áll, hogy tapasztalattá válik, mely megváltoztatja a tapasztalót”³ – vitatható módon, de mégiscsak tanúskodnak a régi irodalom alkotásainak eltávolítására s a mai fiatalok élettapasztalatához közel álló művek tananyagba vonására vonatkozó követelések. Az embert kérdező érdekeltsége fordítja a szövegekhez, mondja Rudolf Bultmann, így az irodalmi szövegek olvasását nem a kognitív ismeretekre vonatkozó kérdések motiválják, mint például a tudományos szövegeket, hanem az, hogy az olvasó válaszokat keres a saját egzisztenciáját érintő kérdéseire: „csak az képes a szöveg kívánalmát meghallani – írja –, akit saját egzisztenciájának kérdése mozgat”⁴.

A mai tapasztalatokhoz közel álló (kortárs) művek tananyagba, sőt a tananyagelrendezés szempontjai közé bevonásának igénye minden bizonnyal ellenhatásként jelentkezett nemcsak az irodalomtörténeti szempontokat szem előtt tartó tananyagkiválasztással, hanem a csak irodalmi-poétikai analízis követelményével szemben is, amely az irodalmi szövegnek a radikális elválasztottságát képviselte bármiféle referenciális valósághoz és élethez képest, és nem vette figyelembe az olvasónak az irodalmi immanencián túli, kérdező érdekeltségét. Ezzel együtt pedig az irodalom oktatásának azzal a hagyományával szemben, amely a – hol irodalomtörténeti, hol pedig -elméleti, fogalmi – ismeretek átadásában és elsajátításában jelölte meg az irodalomórák rendeltetését, Kulcsár Szabó Ernő szavával „titáni harctérre”⁵ változtatva így az irodalom oktatását.

Amikor Gadamer az applikatív mozzanat jelentőségét hangsúlyozza az irodalomértésben – vagyis azt, hogy semmiféle megértés nem történhet meg anélkül, hogy az valamilyen vonatkozást ne tartalmazna a megértő jelenbeli helyzetére –, akkor ezzel ismételtén rávilágít az irodalom hermeneutikai létezésére, vagyis arra, hogy az olvasás-befogadás hozza létezésbe a művet („az irodalomnak [...] – írja – éppúgy eredeti létezése az olvasás, mint az eposznak a rapszódos előadása, vagy a képnek az, hogy a néző szemléli”⁶); s egyúttal annak az *életösszefüggésnek* a jelentőségére is, amely a befogadót a művel összekapcsolja (aminek köszönhetően az olvasó életproblémaként érzékeli a művet). Vajon az egzakt ismeretek létrehozására törvő irodalomtudomány – mind a kontextus tényeinek „pozitivitására” összpontosító historizmus, mind pedig a műben rögzített jelentés elfogulatlan hozzáféréseinek követelményét felállító strukturalizmus – s nyomukban az ezeknek az ismeretkészleteknek az átadását vállaló irodalomoktatás nem éppen ennek az életösszefüggésnek a kiiktatásával szakítja el egymástól a művek és az olvasók világát? Éppen, mert az irodalomnak mint „tárgynak” a „megismerésére”, vagyis birtoklására törekednek, mesterséges, konstruált összefüggéseknek, besorolási kategóriáknak rendelve alá a szövegeket, nem éppen ezáltal nyilvánítják holtta azokat: mérhetőkké, mennyiségiékké s így jelentés nélküliekké?

Az applikatív mozzanat figyelembevételére ráirányítja a figyelmünket arra, amit Gadamer ennek kapcsán (is) hangsúlyoz, hogy ti. a művészetnek s benne az irodalomértésnek *igazságtörténetés*-jellege van – a mű megértése *esemény*, mely velünk történik meg –, amit ezért meg kell különböztetnünk az igazság (tudományos) megismerésétől, mely birtoklást feltételez. Műértelmező tanulmányaiban minduntalan figyelmeztet a tudományos elidegenítés módszertanának a visszavonására, a visszavonás szükségességére. Rilke verseinek értelmezői például – írja egyik tanulmányában – „[m]indnyájan arra törekedtek, hogy amit a költészet nekik mond, átfordítsák gondolataik és fogalmaik kényszerítő igazságának prózájára. Magáról a szövegről és pontos átváltásáról nem sokat beszéltek. Az értelmező elkötelezettsége sohasem zárható ki a költészet interpretálásából (vagy legalábbis nem jó, ha ez megtörténik). De tudnunk kell, hogy szüntelen csábításnak vagyunk kitéve, hogy a szövegből azt olvasuk vagy halljuk ki, ami a legcsekélyebb ellenállással illeszkedik előzetes fogalmainkhoz.”⁷

Ha figyelmesen hallgatunk az itt mondottakra, akkor az interpretációnak nemcsak azzal a hamis gyakorlattal kell számot vetnünk, amelynek során a mű – az előzetesen kialakított (tudományos) ismeretek és fogalmak represszív kényszerének alávetetten – elveszítheti kiterjedését és mondó erejét, hanem azzal is, hogy „szüntelen csábításnak vagyunk kitéve, hogy a szövegből azt olvassuk vagy halljuk ki, ami a legcsekélyebb ellenállással illeszkedik előzetes fogalmainkhoz”, azaz hajlamosak vagyunk elhárítani a szöveg idegenségét, vagy egyszerűen csak eltekinteni tőle, mert azonnali és „teljes” megértésre vágyunk. Vajon az aktualizálhatóságának abban a követelményében, amely a „rég művek” tananyagból kizárásának igényében fejeződik ki a kortárs – mert a mai fiatalok világához közelebb álló – művek javára, nem rejtőzik-e a mű minél könnyebb megfelfedhetőségének, birtokba vételének vágya? Vajon az applikáció rigid elválasztása az értelmezéstől, mely az értelmezői oldal autoritásához köti az interpretációt (a szerzői autoritás tételezésének ellentétes megfelelőjeként), nem a bizonyosság ostromlása-e továbbra is, amely a mű referencializáló egyértelműsítését és ezáltal „helyett-tanítást”, szövegmaszkok létrehozását eredményezi az irodalomórán?

„[A] műalkotás olyasvalami, amit nem használatra szántak, vagy legalábbis nem merül ki abban – írja Gadamer, felidézve az érdek nélküli tetszés régi esztétikai premisszáját –; tulajdonképpen jelentését pusztá formálásából nyeri el.”⁸ Az irodalmi mű mint „*eminens szöveg*” – megformáltsága által kiemelkedve a beszéd szokásos áramából – nem eszköze valamilyen információ (vagy akár „szerzői mondanivaló”) közlésének, nem illusztrációja egy őt megelőző (vagy követő) szituációnak; ezért „igazsága” nem szorul rá a rajta kívüli tények felőli ellenőrzésre. *Önmagában, nyelvi megjelenése által* válik „mondóvá”. A nyelvi műalkotás – írja Gadamer – „[m]agában áll ott. Azonos módon áll szemben mind alkotójával, mind befogodójával. Eloldva minden szándéktól, csak és kizárólag szó.”⁹ Az irodalmi műalkotás számára tehát a nyelvi forma korántsem közömbös vagy másodlagos, léte nem a mondandó mögötti eltűnésben áll; ellenkezőleg, a nyelvi megjelenés *előtűnik*, előtérbe kerül, és „mondóvá” válik: megütköztető módon szembesít azzal, amit a hétköznapi nyelvhasználat szokásossága elfed, felszakítja mindennapi szemléletünk megszokott szövedékét, és megrendítő erővel arra késztet, hogy addig nem látott, új módon szemléljük a dolgokat és önmagunkat. Ily módon részesít bennünket a műalkotás helyettesíthetetlen igazságtapasztalatban; s e helyettesíthetetlen *igazságtörténet* által – mely éppen ezért *formatörténet* is egyben – emelkedik ki a *műalkotás esztétikai tapasztalata* az életvilág szokásos tapasztalati sorozatából.¹⁰ Más szavakkal: a műalkotás formateljesítményével téríti el befogadója világ- és önértésének megszokott pályáit, s válik olyan tapasztalattá, mely „megváltoztatja a tapasztalót”.¹¹

Ha azt kérdezzük, van-e esély arra, hogy az irodalomóra sokkal kevésbé legyen az irodalomról szóló ismeretek átadásának, mint az *irodalom megváltoztató tapasztalatának* a színhelye, akkor mindenekelőtt azt kell – Gadamer kérdésfeltevése nyomán – megfontolnunk, „hogyan értjük meg egyáltalán a költői beszédet”,¹² hogyan részesülünk az irodalom tapasztalatában. Ennek megvilágításáért e tapasztalat *esztétikai*, valamint *dialogikus aktus-jellegét* kell elsősorban kiemelnünk.

Annak tudomásul vétele, hogy a művészet – így a nyelvi művészet is – *esztétikai*, azaz *érzéki tapasztalatban* részesít bennünket, megingatja irodalomértésünknek azt az oktatásban is megrögzött előfeltevését, miszerint a mű valamely dekódolásra váró jelentést rejteget, amelyet megfelelő – az irodalomtudomány által kidolgozott – módszerekkel meg lehet fejteni, a magunk számára el lehet sajátítani, s mint ilyet fogalmilag megragadható ismeretekké lehet alakítani. A művészi forma azonban – amennyiben engedjük, hogy esztétikai hatásfunkcióit érvényesítse, azaz érzéki hatással legyen ránk: mozgósítsa (belső) hallásunkat, látásunkat, ritmusérzékünket, képzelőerőnkét – a *kimondhatatlan* dimenziójába vezet el, és a *fogalmilag megragadhatatlan tapasztalatok* átélését teszi lehetővé, a maguk kimeríthetetlen gazdagságában. „Nyilvánvaló – írja Gadamer –, hogy nem vagyunk analfabéták, mindannyian megtanultunk írni és olvasni. De megtanultunk-e látni és hallani úgy, ahogyan meg kell tanulnunk látni, ha meg akarjuk tapasztalni a képzőművészetet, vagy ahogyan meg kell tanulnunk hallani, ha meg akarjuk érteni a költészetet vagy a zenét? [...] A tartalmi közléstől függetlenül is meg kell tanulnunk a látásban és a hallásban megtapasztalni a művészi megformálás jelentőségét.”¹³ A műértelmezés során tehát nem a jelentés azonosítására kell(ene) törekednünk, sokkal inkább arra, hogy a mű jelentésbeli telítettségét a forma ízlelgetésével, körültagogatásával, körüljárásával érzékeljük-élvezzük, anélkül, hogy teljességében megragadnánk: az értelmezés az érzékelés megbeszélése legyen!¹⁴

Tekintettel kell lennünk arra is, amit Gadamer a szövegek megértésének *dialogikus jellegéről* ír. „Ahogy beszélgetőpartnerünkkel megértetjük egymást egy dologgal kapcsolatban, úgy érti meg az interpretátor is azt a dolgot, amelyet a szöveg mond neki.”¹⁵

A műalkotás tehát azért sem elemzendő tárgy, mert elválaszthatatlan tőle a befogadó alany, akit – ahogyan korábban láttuk – kérdező érdekeltisége fordítja a szöveghez; az ilyen kérdezést – írja Bultmann – „bizonyos egzisztenciamegértés”, az önmegértés igénye vezeti.¹⁶ Az életösszefüggések megértésének igénye, a „hogyan élünk” kérdése lenne tehát végső soron az a „dolog”, amely az olvasót az irodalmi szöveggel beszélgetésszerűen összekapcsolja. „Mert a szöveget egy valóságos kérdésre adott válaszként kell megérteni”¹⁷ – írja Gadamer. Az irodalmi szöveg azonban – mint gyakran tapasztaljuk – a hétköznapi beszéd áramából kiemelkedő nyelve, formateljesítménye révén merőben másképp és mást válaszol, mint ami értelemelvárásunkba problémamentesen beilleszthető lenne, és így magunk is a mű által kikérdezetteké válunk.¹⁸ A mű és az értelmező közötti dialogikus relációban valami nem sejtett, nem kiszámítható eredmény adódik: ezt nevezhetjük az igazságtörténés eseményének.

Ha azt kérdezzük (újra), válhat-e az irodalomoktatás a nyelvi művészet igazságtörténése általi nevelődéssé, azaz mint Balassa Péter kérdezte: „[l]ehetséges-e az esztétikai nevelés?”,¹⁹ akkor azt is kell kérdeznünk: le tudunk-e mondani a jelentés uralásának illúziójáról és az ezzel kéz a kézben járó énközpontúságról, hogy egy dialógusközösség részeként valami nem várt megértésére jussunk, s önmegértésre az egészen Másban.

A mű dialogikus megértése *történés*, és mint ilyen *történeti* is. Először is azért, mert a mű – érzéki tapasztalatának kimeríthetetlenségéből adódó-

an – újraolvasást igényel (igényli, hogy újra meg újra visszatérjünk hozzá, ha már értjük, akkor is, mondja Gadamer), és ez a folytonosan megújuló visszatérés a műhöz – a befogadók új és új nemzedékei által is – alkotja a mű „igazságtörténéseinek” történetét. Mindezekkel összefüggésben azért is történeti a történő megértés, mert az olvasó – kérdező érdekeltisége révén tartozván hozzá a műhöz – érzékeli annak a történeti horizontnak a saját jelenbeli horizontjától eltérő mivoltát (másságát), és amennyiben a maga részéről képes megnyílni ez iránt a másság iránt (átadnia magát e másság formanyelvben kifejeződő szólításának), lehetővé teszi, hogy a mű szava a megváltozott életkörülmények minden távolságát áthidalva újra a jelenlevőség erejével hasson.

Az irodalom történetietlen megközelítésének elméletei és gyakorlatai – az eddigiekből talán kitűnik – éppen az olvasónak az irodalmi műhöz való kérdező, dialogikus hozzátartozását nem ismerik el, miközben egzakt ismeretekre törekedve kívül helyezkednek a dialogikus beszédhelyzeten. Ebben az értelemben – állapítja meg tanulmányában Kulcsár Szabó Ernő – a pozitívizmus éppoly történetietlen, mint a strukturalizmus, „a hagyománynak a felértékelése éppoly történetietlen eljárással következik be, mint holtta nyilvánítása”.²⁰ Ugyanis míg a mű autonómiáját sterilen értelmező strukturalista elméletekre – mivel a jelentés megragadásának elvéből kiiktatják a műben sűrűsödő történelmi-kulturális-kontextuális többlet figyelembevételét – a „hagyományfeledtség” jellemző, a historizáló olvasatok – a tradíció, a történeti kontextus „objektív” rekonstrukcióját erőltetve – önmagukat emelik, szigetelik ki a hagyomány történő időbeliségéből. Vagyis – fogalmaz Kulcsár Szabó Ernő – az irodalomértelmezésnek ezek a formái „az egzakt és objektív megismerés bővületében – időindexük »eltüntetése« törekedve vélték kiléphetni a történelemből”.²¹ Tegyük hozzá: a (tetszőleges) aktualizálásra törekvő applikatív megértés esetében – amelynek elvét kimondatlanul is magában rejtje a klasszikus művek eltávolításának igénye a mai olvasók világához „közelebb” álló művek javára – ugyanígy hiányoznak az „időindexek”, hiszen itt az interpretáció egyoldalúan kisajátítja a jelentést, nincs szükség az olvasó és a mű dialogikus együttműködésére.

A történetietlen irodalomértés/-értelmezés tehát éppen azt lehetetleníti el, ami az irodalom mindenkori tapasztalatának pótolhatatlan rendeltetése: hogy a Másikban önértésre jussunk az igazságtörténés által.

Hans Ulrich Gumbrecht szerint ma, amikor „[h]étköznapijaink nagy részét számítógép-képernyők előtt töltjük”, amikor a mindennapok „túl-nyomórészt (ha nem kizárólag) virtuális valóságokká válnak”, a jelenlételemények megvonódása kifejlesztett bennünk egy igen erős „jelenlétszükségletet”, „jelenlét-vágyat”, „[a] dolgok materiális dimenzióihoz való egzisztenciális közelség visszanyerésének a vágyát” s ezzel együtt „a múlt jelenvalóvá tételének” vágyát is.²² Ezt „a szoftverre redukált étellel szembeni alternatívaként” jelentkező vágyat Gumbrecht szerint kitüntetett módon képes kielégíteni az irodalom, mégpedig érzeki, esztétikai jellegénél fogva. „[J]elenünk bizonyos kulturális és episztemológiai feltételei mellett a konkrétság és érzékelhetőség ilyen észlelése a jelentés elvontabb rétegeivel együtt és velük váltakozva alkotja azt, amit »esztétikai tapasztalatnak« nevezünk”²³ – írja Gumbrecht, aki egy másik tanulmányában kiemeli „az

esztétikai és a történeti tapasztalat megkülönböztetetlenségét” az olvasásban, valamint azt, hogy – ennek az együttállásnak köszönhetően – „a múlt a másság pillanataként válik felfoghatóvá”²⁴ számunkra.

Ha tehát a művészet tapasztalatától elidegeníthetetlen igazságtörténetben részesülés lehetőségfeltételeit keressük, ezt aligha tehetjük meg egy *a korábbiaknál eredendőbb történeti kérdezésmód* nélkül.

Ennek megfontolásában segítségünkre lehet Gadamer koncepciója a *hagyomány megértésének hatástörténeti meghatározottságáról*, illetve ennek a meghatározottságnak a tudatáról, amit *hatástörténeti tudatnak* nevez. Ezt írja: „a hatástörténeti tudat fogalma, ahogyan én használok, bizonyos kétértelműséget mutat. Kétértelműsége abban áll, hogy egyrészt a történelem által meghatározott tudatot, másrészt pedig magának ennek az előidézetttségnek és meghatározottságnak a tudatát jelenti.”²⁵ Némiképpen leegyszerűsítve ennek a meghatározásnak a ránk is vonatkozó tanulságait: a hatástörténeti tudat annak a belátását jelenti, hogy nem urai és birtokló, hanem részei és – a megértés tapasztalata révén – részesei vagyunk a történelmi, illetve az irodalomtörténeti hagyománynak.

„Ebből mindjárt az is következik – mondhatjuk Kulcsár Szabó Ernővel –, hogy az irodalomérték hagyománya nem az ismeretként számon tartandó »műveltségi« múlt világa. »Az, ami volt – mondja Droysen –, nem azért érdekel bennünket, mert volt, hanem mert bizonyos értelemben még van, amennyiben hat még.«”²⁶ Vagyis: az irodalmi hagyomány nem adatokon és ismereteken keresztül ér el bennünket, hanem az olvasás, a műértelmezés dialogikus aktsaiban, az igazságtörténet radikális jelenbeli eseményeiben történik meg. Arra a kérdésre, hogy miképpen „tűnik elő a mű egyedülálló jellege, hogy az összes bemutatási és befogadási feltételek között kiemelkedik és megőrzi saját kijelentő erejét [...] az idő és az ízlés változásai közepette”,²⁷ Hans Robert Jauss nyomán azt válaszolhatjuk, hogy a nyelvi művészet szövegeinek „esztétikai karaktere” az, ami „egyfajta, más diszciplínák által nem járható, hermeneutikai hídként, a korok távolságán átívelve teszi lehetővé egyáltalán a művészet történeti megértését, ezért hermeneutikai premisszaként kell bevonni az interpretáció műveletébe”.²⁸ Tehát a mű azt a megszólító erőt, amellyel – az időbeli távolságot átívelve – elér bennünket, és megütköztető módon, minket kérdezve-kikérdezve válaszol a mindenkori jelen szituációja által meghatározott, önmagunk léteire irányuló kérdéseinkre, *az esztétikai tapasztalás kontinuitását* lehetővé tevő karaktere által nyeri el. Vagyis a szöveg (forma)nyelvi teljesítménye a kreatív újraolvasásokban nyeri el mindig megújuló értelmét. „[A] szöveget [...] – írja Gadamer –, ha megfelelően, tehát a szöveg saját igénye szerint akarjuk megérteni, akkor minden pillanatban, azaz minden konkrét szituációban újból és másképp kell érteni. A megértés itt egyben mindig alkalmazás.”²⁹

A szövegnek megfelelő értelmezés azonban nem tévesztheti szem elől *a szövegtől elválasztó időbeli távolságot* sem, hogy éppen a *jelen horizontja* és a szöveghez tartozó *egykori horizont megkülönböztetésével* tegye lehetővé a két horizont *interakcióját*, azt, hogy „a hagyomány mint idegen vélemény elkülönülhessen és érvényesülhessen”,³⁰ s így a másság provokatív hatalmával szólíthasson meg bennünket. A szöveg igényének megfelelő értelmezést a hatástörténeti tudat kontrollja védheti meg mind az

önkényes applikáció, mind pedig az applikatív megértés létjogosultságát tagadó, sterilen értett műközpontúság veszélyétől.

Ebből a szempontból tekintve belátható, hogy nincs elvi különbség a klasszikus és a kortárs művek befogadásának lehetőségfeltételei között, s éppen ezért – mint Gadamer fogalmaz – „saját korunk művészete soha nem választható le a művészet történetének és hagyományának egészéről”.³¹

„A hatástörténeti tudat mindenekelőtt a hermeneutikai *situáció* tudata”³² – írja Gadamer. Ennek a belátásnak az irodalomoktatásra is vonatkoztatható értelme abban áll, hogy tudomásul vesszük: mi is részei és részesei vagyunk az irodalomtörténetnek mint az irodalmi hagyomány történéseinek, amennyiben az irodalomórát nem „egzakt” és „objektivistikus” ismeretek átadásának és számonkérésének, hanem a műalkotásokkal való dialogikus találkozásoknak, esztétikai tapasztalásokként megvalósuló műértelmezéseknek szenteljük.³³ A hermeneutikai situációként működő irodalomórán – ha annak rendeltetését az esztétikai nevelésben látjuk – nem adható fel – olvashatjuk Balassa Péternél is – „[a]z egykori és a mostani művészeti horizont közötti közvetítés hermeneutikus története”, ugyanis enélkül „nincs, nem lehetséges az önértelmezés történésszerűsége. Nevelődés csak hatástörténetként és applikációként fogható fel.”³⁴

Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a hermeneutikai *situáció*nak helyet adó irodalomórán ne lenne szükség (irodalomtörténeti) ismeretekre, illetve (műfajelméleti és poétikai) fogalmak működtetésére; ám itt megfordul az ismereteknek és az olvasás tapasztalatának a hagyományos oktatásban felállított rangsora: nem az ismereteknek rendeljük alá, mintegy illusztrációkként, az irodalmi műveket, hanem fordítva: a művek esztétikai tapasztalata kibontakoztatásának rendeljük alá, eszközökként, a történeti és a fogalmi ismereteket. Belátható, hogy a tapasztalatok próbájának kitett és általuk mindannyiszor újraértett és -értelmezett ismeretek és fogalmak megalapozottabb tudást eredményeznek, mint a művészet tapasztalatától függetlenített, uralmi pozícióba helyezett ismeretek.

Megfontolandó, hogy az esztétikai nevelésként értett irodalomoktatás gyakorlatba ültetésének melyek lennének – egyebek mellett – a tantervekben, tankönyvekben³⁵ és – nem utolsósorban – az érettségi követelményekben³⁶ tárgyiasuló feltételei.

Azt kell kérdeznünk végül, hogy a *tananyag-elrendezésnek milyen elvei* biztosíthatnák a leginkább, hogy az irodalom oktatása a művekkel való dialogikus találkozásban, a hatástörténet felcserélhetetlen eseményekben valósulhasson meg. Az eddig elmondottak alapján talán nyilvánvaló, hogy a tananyag-kiválasztás és -elrendezés nem nélkülözheti a *történetiség szempontját*. A *történeti érzék* igénybe vétele nélkül nem léphet működésbe a *hatástörténeti tudat képessége*.

Az az elképzelés, amely a tananyagot műfaji-poétikai, illetve tematikai szempontok szerint válogatná és rendezné el, s ezeknek a szempontoknak alárendelten, mintegy háttérként működtetné a történetiség elvét, a fentebbieket figyelembe véve félmegoldásnak tűnik. Ugyanis – bár a műfaji-poétikai összehasonlítás vagy a motívumvizsgálat módszerével láthatóvá tehetjük az irodalmi formák történeti változásait, beilleszthetjük az olvasott művet a megfelelő irodalmi műfaji hagyományba – de a mű az ilyen

interpretációban ismét egyfajta objektíváló megértés vagy előre elkötelezett applikáció tárgyává válik; az olvasó – megfigyelői szerepben – kívül helyezkedik azon az életösszefüggésen, ami érdekeltté tehetné őt abban, hogy saját kérdéseivel a mű felé forduljon, másfelől nem teszi ki magát a mű idegenségéből fakadó megszólító hatásának; így az olvasás nem lesz történeti, mert nem a történő megértés módján valósul meg.

A művészet történő megértése „egy egészen másfajta tudatosságot követel tőlünk”³⁷ – írja egyik műértelmező tanulmányában Gadamer, s mint kiderül, éppen a hatástörténeti tudat „tudatosságára” gondol. Milyen tananyag-elrendezési elv biztosíthatná ezt a tudatosságot, amely – a horizontok interakciójának feltételeként – „képes fölismereni a jelennek a hagyománytól való időbeli távolságát”?³⁸

Meglátásom szerint egy, nem az objektívált folyamatosság és célelvűség elvét követő, hanem egy *hermeneutikailag újraértelmezett kronológia lehetne ez a rendezőelv*. Mégpedig nem azért, mintha ez lenne a történeti összefüggések felismerésének „könnyebbik” (mert megszokottabb) módja, hanem azért, mert így válhat érzékelhetővé „[a]z irodalom megszakításokon keresztül megvalósuló történeti folytonossága”,³⁹ amelynek – kérdező érdekeltségünk motiválta újraolvasásaink révén – mi magunk is részei, részesei vagyunk. Ebben az értelemben az *irodalom történetének folytonossága nem más, mint művei applikatív újraértelmezéseinek időről időre megújuló, törésekkel, szakadásokkal, kihagyásokkal, felejtésekkel, újradésekkel szabdaltsági folyamata*.

A kronológia természetesen *időkonstrukció* (kiválasztás, elrendezés, tagolás, artikuláció dolga), és fontos, hogy az irodalom oktatásában ezt a konstrukciót ne úgy kezeljük, mint valami „objektív”, örök érvényű ismeretrendszer zárt teljességét, amellyel „rendelkezünk”, ne rendeljük fölébe a műértelmezés tapasztalatának (hiszen ezáltal, mint láttuk, éppen történeti dimenziójától fosztjuk meg ezt a tapasztalatot), hanem *tegyük részévé magának az irodalmi tapasztalásnak*: tegyük láthatóvá, hogy ebben a konstrukcióban az artikulációs pontok nem véglegesek, hogy a kánon sem lehet soha végleges és „teljes”, és hogy éppen a mi kereső, újraértelmező részesedésünk által válhat hozzáférhetővé számunkra az *irodalomtörténet diszkontinuus folytonossága*.

Ennek a folytonosságnak az érzékelése pedig különösen fontos tapasztalat lehet ma, mert a „jelenidő-diktatúrával”, az „időből kieséssel” fenyegető világban egy bennünket meghaladó, dialógusban keletkező, végtelen teljességben való benneállásunk és részesedésünk biztonságérzetét nyújtja.

Orbán Gyöngyi

■ JEGYZETEK

1. Arató László: *A tananyagkiválasztás és -elrendezés néhány lehetséges modellje*. In: Sipos Lajos (főszerk.): *Irodalomtanítás a harmadik évezredben*. Krónika Nova Kiadó, Bp., 2006. 121–122.
2. Kulcsár Szabó Ernő: *Hatástörténet és metahistória (Hozzáférhető-e a történetiség?)* In: Uő: *Történetiség Megértés Irodalom*. Universitas Kiadó, Bp., 1995. 67. (A továbbiakban Kulcsár Szabó 1995.)
3. Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. (Ford. Bonyhai Gábor) Gondolat, Bp., 1984. 88–89. (A továbbiakban Gadamer 1984.)
4. Rudolf Bultmann: *A hermeneutika problémája*. (Ford. Bacsó Béla, Mezei György) In: Bacsó Béla (vál.): *Filozófiai hermeneutika*. Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja, Bp., 1990. 110.
5. Kulcsár Szabó 1995. 94.

6. Vö. Gadamer 1984. 123.
7. Hans-Georg Gadamer: *A vers paráziája. Mitopoétikus átfordítás Rilke Duinói elégiáiban.* (Ford. Schein Gábor) Pannonhalmi Szemle 1995/4. 109. (A továbbiakban Gadamer 1995.)
8. Hans-Georg Gadamer: *A művészetfogalom változása.* (Ford. Hegyessy Mária) In: Nagy Edina (szerk.): *A kép a médiaművészet korában.* L'Harmattan Kiadó, Bp., 2006. 116. (A továbbiakban Gadamer 2006.)
9. Hans-Georg Gadamer: *Miként járul hozzá a költészet az igazság kereséséhez.* (Ford. Tallár Ferenc) In: *Úó: A szép aktualitása.* T-TWINS Kiadó, Bp., 1994. 145.
10. Vö. Gadamer 2006. 119.
11. Amikor Rancière esztétika és politika viszonyáról szólva hangsúlyozza, hogy „[a] politika mélyén van tehát egyfajta »esztétika« – Jacques Rancière: *Esztétika és politika.* (Ford. Jancsó Júlia) Műcsarnok, Bp., 2009. 10. –, akkor az „esztétikain” egy olyan beállítódást ért, amely a dolgok kifejeződésének módjában megjelenő, a megszokottat megrendítő új iránt érdeklődik, tehát disszenzust vezet be. Ennek megfelelően az irodalom politikai jellegét nem annak „társadalomábrázoló” vagy politikai eszméket közvetítő szerepében látja, hanem abban, hogy az irodalom – a maga poétikai eszközeivel – is disszenzust hoz létre, azaz felszakítja és újraosztja az egyetemesen elfogadottat.
12. Gadamer 1995. 112.
13. Gadamer 2006. 112.
14. Hans Ulrich Gumbrecht is az esztétikai tapasztalat érzékelésspektusának előtérbe állítását – ahogyan ő nevezi: a „jelenlét előállítását” – szorgalmazza azzal az értelmezési hagyománnyal szemben, amely a „jelentés előállítására”, megragadására, körülhatárolására törekedett „[N]em hiszem – írja –, hogy a költői forma különböző dimenziói (a ritmus, a rím, a versszakok és így tovább) a jelentésnek alárendelődve működnének (ahogy azt a »poétikus túldetermináció elmélete« állítja, erősebb kontúrokat biztosítva a bonyolult szemantikai alakzatoknak). Inkább úgy tekintek a költői formákra, mint amik ingadozásban állnak a jelentéssel, úgy érve, hogy a vers olvasója vagy hallgatója sosem képes teljes figyelmet szentelni mindkét aspektusnak.” Hans Ulrich Gumbrecht: *Jelenlét a nyelvben (különös tekintettel a múlt jelenlétére)* (Ford. Simon Zoltán Boldizsár) Aetas 2013/1. 181. Gumbrecht szerint a szövegek jelentésének azonosítása helyett meg kellene tanulnunk „hangulatokat olvasni”, hiszen a művek – érzéki komponenseiből, prozódiajukból fakadó – hangvételük, atmoszférájuk, hangulatuk által „hasonló módon hatnak az olvasó belső érzéseire, mint a zene vagy az időjárás”. Hans Ulrich Gumbrecht: *Hangulatokat olvasni* (Ford. Csécséi Dorottya) Prae 2013/2. 12.
15. Gadamer 1984. 264.
16. Vö. Bultmann: i.m. 107.
17. Gadamer 1984. 262.
18. Vö. Balassa Péter: *A mű kérdez.* In: *Úó: Végtelen beszélgetés.* Palatinus, Bp., 2004. 323–333.
19. Balassa Péter: *Lehetséges-e az esztétikai nevelés?* In: *Úó: Törésfolyamatok.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 2001. 7.
20. Kulcsár Szabó 1995. 65.
21. Kulcsár Szabó 1995. 87.
22. Vö. Hans Ulrich Gumbrecht: *Kockázatot vállalni („tudományossá” válás helyett). Válasz Kevin Plattnak* (Ford. Vásári Melinda) Prae 2013/2. 7. és *Úó: Jelenlét a nyelvben.* 185–187.
23. Gumbrecht: *Kockázatot vállalni...* 7.
24. Gumbrecht: *Hangulatokat olvasni.* 21–22.
25. Gadamer 1984. 15.
26. Kulcsár Szabó Ernő: *Hogyan s mivégre tanulmányozzuk az irodalomértés hagyományát? (Az esztétikai hatásfunkciók és a történeti irodalom-értelmezés)* In: *Úó: Történetiség Megértés Irodalom.* Universitas Kiadó, Bp., 1995. 60.
27. Gadamer 2006. 119.
28. Hans Robert Jauss: *A költői szöveg az olvasás horizontváltásában.* (Ford. Kulcsár-Szabó Zoltán) In: *Úó: Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika.* Osiris Kiadó, Bp., 1997. 328.
29. Gadamer 1984. 219.
30. Gadamer 1984. 212.
31. Gadamer 2006. 121.
32. Gadamer 2006. 214.
33. Vö. Orbán Gyöngyi: *Az irodalomóra mint hermeneutikai szituáció.* In: Sipos Lajos (főszerk.): *Irodalomtanítás a harmadik évezredben.* Krónika Nova Kiadó, Bp., 2006. 78–90.
34. Balassa Péter, uo.
35. Vö. Orbán Gyöngyi: *Széljegyzetek egy tankönyvkísérlethez. Irodalomoktatás és hermeneutika.* Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kvár, 2017.
36. Hiszen, mint Arató László írja az angliai oktatási rendszer bemutatása kapcsán: „A felső középiskola angolórát nagy mértékben a kimeneti vizsga határozza meg. (Nálunk sincs ez másképpen.)” Arató László: i.m. 120. És mivel nálunk sincs ez másképpen, nyilvánvaló, hogy hiábavaló marad a tantervek és a tankönyvek bármiféle megújulása mindaddig, ameddig az érettségi vizsgán továbbra is betanult ismereteket és „szövegmaszkokat” kérnek számon a diákoktól.
37. Gadamer 1995. 109.
38. Kulcsár Szabó 1995. 72.
39. Kulcsár Szabó 1995. 81.

DEMÉNY PÉTER

KÉT VÁLLAL ÍR

John Updike: *Nyúlcipő*

■ John Updike tetralógiája az amerikai létbe vetett ember sorsát ábrázolja. Ez a tankönyvíví mondat a fantáziátlansága ellenére igaz. Egyik ismerősöm mondta, hogy a „Nyulakban” az író nyomon követi az amerikai élet változásait, így írja sorozatát. Tíz év morzsányi idő a történelemben, rengeteg idő viszont egy ember életében. Tíz év alatt felnőtte válik a gyermeked, megereszkedik a melled, visszeres lesz a lábadd, rákgyanús tünetek motoznak a szervezetedben, otthagysz a korábbi munkahelyed, stb. A lehetőségek száma végtelen, szemben az étellel.

Gondolom, Updike éppen ezt mutatja be, azzal az egyéni különbséggel, amely egyrészt egy nagy író, másrészt egy hús-vér ember sajátossága. Mert bármennyire is ódzkodtam Updike-tól, bármennyire is nem éreztem olyanok, mint nemzedéktársai közül Styront, ismét megmutatkozott, milyen jelentőséggel bír, hogy az ember melyik könyvhöz nyúl először. A *Szegényházi vásárt* szerettem, de nem annyira, *Az eastwicki boszorkányok* irritált. Közben az évek teltek velem is, és íme, közelebb vagyok az ötvenhez, mint a negyvenhez, midőn a Nyúl-tetralógia a kezembe kerül.

Pontosabban annak első darabja, a *Nyúlcipő*. Ez is érdekes, ahogy figyelünk valamire. A neten láttam, hogy a 21. Század Kiadó új fordításban megjelenteti az egész életmű-

vet, legalábbis a fontosabb darabjait. Réz Ádám és Göncz Árpád jó fordítók, ráadásul a *Nyúlcipő* mégsem a *Zabhegyező*, nyelve nem a szlengből veszi ízeit és zamatait, itt tehát más megfontolások dönthettek.

Gy. Horváth László is jó fordító, s Updike mondatai úgy gördülnek, mint a nagy regényeké szoktak: érzékletesen és visszavonhatatlanul. A főhős, Harry Armstrong, abba a szereplőcsaládba tartozik, melynek első megjelenése talán Melville *Bartleby, az írnok* című nagyelbeszéléséhez köthető. Bartleby soha semmit nem akar, elvégzi a munkáját, de semmi egyebet nem vállal, fél a felelősségtől. Harry is így sodródik bele az életébe: gyermeke lesz, meg nősül, egyszer csak rájön, hogy unja, kilép belőle, közben a felesége terhes, amikor szülnie kell, visszalép, aztán az elhagyott szerelméhez is visszamenne, de már nincs kihez.

Gondolom, a Nyúl név is innen származik: a futó amerikai, az amerikai futó, ez Harry. Azoknak az irodalmi szereplőknek az óriási családjába tartozik, akik nem élnek, csak történik velük az élet. Mint Csehov csinovnyikja vagy Kafka epizodistái, ők sem értik valójában, hogy mi is zajlik, nem urai a történéseknek, egyetlen döntésük sincs, amely másféle irányt szabna életüknek, hiszen a futkosást mégsem lehet döntésnek nevezni. Csehov, Kafka és a többiek sorsa sem

volt valami szívderítő, az ember mégis áltathatta magát azzal, hogy itt egy terpeszkedő, illetve egy halódó birodalom állampolgárai szenvednek. Amerika azonban nagy, demokratikus, dinamikus ország – és mégis, mégis lehet szenvedni benne, ami nyilván csak az örök kamaszoknak meglepetés.

Ezen a meglepetésen túl van egy jó meglepetés is, amit már említettem, most viszont hangsúlyozom: Updike nagyon szépen megcsinálja ezt a sorsot, ezt a végzetet. Mindenki hiteles: Harry éppúgy, mint alkoholista felesége, Janice, Ruth, az örömlány, aki Harry szerelme lesz, éppúgy, mint Tothero, Harry egykori kosáredzője, Eccles tiszteletes, aki Harry üdvösségéért küzd, éppúgy, mint a környezet, Brewer, ahol a regény játszódik.

Réz Pál azt mondta egy *Zárórán*ban, hogy a mai magyar irodalomból a részvétet hiányolja a legjobban. Nos Updike-ből nem hiányzik. Már a mottó, a Pascal *Gondolatokjából* vett idézet is ezt sugallja: „A kegyelem indításai, a szív keménysége; a külső körülmények.” Ahogy Pascal, Updike sem ítélkezik, s ez jót tesz a könyvnek. „Most, hogy felöltözött, Harry megnyugszik. Amikor felébredt, valahogy visszatért a világ, amit otthagyt. Hiányzott neki Janice nyomasztó jelenléte, a kölyök meg a visítózása, a saját falai. Nem is értette, mit csinál. De ezek az alig megkapirgált reflexek most elhalnak, előtörnek a mélyebb ösztönök, azt súgják, hogy igaza van. Szabadság veszi körül mindenfelől, mint az oxigén; Tothero levegőörvény, ez az épület, a város utcái egyszerű lépcsők, sikátorok az úrben. Végtelen gonddal igazgatja a nyakkendőjét, mintha a nyakkendőbog kis vonalait, Tothero ingének gallérja, az ő nyaka töve egy csillogó szárai volnának, amelyek, mire

végez, az egész univerzum pereméig kiágaznak. Ő a dalai láma.” (59.) Egyszerűen egy olyan emberről van szó, aki egy futószalagon száguld, ezért nem tudja, mi a szeretet, mi a szerelem. De ez a mondat is az olvasó következtetése – Updike csak ír, csak bemutat, csak ábrázol, csak lélegezteti ezt a világot.

Nincs menekvés. Harryt valami örült szomjúság, valami gyötrő bűntudat hajtja, és nem jön rá, hogy ha leállna, tán éppen mellette bugyogna fel a forrás. Igazolásra, bizonyítékra van szüksége, ezért veszi rá Ruth-ot, hogy megtegye neki, amit a klienseknek meg szokott. Inkább vállalja a szégyent, csak hogy ne különbözzön a többiektől; azt hiszi, hogy ha nem tud szeretetet nyújtani, akkor más sem szerethet őszintén, illetve hogy ilyen gesztusokban rejlik az őszinteség.

Gondolkodtam, kik lehetnének Updike társai. Styron éppen a történelemben tett kirándulása, az 1831-es néger zendülésből írt regénye miatt tűnik számomra maradandónak. De ki az, aki a mindenkori mát írja, még hozzá úgy, hogy minden keserű következtetés ellenére az ember mégis a pikareszket érezze, és csak a következtetései mutassanak valami sötétebbre. Bármilyen különös, először Hrabal, azután Grass jutott eszembe, a maiak közül pedig Bourdeaut és Seethaler. A maga módján mindegyik borzalmakról beszél, mégis szívesen olvasom őket. Amikor a könyvük végére érek, megborzongok: pikoló a náciizmusban, dobos a hitlerájban, boldogság az elmebajban, hegyi ember a boldogtalanságban. Addig azonban érdekes, szívbe markoló, lendületes, örvényes mindegyik, mintha az író az egyik vállát megvonná, a másikat pedig nem. A fordulatosság és az írás öröme mindegyik könyvben megvan.

KÖZÖSSÉGI EMLÉKHELY – PRIVÁT EMLÉKHELY

Balázs Lajos: Nyergestető. A lelkiismeret ágkeresztes-kopjafás temetője. A nemzeti kegyelet néprajzi földrajza

■ Balázs Lajos néprajzkutató legújabb munkája az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc Székelyföld védelmében vívott utolsó küzdelmének, az 1849. augusztus 1-jén a Nyergestetőn zajló csatának a kollektív emlékezetét vizsgálja. Arra kíváncsi, miként él a történelmi esemény az emberek tudatában, milyen emberi viszonyulásmódok körvonalazódnak a visszaemlékezések folyamatában. A megélt, reflektált történelem egyéni olvasatait jeleníti meg.

Az oknyomozás igényességével rögzíti az emlékezés tárgyiasult le nyomatait, az 1897 augusztusában felállított emlékmű („közösségi emlékhely”) létrejöttének körülményeit, illetve a vele szemben kialakult ágkeresztes-kopjafás temető („privát emlékhely”) kialakulásának motivációit, társadalmi, földrajzi, kronológiai dinamikáját.

A kutató adatközlői egyrészt maguk a tárgyak, az azokról leolvasható üzenetek, a médiában megörökített diskurzus, az emlékmű-avatásról készült fotók, másrészt az emlékező teret létrehozó, ébren tartó egyének, a turisták, zarándokok szóbeli, valamint a történelmi kávéházban elhelyezett vendégkönyv vallomásai.

Balázs Lajos az emlékjelhagyás működési elvét, indítékait, léleken hagyott hatását kutatja, a

„Nyergestető-jelenség” motivációira kérdez rá. Úgy véli, a tér birtokbavétele, a „mi temetőnké” való nyilvánítása, az emlékjelhagyás gesztusa, a hősök előtti tisztelgés, gyertyagyújtás, imádkozás, hála nyilvánítás, himnusz és katonadalok éneklése „egyféle profán búcsújárás, ahol a múltbéli vétkeinkért vezekelve könnyítünk mai lelkünkön”. (6.)

A vezeklés motívuma az adatközlőkkel folytatott beszélgetésekben is megjelenik. Sokan összefüggést vélnek felfedezni a december 5-ei népszavazás negatív eredménye és az ezt követően a magyarországi települések által állított keresztet és kopjafák rohamos gyarapodása között. Azt sejtik, hogy a megnövekedett kopjafaállítás a „*lepszavazás*” tagadása, amiatti vezeklés, bűnbánat. A lelkiismeret fába foglalt üzenete, éltetője.

Az emlékjelhagyás ugyanakkor állandósított jelenlétet, kötődést teremt. A rituális visszatérésnek az igényét generálja. Az a személy, közösség, amely nyomot hagyott Nyergestetőn, időről időre szükségét érzi újra visszalátogatni ide, egy szalaggal díszíteni a saját emlékművét, lelkileg megnyugodni, feltöltődni, erőt meríteni. Az ide látogatók számára Nyergestető tehát a történelmi információszerzésen túl lélegzetelállító látvány („itt való-

ban megdobban a szív”) és mitikus („mindig olyan hidegrázás, olyan különös érzés fogott el a látványtól”, „könnyek nélkül soha nem tudtam onnan kijönni”), szakrális hely.

Balázs Lajos az emlékezés térbeli dimenzióját vizsgálva megállapítja, hogy egy rendkívül szerteágazó, Európát is meghaladó vonzaskörzete van a térnek, az ide történő látogatás valóságos mozgalommá terebélyesedett. A csíksomlyói búcsúval párhuzamosan a magyarság találkozóhelyeként létezik, olyan szimbolikus helyként, ahol a határtalanság, az összefogás élménye válik megtapasztalhatóvá. „Nyergestető nemzeti találkozóhely, ahova a nemzeti együvé tartozás tüzét, tűzrevalóját emberi közösségek elképesztő szövevénye hozza és viszi vissza, mint ahogy viszik a somlyói búcsú kendőbe, nyírágba, emlékezetbe, lélekbe rejtett mágikus áhítátát.” (104.)

Mivel a térnek szellemi-lelki kisugárzása van, családi, baráti események színhelyeként is birtokba veszik az itt működő történelmi kávéházat mint olyan helyszínt, ahol a hétköznapiok lármájától visszavonulva a múlt válik hozzáférhetővé.

Balázs Lajos az emlékéllítés statisztikai elemzését is elvégzi, a kopjafákat időrendi előfordulásuk, gyakoriságuk, térbeli származásuk szerint is számba veszi, az építáriumok tematikáját, az előforduló kulcsszavak számszerűségét is vizsgálja. A kialakulás dinamikáját, terebélyesedési folyamatait, az ágkeresztek háttérbe szorulásának, il-

letve a kopjafák térhódításának az okát kutatja. Objektív kutatói attitűddel rögzíti, értelmezi a változásokat, nem foglal állást egyik vagy másik gyakorlat legitimitása mellett sem. Úgy véli, a kopjafák az ágkeresztekhez képest új kifejező eszközök, lehetőséget teremtenek a névtelenségből való kitörésre. Nem helyettük, nem ellenük, hanem velük együtt létjogosultak. A kopjafák a feliratozás lehetőségével egy újabb funkciót képesek betölteni. „[A] feliratozással a kopjafák társadalmi lényekké váltak. Radikális nyelvezettel, olykor indulatosan szólnak történelmi sérelmekről, igazságtalanságról, büszkeségről, példaadásról, fogadalmakról, tanulságokról, érzelmekről, a történelemhez való viszonyulásról, a magyar nép, a székelység, a nemzet sorsáról, a megmaradás parancsáról, kényszeréről, a népi-nemzeti összetartozásról, szenvedéstörténetéről. Többnyire evokatív jellegűek, kritikusak, önvizsgálatra is késztetők, olykor történelmi revíziók is.” (84.)

Nyergestetőn a halálra történő emlékezés paradox módon az élet ösztönzőjévé válik. A reményt tápláló feliratok az összefogásra, a megmaradásra, a kitartásra sarkallnak. Talán éppen ebben a kettőségben rejlik Nyergestető varázsa.

A kutatást gazdag képanyag, a sírjeleket állító települések jegyzéke, ezek térképen történő megjelenítése, a sírjelállítók, valamint az adatközlők jegyzéke, a feliratok átiratai, névmutató teszik teljessé.

Kovács Anikó

EGY ORVOSTUDÓS HÉTKÖZNAPJAI

Szepesszombati Dr. Genersich Antal, az ember.

Szerkesztette Judik Zoltán

■ Mária Terézia az 1770-es évek közepén a bezárt kolozsvári jezsuita tanintézet helyében egy egyetemet szeretett volna létesíteni, s ennek 1774-ben beindította a jogi karát, 1775-ben az orvosit. Ez utóbbi még nem képezhetett orvosdoktorokat, hanem csak sebészeket (kirurgusokat) és bábákat. 1817-ben Orvos-sebészeti Tanintézetként önállósult, s ebből nőtt ki az 1872-ben megalapított kolozsvári tudományegyetem orvosi kara. Ennek tizenegy tanszéke közül nyolcat a tanintézet tanáraival töltötték be, s felszerelése is évekig alig gyarapodott.

A tanintézetből átvett professzorok közt volt a kórbonctani tanszékre kinevezett Genersich Antal is, aki aztán a kar alapembele lett negyedszázados itteni működése idején. Az orvosi karnak a marosvásárhelyi állami levéltárban őrzött jegyzőkönyvei tükrözik leginkább azt a kitaró szervezőmunkát, amit dékánként és prodékánként, a különböző kari bizottságok tagjaként kifejtett. S mikor szükség volt rá, elvállalta az anatómiai vagy a törvényszéki orvostani tanszék helyettesítését is. S a napi gyakorlati és elméleti oktatás mellett a tudományos munkára is időt tudott szakítani. A 90-et meghaladó közleményeinek nagy részét Kolozsvárt írta, itt szerzett országos elismerést, ami aztán lehetővé tette, hogy 1895-ben átpályázzék a budapesti egyetemre.

Genersich Antal egy nagy múltú felvidéki cipszer család sarja, egyes ágai és oldalági leszármazottai számon tartják egymást. A család 2500 leszármazottját nyilvántartásba vevő marosvásárhelyi Zsigmond Károly főorvos 2015-ben jelentette meg genealógiai munkáját: *A Genersichék és utódaik*. Már korábban, 1991-ben a Magyarországon élő leszármazottak létrehozták a Genersich Alapítványt, mely orvosok és diákok jutalmazása mellett főleg Genersich Antal professzor emlékének az ápolását tűzte ki céljaul. Minden évforduló alkalmából emlékülést szervez, gyakran ezt sírkoszorúzással köti össze. A legemlékezetesebb a Genersich 150. születésnapja alkalmából 1992 márciusában tartott emlékülés, amelynek anyagát jócskán kibővíttve *Genersich Antal emlékkönyvként* (szerkesztette Tankó Attila, Péter Mihály) 1994-ben tették közzé. 2004 októberében a budapesti I. sz. Patológiai és Kísérleti Rákkutató Intézetben leleplezték Paulikovics Iván Genersich-mellszobrát. 2007-ben a budapesti Szent István Kórház bejáratánál, egykori munkahelyén felavatták Pásztor János 1912-ben megmintázott mellszobrának egy Gergely Zoltán szobrászművész készítette másolatát, egy másik másolat ugyancsak 2007 óta az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) Jókai utcai üléstermében található. 2011-ben emléktáblával jelölték

meg a Genersich család késmárki házát.

2018-ban Genersich Antal halálának a centenáriumán is emlékülést szerveztek Kolozsvárt az EME és a Kolozsvár Társaság közreműködésével. Ennek keretében öt előadásra és sírkoszorúzásra került sor. Erre az ünnepi alkalomra állította össze a család részéről Judik Zoltán az újabb Genersich-emlékkötetet. Számot vetett azzal, hogy már jóformán mindent elmondtak az egykori tanárról és a tudós orvostól, kórboncnokról, ezen a téren már csak ismételni, esetleg összefoglalni lehet. Nem is lévén orvos, más megközelítést választott: Genersich Antalt, az embert akarja bemutatni a családnál, valamint a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban őrzött dokumentumok és a visszaemlékezések alapján. Így egy korszakot és életpályát felidéző tetszetős képeskönyvet hozott létre. Elsősorban a családnak, a leszármazottaknak ajánlja munkáját, de a szélesebb közönség is haszonnal forgathatja.

A másfélszáz lapos kötet előszavát Sótonyi Péter patológus orvostudós, akadémikus, a Semmelweis Orvostudományi Egyetem volt rektora jegyzi. Rámutat Genersich példamutató jellemére, tudománytiszteletére. Hangsúlyozza, hogy tudományos munkássága és magánélete teljes összhangban volt. Mindig lelkiismerete szerint cselekedett.

Judik Zoltán *Bevezetőjéből* kitűnik, hogy már 6-8 éve szakadatlanul foglalkoztatja Genersich élete és tevékenysége, gyűjti a róla szóló dokumentumokat. Az évforduló kapcsán elérkezettnek látta az időt, hogy ezekből „a kiváló tudós-orvos privát életét” bemutató kötetet állítson össze.

A könyv törzsanyaga hat korszakra tagolva tárja elénk Genersich Antal életpályáját. A legtöbb újdonságot ezek közül a *Gyermek-kora 1842–1852* című fejezet hoz. Egyrészt ezekről az eddigi életrajzok alig írnak, másrészt itt közli a professzor két fennmaradt kézírásos önéletrajzát, melyek együttesen 1893-ig tükrözik a tudós életútját – saját szemszögéből. Édesapja, Genersich János táblai fiskális volt, Deák Ferenc barátja. Kilcher Katalinnal kötött házasságából Antalón kívül még négy gyermeke született. Mindnyájan Nagyszombaton jöttek világra, ahová az édesapát munkahelye kötötte. Az édesapa azonban korán meghalt, s az öt gyermeket a család ősi fészkében, Késmárkon élő apai nagymama, özvegy Genersich Jánosné Kéler Klára vette magához, és hihetetlen szigorral nevelte. Az önéletrajz is utal rá, hogy néha valóságos kínzásnak felelték meg a kiszabott büntetések. A következő életszakaszok fő eseményeit már az önéletrajzok is leírják, az újabb fejezetek inkább a dokumentumközlést tűzik ki célul. Az *Iffjú kora 1852–1860* fejezetben iskolai éveit ismerhetjük meg. 1858-ban elhunyt a szigorú nagymamája, két évre rá az édesanyja is, úgyhogy Antal meglehetősen szegénységben maradt, amit a késmárki hatóságoktól kiállított, 1860-ból származó szegénységi bizonyítványa is tanúsít. Iskolai tanulmányait Késmárkon végezte egy Eperjesen töltött fél tanév kivételével. 1860 júliusában kelt érettségi bizonyítványa minden tantárgyból kitűnő, filozófiából dicséretes minősítést tartalmaz. Az *Orvosegyetemi évek – tanulmányok 1860–1870* című fejezet már gazdagabb iratanyagot sorakoztat fel. Még egyetemi jelentkezése előtt elkezdte tanulni az ana-

tómiát, úgyhogy elsőéves korában ki is tűnt évfolyamtársai közt. Másodévesen már e tárgyból demonstrátori megbízatást kap. Ösztöndíjhoz jut, pályadíjat nyer. 1865-ben – doktorrá avatása előtt – kórbonctani tanársegéddé választják. 1865. október 19-én avatják orvosdoktorrá. 1866-ban megszerzi a sebész-doktori, szülés- és szemésmestéri okleveleket is. 1867-ig lehetett tanársegéd, mert ebben az évben már két pesti kórháznál is elhelyezkedett boncolóorvosként. 1868-ban lett a Szent Rókus Kórház patológus orvosa.

Még 1867. február 16-án meg-nősült. Barátja, későbbi kolozsvári tanártársa, Machik Béla testvérét, a horvátországi származású Machik Kornéliát vette feleségül. Októberben már meg is született első, Emma nevű gyermekük. Bizonyára tanárai ajánlásának köszönhetően Genersich kétéves külföldi tanulmányútra szóló állami ösztöndíjban részesült. A kor leghíresebb európai kórbonctani intézeteit kereste fel Würzburgban, Bécsben, Lipcsében és Berlinben. Ezek során megismerhette a korszak legnagyobb orvostudósait. Szokatlan módon tanulmányújtjára magával vitte feleségét is, aki Würzburgban Evelin nevű leánykával örvendeztette meg. Külföldi útja vége felé súlyosan megbetegedett, már halálhírét keltették. Tanulmányújtjáról hazatérve 1870 augusztusában Eötvös József kultuszminister a kolozsvári Orvos-sebészeti Tanintézet kórbonctan-törvényszéki orvostan katedrájára nevezte ki.

A könyv legterjedelmesebb fejezete a *Kolozsvári évek 1870–1895* címet viseli. Megismerjük azokat a roppant primitív körülményeket, amelyek közt Genersichnek Kolozsvárt dolgoznia kellett. A várost

akkoriban érte el a vasút, még nem volt vízvezetéke és csatornarendszere, a világítást valamennyire a légszeszhálózat biztosította. A kórbonctani tanszéknek nem voltak helyiségei. Eleinte az Országos Karolina Kórház egy konyháját alakították át bonchelyiségül, később két udvari istállót használtak e célra. 1872-ben megnyílt a tudományegyetem, s ennek a kórbonctani tanszékét kapta meg nyilvános rendes tanári besorolásban Genersich. Ekkor a Farkas utcai volt kormány-széki épület második emeletén utaltak ki még hat helyiséget részére, ahol a laboratóriumi munkát végezték, és az elméleti oktatás folyt. Intézetéhez egy tanársegédet és egy szolgát osztottak be. Jóformán minden boncolást ő kellett hogy végezzen. Mint minden kolozsvári orvostanár, Genersich is vállalt az egyetemi munka mellett háziorvosi szolgálatot. Rövid idő alatt szép pácientúrája alakult ki.

Az 1880-as években kezdődött a kolozsvári egyetem saját új épületeinek a felhúzása. Elsőnek 1883-ra a Vegytani Intézet otthona készül el a Mikó-kertben. Majd 1884–1888 között felhúzzák a klinikai telep első orvostani épületét, az Anatómiát. Ezen három intézet osztozik: az anatómiai, a kórbonctani és a törvényszéki orvostani. A kórbonctani részleget Genersich tervezheti meg, úgy, ahogyan a külföldi intézeteknél látta. Majd a lehető legkorszerűbb eszközökkel szerelteti fel. Két emeleti helyiségét az ekkor már gazdag múzeumi anyaga elhelyezésére tartja fenn. Az előcsarnokban emléktáblát is elhelyeznek az építés adataival és az igazgató professzorok nevével. (Persze sem ez, sem az 1942-ben, a professzor születésének centenáriumán ott elhelyezett magyar nyelvű emléktáb-

la ma nem látható.) Ebben az intézetben aztán a professzor európai színvonalon kutathatott és taníthatott. Kitartó munkásságának az elismerése sem maradt el. 1891 decemberében magyar nemességet kapott szepesszombati előnévvel. Az egész város őt ünnepelte, az ifjúság zenés fáklyásmenettel köszöntötte. Egy év múlva a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai közé választotta, méghozzá egyhangú szavazattal.

Genersich óvatos kísérletező volt. Az újdonságokat kétkedve fogadta, s csak mikor meggyőződött helyességükről, akkor alkalmazta és tanította azokat. A Kolozsvár–Székelykocsárd közti vasútépítésnél 1871–1873 között elvállalta a vasúti főorvosi tisztséget. Általában 600–800, de időnként több ezer munkás egészségének felügyelete tartozott hatáskörébe. Ekkor alapította meg, hogy a betegségek 57 százalékát a váltóláz okozza, s azt a szúnyogok terjesztik. Úgyhogy a mocsarak lecsapolását szorgalmazta, s ezzel sikerült a kóresetek számát csökkentenie. Sokáig nem hitt a baktériumok fertőző természetében. Kolerajárvány idején egy egész kolerabacillus-tenyészetet lenyelt, hogy bebizonyítsa e tan tévességét. S nem betegedett meg. Így sokáig a tbc-fertőzéseket sem vélte bacillus útján terjedőknek. Kavernás hűgát családjuknál tartotta. Két lánya is tőle kapta meg a betegséget és halt bele. Később aztán éppen azzal a felfedezésével vált úttörővé, hogy megállapította: az emberi gümőkort nem ugyanaz a bacilustörzs okozza, mint a szarvasmarhák gyöngykór nevű megbetegedését. Úgyhogy ez utóbbi nem veszélyes az emberre. Különbségei közt említhető, hogy amikor hatéves János nevű fia diftériában meghalt, a kis-

fiút intézetében bebalzsamozta, s – felesége tiltakozása ellenére – a lakásában tartotta. Később csak rendőrségi intézkedés nyomán egyezett bele az eltemetésbe.

A kolozsvári orvosok 1876 januárjában megalapították az Orvos-természettudományi Társulatot, hogy tudományos munkásságuk eredményeit ott beszélhessék meg, annak értesítőjében tehessék közzé. Az orvosi szakosztály elnökéül Genersichet választották. Majd mikor 1884-ben a társulat beolvad az Erdélyi Múzeum-Egyesületbe, ennek szakosztályaként, az orvosi szak élére újból őt választják. Úgyhogy húsz éven át töltött be vezető tisztséget az erdélyi orvostársadalomban. Szerepet játszott még a kolozsvári Evangélikus Egyházközség életében: egyházi tanácsossá és gondnokká választották. Őt alapítványt tett az egyháznál gyermekei emlékére. Kolozsvárt a Genersich család hol a Monostori út valamelyik házában, hol a Kandia utcában lakott, nem túl elegáns lakásokban. A Fellegváron volt szerény nyaralójuk is, ahova nyaranta a család kiköltözött. További hét gyermekük Kolozsvárt született: János (1870), Vilmos (1872), Leontin (1873), ifj. Antal (1876), Margit (1878), Klotild (1880), Gabriella (1882). Az összesen kilenc gyermekből hat a kolozsvári közös sírban nyugszik. Ezért kíváncszott ő is ide.

A sok eseményt, megtiszteltetést diplomák, levélmásolatok, újságkiadvágások érzékeltetik. Talán rektorrá választásáról lehetett volna még írni s adatot találni. Hiszen az az elismerés érte, hogy 1877/78-ban ő lett az orvosi kar részéről jelölt második rektor.

A Visszatérés Budapestre 1895–1913 című fejezet a fővárosban töltött szolgálati éveit mutatja be. Tu-

lajdonképpen nehéz megmagyarázni, hogy miért is döntött úgy Genersich, hogy itthagya Kolozsvárt, jól felszerelt intézetét, népes pacientúráját. A várost, mely őt tiszteletbeli főorvossá választotta. Ő talán azt a magyarázatot adta, hogy Pesten csak a kutatásnak akart élni. Ott viszont sokkal szerényebb körülmények között találta magát. Rövidesen új épületbe kellett költöztetnie intézetét, ő lett ennek újraalapítója. Emellett orvosi referense lett az Igazságügyi Orvosi Tanácsnak, amely a bűnügyek orvosi vonatkozásait vizsgálta ki. Nagyon bonyolult ügyek kerültek ide, ahol többnyire boncolás nyomán kellett szakértői véleményt megfogalmazni. A fővárosban régies öltözködésével vidékies jelenség maradt. Azért megkapta a legmagasabb elismeréseket. 1904-ben udvari tanácsosi méltóságra emelték. 1906-ban az Akadémia rendes tagjai sorába választotta. Dékánnak, majd 1910/11-re rektornak is megválasztották. Ő a kolozsvári egyetem rektorai közül az egyetlen, aki a fővárosban is elérte ezt a méltóságot. Aztán miniszteri rendelet hoztak, hogy a 70. évüket betöltött egyetemi tanárokat nyugdíjba kell helyezni. Genersichet is – akarata ellenére – 1913-ban szép illetményrel nyugalmába küldték. Meghatódva tartotta meg búcsúelőadását. Még azon év november 23-án „sok évi érdemes működése elismerésül” a király a Ferenc József-rend középkeresztjével tüntette ki. A *Nyugdíjas évek 1913–1918* című fejezet a nyugdíjazás körülményeit, valamint a tudós halálát, fővárosi és kolozsvári temetését részletezi, szemlélteti. Közli Imre József szemészprofesszornak az egyetem előcsarnokában elmondott búcsúztatóját, valamint Kirchknopf Gusztáv városi evangélikus lelkész temetési beszédét. S több felvételt is a házsongárdi sírról.

Az eddigi fejezetek kevés összekötőszöveggel inkább a képeket hagyták beszélni, illetve a fényképen is látható dokumentum magyar fordítását vagy a kézirat, cikk szövegét közölték „olvashatóbb” méretben, formában. Az utolsó fejezet összegezni próbál *Jellemvonásai, érényei* címmel. Felvesz egy-egy kövér betűvel kiemelt jellemzőt, s azt vagy saját szavaival, vagy lehetőleg családi levelekből, visszaemlékezésekből kiemelt részletekkel, néhol szépirodalmi munkákból vett idézetekkel teszi indokolttá, érthetővé. Így kerekedik ki a professzor teljes egyénisége. Íme, a legfontosabb tulajdonságok: pompás humorérzék, puritán egyszerűség, szerénység, becsületesség, állhatatosság, lelkiismeretesség, hangyaszorgalom, kifinomult érzék (éleslátás, finom tapintás, szaglás), szívjóóság, igazságszeretet, gyors tájékozódó készség, élvezetes előadási képesség, nyers modor – ami gyengédséget takar, barátságosság, sokoldalúság, mások tudásának becsülése, erős ítélőképesség. Az anekdotákból kiderül még nagyfokú takarékosága. Erre egy kedves anekdota: „...amikor havi fizetését megkapta, azt otthon a ruhásszekrény ajtajának belső felületére rögzített – felhasználási céllal megjelölt – vászonzacskóba osztotta szét, egy bizonyos arányban. Ilyen feliratokat lehetett olvasni: marhahús pénz, disznóhús pénz, zöldségre való, irodalomra költhető, vízszámla stb. Átcsoportosításra nem volt lehetőség! Ha egy tasak kifogyott, meg kellett várni a következő havi fizetést!”

Füst Milán öreg korában emlékezett vissza a vele szemközti ház-

ban lakó külön, öregúr Genersichre: „...hetvenéves korában hirtelen nyugdíjazták az öregurat.

– Mit fog most csinálni a professzor úr – kérdezte tőle egy hírlapíró.

– Rövid idő múlva meghalok – felelte a professzor.

– Miért kell már most erre gondolnia?

– Tudja meg fiam, hogy én egész életemben mindig sokat dolgoztam. És azt is tudja meg, hogy egy öreg embert nem szabad megfosztani a munkájától, mert ha megteszik, akkor hamar meghal.

És így is lett, hamar meghalt.”

Füst Milán mellett még az egykori tanítvány, Csáth Géza karcolatából és a rokoni körhöz tartozó Kántor Lajos kötetéből idéz hosszabban. Egy meg nem jelölt szerzőtől származó akadémiai stílusú portré, valamint Paulikovics Iván mellszobrának színes fényképe illusztrálja ezt a fejezetet.

Az *Utószó* – nagyon helyesen – abban látja Genersich Antal fő ér-

demét, hogy bevezette a magyar gyógyászatba az anatómiai gondolkodást. Ennek atyja, Karl von Rokitansky bécsi professzor volt – tehetjük hozzá –, akit Genersich is mesterének tekintett. Lényege az, hogy a betegségeket a szervek összefüggésében kell tekinteni és gyógyítani. „Genersich minden időre eszménye marad a lelkes, önfeláldozó tanárnak, a fáradhatatlan, buzgó kutatónak, az ideális gondolkozású, önfeláldozó orvosnak és a becsületes, igaz EMBERnek” – megállapítással zárul a kötet. Az Irodalomjegyzék 21 tanulmányt és kötetet sorol fel.

Judik Zoltán könyvét nemcsak a családtagok, orvosok forgathatják haszonnal, hanem mindazok, akik kíváncsiak a 19. század második felének városi és egyetemi életére, családi viszonyaira. Arra, ahogy egy magasra ívelő életpályát kisvárosi körülmények közt is meg lehet alapozni.

Gaal György

AZ ÓKORI RÓMA TÖRTÉNETE ÚJ MEGVILÁGÍTÁSBAN

Mary Beard: *S.P.Q.R. Az ókori Róma története*

■ Az ókori Róma történetéről Quintus Fabius Pictor, a római történetírás atyjának rövid munkája óta (Kr. e. 270–200 körül) több ezer összefoglaló keletkezett. Az európai historiográfia több mint két és fél évezreden át próbált választ adni néhány paradigmaticus kérdésre: hogyan válhatott egy átlagos, mocsaras területen létrejött faluból vagy falucsoportosulásból Európa kulturális alapjait meghatározó birodalom? A kérdésre és a faluból lett birodalom metamorfózisainak elemzésére legutóbb Mary Beard, a brit ókortudomány legismertebb alakja vállalkozott 2015-ben megjelent és azóta számos nyelven, így magyarul is közreadott monumentális munkájában.

Mary Beard neve jól ismert mind az ókortudományban és az ókori Róma kutatásában jártas szakemberek, mind a művelt nagyközönség számára. A sajátos stílusról, szenvedélyes műsorairól, tudóstól szinte mehökkentőnek számító, közvetlen blogjáról és aktív politikai és közéleti szerepéről ismert cambridge-i professzor a BBC számos dokumentumfilm-sorozatában szerepelt már (*Caligula, Meet the Romans, The Ultimate Rome, Pompeii – Life and Death in a Roman Town*). Neve azonban nemcsak az ókor iránt érdeklődő nagyközönség számára ismert, hanem a kortárs női mozgalmak hívei előtt is, akik egyféle profétájukat, élhar-

cosukat tisztelik a bohém ókortudósban. Egyike azon kevés ókortörténészeknek, aki vitathatatlan tudományos eredményeik és paradigmaticus szakmai munkájuk mellett aktívan felvállalják a közértelmiségi szerep minden velejáróját.

2015-ben közölt új, monumentális kötete – ahogy az előszóban fogalmaz – negyven év munkájaként született meg, és a művelt nagyközönség számára közel három évtizedes egyetemi és kutatói pályafutásának eredményeit foglalja össze. A kötetet nemrég román nyelvre is lefordították (*S.P.Q.R. O istorie a Romei antice*. Editura Trei, 2017). Új, magyar nyelvű fordítása kissé megkésve érkezett, ám jelentős tudománytörténeti mérföldkönek számít a magyar nyelven elérhető Róma-történetek sorában.

A Kossuth Kiadó gondozásában megjelent, Barabás József által fordított és Koronczai-Fekete Viktória által szerkesztett 480 oldalas, 21 színes és 103 fekete-fehér fotóval díszített kötet címe is meglepő, már-már furcsa: *S.P.Q.R.* Alighanem a legismertebb és talán legrégebbi akronima, hisz Róma városának „társadalmi szerződését”, politikai berendezkedését örökíti meg közel 2100 éve. A *Senatus Populusque Romanus* (a Szenátus és a Római Nép) fogalma a Köztársaság korának végén, Cicero idején jelenik meg és terjed el, lesz szimbóluma annak a társadalmi berendezke-

désnek – társadalmi piramisnak, ahogy Alföldy Géza elképzelte –, amely a vezető elit (a szenátus) és a többiek viszonyát jelzi. Róma mint szimbólum, mint hatalom ekkor a pár száz fős szenátus (honestiores) kezében van még, akik – így vagy úgy, de – együttműködnek a lakosság 90 százalékát képző humiliores réteggel, azaz a köznéppel. Mary Beard jól ráérezett az ókori Róma lényegére, amikor ezt a sajátos mozaikszót választotta könyvének címéül: az akronima Róma szinte minden ókori épületén ott van, ezt látjuk Saturnus monumentális templomán a Forum Romanum egyik legmagasabb pontján, és ez mai napig Róma városának jelszava, amely minden csatornafedélén és villanyoszlopon ott díszel. Nincs is ennél jobb szimbólum az ókori Róma örökségének továbbélésére, folytonos átalakulására és aktualizálására. Az ókori Róma velünk él, mindennapjaink része, és története fontos faktor a mai ember életében is – mondja Beard.

A kötet szerkezetét tekintve hagyományos kronológiát követ, a 45 oldalnyi prologust követően. Egy rövid, elméleti és aktualizáló bevezetőt követően Mary Beard Cicero korába vezeti az olvasót, amely korszak – a Köztársaság korának válsága és vége – forrásokban is az egyik leggazdagabb időszaka Róma történetének, amikor számos olyan társadalmi, politikai és kulturális változás történt, amely vitaasztalra tette mind Róma régmúltját, királyság korabeli időszakát, mind a köztársaságkori Róma intézményeinek válságát, és előrevetítette egy új kor, az imperatorok és szűk oligarchiájuk által vezetett Principátus ideáját is. A 45. oldalt követően a kötet időben visszatér Róma kezdetére és a mitikus hét – valójában

sokkal több – dombocskán formálódó bronzkori településrendszer városiasodását és a királyság utólag mitizált időszakának régészeti forrásait mutatja be röviden ugyan, de nagyon hatásosan. Beard a Romulus- és Aeneas-mítosz művi egybefonásával és a korai Róma régészeti emlékeinek együttes ábrázolásával megőrzi a bevezetőben érzékelt, „mitizált” Róma-kép kettős – valós és mnemohisztikus – jellegét. A királyok korát ezzel a kettőséggel – a rómaiak történelmi mítoszteremtésének és a valós, régészeti forrásoknak az összevetésével – mutatja be közel 60 oldalon át. Beard zsenialitását mutatja, hogy számos alkalommal úgy tudja témérdek tudását átadni, hogy azt az olvasó észre sem veszi: amikor a római Fasti (naptár) kialakulásáról beszél mint a városi magaskultúra egyik sajátosságáról (101.), és röviden megemlíti, hogy a Kr. e. 121-es bor (amit a rómaiak Opimius konzulása idején ittak) jó évjáratnak számított. Beard ezt az egyébként id. Plinius *Historia Naturalis* 14.94. passzusában megjelenő információt úgy tárja az olvasó elé, hogy az nem terhelődik le a forrásjegyzékek tumultusában. Az információk forrásairól egyébként a kötet végén húsz oldalon át (419–439.) olvasható bőséges, főleg angolszász szakirodalomból értesül az olvasó, és ebből döbbenhet rá, mekkora irodalmat kell ismerni ahhoz, hogy valaki egy Róma-szintézisre vállalkozzon. Beard kötetének szokatlan mivoltát pontosan ezeknek a szövegbe beépült, intellektuális szövetté vált forrásoknak a könnyed átadása és állandó aktualitása mutatja. A római kor örökségének aktuális jellege végig jelen van a kötet minden fejezetében, legyen szó az amerikai Cincinnati városában álló

Cincinnatus szobráról vagy a plebejus szó aktuálpolitikai jellegéről. Beard részletesen bemutatja azt a folyamatot, amely az eddigi magyar könyvekben a leginkább politikatörténeti oldaláról ábrázolt eseményesort és időszakot jelöli, nevezetesen a Köztársaság válságát és Róma birodalmi metamorfózisát. Az angol ókortörténész munkájában ennek a jelenségnek leginkább társadalomtörténeti és művelődéstörténeti vetületét értjük meg, számos aktuálpolitikai szólammal vegyítve és elhessegetve a „jó” vagy „rossz” birodalom mítoszát. A szerző néhány meglepően szokatlan kijelentést is tesz – így például az első „császárnak” Pompeius Magnust tartja (216.), akinek korában a birodalom valóban globális, azaz mediterrán hatalommá vált – ám ezeket rendszerint alá is támasztja. Követve az angolszász hagyományt – ez talán Ronald Syme ókortörténész letörölhetetlen öröksége – Beard is részletesen elemzi Augustus hatalmának kiépítését, az augustusi politika sajátosságát, az új Róma ideológiai felépítését és ikonográfiában, építészetben, demográfiában kifejeződő hatásait. A 10. fejezettől kezdődően kissé túlságosan sűrűvé válik a kötet (305.), hisz értelemszerűen minden egyes császárról köteteket lehetne írni – ahogy ezt meg is tették sokan mind az ókori irodalomban (Suetonius, *Historia Augusta* szerzői), mind a kortárs történetírásban (Anthony Birley, Werner Eck, Julian Bennett, Olivier Hekster császármonográfiái). Mégis azzal, hogy külön alfejezetben elemzi a szenátorok helyzetét, a császárkultusz problémáját, a palotaéletet és a városi utcák hétköznapjait, Beard részletes képet fest a Principatus (Kr. e. 14. és Kr. u. 285. közötti) korának római hétköznap-

jairól, „rómaiságáról”. Különösen értékesek a pompeji hétköznapokat megelevenítő sorai, amelyeket egy előző, magyar nyelven még nem olvasható kötetében már érintett (*Pompeii: the Life of a Roman Town*. Profile, London, 2008). Röviden ugyan – és főleg az irodalmi forrásokra, elsősorban ifj. Plinius Bithyniában kelt leveleire alapozva –, de bemutatja a Római Birodalom provinciáinak hétköznapjait és közigazgatását. Az olvasó nem fogja megismerni a Theodor Mommsen vagy Alföldy Géza könyveiből elengedhetetlen római adminisztráció főbb funkcióit és szerepköréit, ellenben a kötet szemléletesen tárja eléink a provinciák sajátosságát és a romanizáció problematikus jelenségét. A kötet gyorsan lezárul Kr. u. 212 körül, Caracalla császár *Constitutio*jával (*Constitutio Antoniniana*), amely általános állampolgári jogot adott minden szabad embernek, és ezáltal egy új korszakot nyitott Róma történetében. Utolsó példája Beard kötetének jól mutatja a munka sajátos jellegét és üzenetét: nem egy nagypolitikus életét vázolja fel, hanem egy kétnyelvű, görög és latin területen élő személy síremlékét elemzi, egy olyan emberét, aki bár megőrzi helyi, sajátos nyelvi és kulturális identitását, de öltözékében, életstílusában és eszköztárában már „római”. A birodalmiság, a birodalomban élni tudó vagy élni kényszerült emberek sorsát ábrázolja Zoilos síremléke is, amely egyben Róma egyik fő örökségét képezi.

Miért fontos Beard új kötete az ókori Rómáról? Egy olyan korban, amelyben szinte évente kiadnak egy-egy új „Róma-történetet”, nehéz nagyot vagy akár paradigmát alkotni. Mary Beard szakmai tudása azonban garancia

arra, hogy ez a kötet se legyen csak „egy” a sok Róma történet közül, bár azt a szerző is hangsúlyozza, hogy nincs az a történész, aki mindent látna, értene, és objektívan tudná tolmácsolni egy 2000 évvel ezelőtti társadalom sajátosságait. A téma eleve szubjektív jellegétől függetlenül Mary Beard kötete azért fontos, mert Róma történetének jól ismert forrásait és eseményeit úgy elemzi, hogy állandóan arra reflektál: hogyan látták a rómaiak saját magukat. Hogyan értelmezték ők „Róma történetét” és felemelkedését, valamint: mi a mai üzenete ennek a civilizációnak. Beard zsenialitását furfangos, játékos nyelvezete, meghökkentő elméletei, sajátos nézetei adják, a szakmában jártas olvasó azonban észreveheti, hogy a könnyed, a művelt nagyközönségnek írt kötet mögött mekkora tudás rejtőzik. Beard esettanulmányai és az általa megidézett ókori emberek és tárgyaik nem az átlagos Róma-történetek példái, hanem egy olyan történész szakmai tudásának kivetüleseként kerülnek a kötetbe, akinek bejárása van a British Museum raktáraiba, Pompeji kevésbé ismert régészeti ásatásaiba, valamint Róma legvédelemben álló kincseihez is. A kötet aktualitását és erősségét mi sem mutatja jobban, mint az 1. fejezet, amely Cicero legendás Catilina-féle összeesküvéséről és beszédeit elemzi. A politikai szállóigévé, örök manifesztummá lett „Quo usque tandem abutere Catilina patientia nostra” (meddig élsz vissza türelmünkkel, Catilina?) gyönyörű szólamát Beard a kortárs politikai elit visszaéléseinek és metamorfózisainak veszélyére és a civil társadalom fékező erejének szerepére. Beard persze a maga politikai hitvallásánál fogva kissé elfogultan, talán idealizáltan látja doktori disszertációjának hősét, Cicerót,

akinek Catilina elleni beszédét a politikai diktatúrák és visszaélések egyik szimbólumaként ábrázolja. Megjegyzendő persze, hogy Cicero játszmája Kr. e. 63-ban rég nem a köznép, az átlag római ember sorsáról szólt, hanem a szenátuson belüli hatalmi erők tisztázásáról. Cicero mondatai azonban valóban Róma mint kulturális jelenség és szubsztátum örökségének tekinthetők.

Mary Beard könyvéből nemcsak a Rómáról szóló, alapvető forrásokat ismerjük meg, de friss, radikálisan más szemszögből fogjuk látni az antik Róma mai, kortárs értelmét és üzenetét is. Beard Rómájának története elsősorban a nagyközönségnek és az egyetemi hallgatóknak szól, de mint historiográfiai csemege a szakembereknek is. Az eddig magyarul olvasható Róma-történetekhez képest (Philip Matyszak: *Antik Róma napi öt denariusból*, Kertész István: *Regélő Róma*, Catherine Salles: *Hétköznapi élet a római császárok korában*, Frideczky József: *Roma aeterna, Róma és a római világ története*, Ferenczy Endre – Hahn István – Maróti Egon: *Az ókori Róma története*, Havas László – Hegyi W. György – Szabó Edit: *Római történelem*, Ürögdi György: *Róma*, Éric Morvillez: *Az ókori Róma*, J. N. Robert: *Az ókori Róma*) Mary Beard kötete valódi szakmai és szellemi felfrissülés. Ehhez hasonló kötet a 2012-ben megjelent, de egyelőre sem magyar, sem román nyelven nem kapható Greg Woolf, *Rome. An Empire's Story* című kötete. Csak remélni tudjuk, hogy a magyar könyvpiac, a nagyközönség és a szakma egyaránt nyitott lesz a nyugati szakirodalom és tudományos ismeretterjesztés legjobb példáinak befogadására.

Tibor Balla

■ ***Defending Przemyśl – 1914-1915***

Keywords: *Great War, Przemyśl, fortress, siege, defense*

This study tells the story of the two Russian sieges of the Przemyśl fortress system in the middle part of Galicia, between September 1914 and March 1915, and its heroic defense by the Hungarian units. The author presents us the characteristics of the most important fortress system of the Austro-Hungarian monarchy, the structure of the military, the futile sieges of the Russians, the breakout attacks, and the losses suffered by both armies. He also describes the way of life of the military and of the civilian population, with the deprivations they suffered during the siege.

László Fazakas

■ ***From Cool to Freezing: The Turning points of Soviet-American Relations from Four Historical Points of View***

Keywords: Lynn Etheridge Davis: *The Cold War Begins: Soviet-American Conflict over Eastern Europe*, Vojtech Mastny: *Russia's Road to the Cold War*, John W. Young: *Cold War Europe*, John Lewis Gaddis: *The Cold War – A New History*

There are many debates around the processes and events that led to the Cold War. Some historians see the germs of the Cold War in the diplomatic and foreign policy events of 1941-1945. Others identify the geopolitical processes that took place between 1945 and 1949 as the primary causes of the Cold War. This essay offers a comparative study of the events from the

perspective of four major historical works.

Róbert Hermann

■ ***The Six-Day Battle – the Gödöllő Maneuver – 1-6 April 1849***

Keywords: the Hungarian Revolution and War of Independence of 1848-1849, the 1849 spring campaign, the spring campaign of 1849, Artúr Görgei

This study presents one of the most successful campaigns of the Hungarian Revolution and War of Independence of 1848-1849, the first part of the 1849 spring campaign, the so-called “Gödöllő Maneuver”, which had the main Hungarian army pressing toward Pest under the leadership of Artúr Görgei. Their aim was to expel the main imperial army, stationed between the Danube and the Tisza, to surround part of them in the Gödöllő area or at least to repel them back to the capital. The maneuver was endangered by the enemy forces having the upper hand and because the two attacking columns have moved away from each other at a distance of several days land. Nevertheless, the plan was essentially successful. The Hungarian army had won three victories in six days (Hatvan, 2 April; 4 April, Tápióbicske; 6 April, Isaszeg), and was able to secure its local dominance even in the final clash of forces.

Lajos Négyesi

■ ***The Battle of Kenyérmező***

Keywords: *István Báthori, Pál Kinizsi, 13 October 1479, Isa-Beg, Kenyérmező (Câmpul Pâinii), battle, Antonio Bonfini*

István Báthori and Pál Kinizsi are among the figures of the Mátyás Hunyadi (Matthias Corvinus) statue

group in Kolozsvár (Cluj-Napoca). The victory over Isa-Beg's army on 13 October 1479 is related to these two Hungarian captains. Several contemporary sources tell us about the armed conflict, with Antonio Bonfini's description standing out among them due to its many vivid details. Unfortunately, however, it also contains an error and a passage that was later misinterpreted. Still others have stigmatized the historian as untrustworthy. The misunderstanding is due to the fact that Bonfini swapped the designations of the right wing and the left wing. As a result, the relative positions of the two opposing armies were also confused, leading to erroneous conclusions.

Lajos Négyesi

■ ***The Battle of Mohács***

Keywords: *Mohács, battle, 29 August 1526, Suleiman I the Magnificent, Louis II of Hungary and Bohemia, Pál Tomori*

On 29 August 1526, in the battle that took place south from Mohács, Suleiman I triumphed over the armies of the Hungarian Kingdom, which also lost its king, as Louis II drowned in the flooded Csele stream while trying to escape. Posterity associates the loss of the Hungarian kingdom with this tragic event, although it would probably still have taken place due to the political processes. Nevertheless, many historians regard this battle as a fateful clash that the Hungarian army had no chance of winning due to their lack of expertise and preparation. The careful analysis of the contemporary sources reveals that the fight was not already lost from the beginning, but due to the lack of military preparedness.

János B. Szabó

■ ***The Muhi Battle – 11 April 1241***

Keywords: *Mongolian invasion, Hungarian Kingdom, Béla IV of Hungary, Muhi, battle*

The great Mongolian imperial invasion reached Hungary in the spring of 1241. Béla IV launched into an attack against the enemy from Pest, moving toward the north-east. Near the Sajó river, the Mongolians launched a night time attack against the Hungarian camp, which was deflected first, but the Mongolians were then able to surround the them, so the king himself could barely escape with his life. This event was one of the worst military defeats in Medieval Hungarian history. However, recent research reveals that the cause of the defeat was not the tactical rigidity of the king and his captains, nor their lack of talent, but the superior military technology, discipline, experience and command system of the Mongolians.

Péter Szabó

■ ***The Struggles and the Tragedy of the Hungarian Second Army in the Don bend – 1942-1943***

Keywords: *Second World War, Hungarian Second Army, Eastern theatre of war, Don bend*

The 1942-43 defeat of the Hungarian Second Army counts as one of the worst tragedies in Hungarian history. Hungarians had to participate in the campaign against the Soviet Union with 9 light infantry divisions, an armored division and an aircraft flying formation. As the Hungarian military leadership wanted to reserve a significant part of its resources for the Hungarian-Romanian armed conflict that seemed inevitable near the end of the war, it failed to offer adequate

support for its troops. The fate of the Second Army was decided during the January 1943 Soviet military operation. Around 127 000 Hungarian soldiers were killed, wounded or taken prisoners.

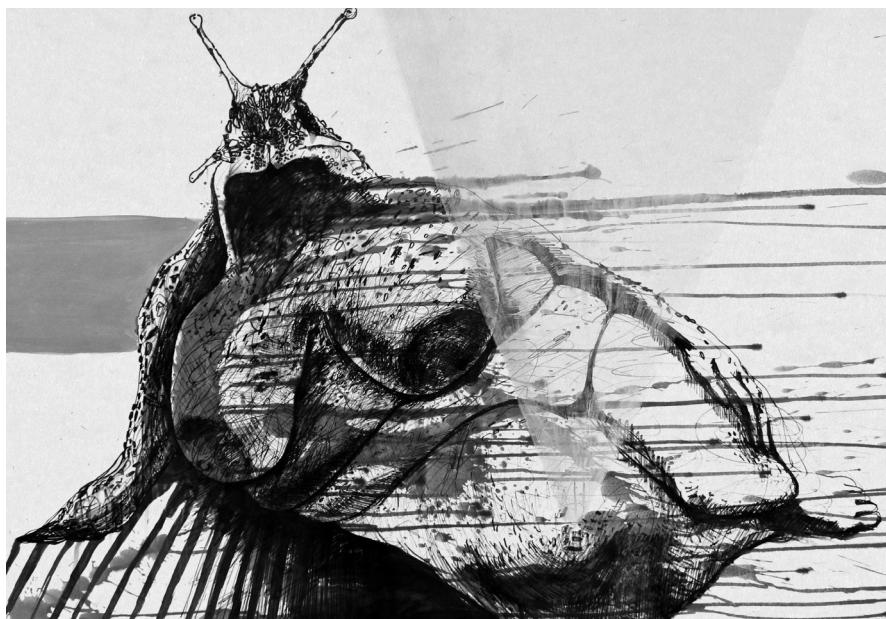
László Veszprémy

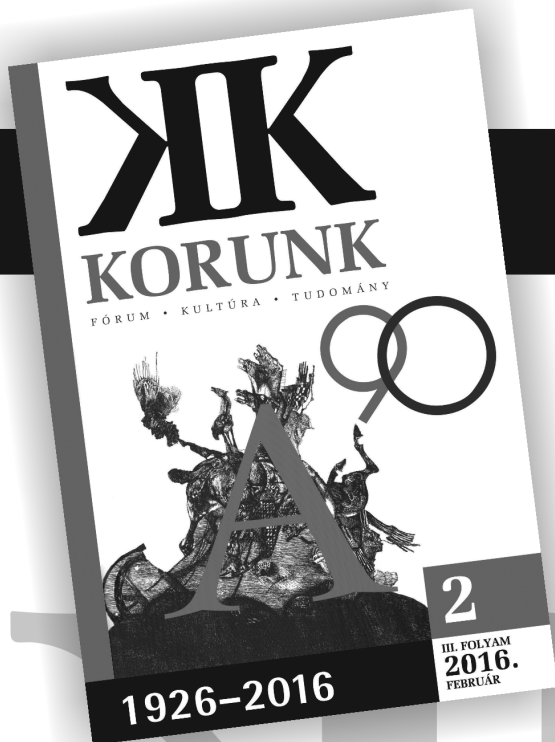
■ ***The Hungarian-German Wars of the 11th century***

Keywords: *Saint Stephen, Conrad II, war, 1030, German-Hungarian battles, 1051-1052*

Following the famous Bratislava battle of 907, the country was invaded by alien troops in 1030, and the patriotic wars of 11th century Hungarian military history started with the successes against

Conrad II and continued with the defeats of the year 1040. The Hungarians battled the Germans again in 1051 and 1052. These military actions involved significant forces, as also demonstrated by the fact that the sufferings of the war were frequently mentioned in later years by the Germans as well. The German *Kaiserchronik* turns the German defeat into a victory, while the legend of Saint Stephen immortalizes its memory with the description of a divine intervention. The Hungarian chronicle offers descriptions of the events of 1051-52, embellished with several mythical elements.

KORUNK

TÁRSADALOMTUDOMÁNY
KULTÚRA
IRODALOM

a Kárpát-medence egyik legrégebbi alapítású magyar nyelvű folyóirata
értelmiségi fórum – kisebbségi szemle – nemzetiségi intézmény
az erdélyi és európai hagyományok ötvözete
híd az erdélyi és egyetemes magyar tudománypublikálás,
irodalom és művészet között

KORUNK – KORUNK AKADEμία
KOMP-PRESS – KORUNK STÚDIÓGALÉRIA

**TÁMOGASSA A KORUNK FOLYÓIRATOT
ÉS INTÉZMÉNYRENDSZERÉT**

Anyagi támogatása lehetséges módzatairól a korunk@gmail.com email címen,
a (0040) 264-375-035 és (0040) 742-061-613 telefonszámokon konkrét felvilágosítást nyújtunk.

www.korunk.org
<http://epa.oszk.hu/00400/00458>

*Segítségével a KORUNK
és intézményrendszere életben maradásához járul hozzá.
Köszönjük!*

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette: **Hermann Róbert** (vendégszerkesztő) és **Kovács Kiss Gyöngy Angi István** (1935) – zeneesztéta, PhD, oktató, Gheorghe Dima Zeneművészeti Akadémia, Kolozsvár

Báász Orsolya (1980) – grafikus, Sepsiszentgyörgy

Balla Tibor (1965) – hadtörténész, az MTA doktora, titkárságvezető, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, Dékáni Hivatal, Budapest

Demény Péter (1972) – költő, szerkesztő, Látó, Marosvásárhely

Fazakas László (1989) – doktorandusz, Eszterházy Károly Egyetem, Eger, főszerkesztő, Erdélyi Krónika

Fodor Attila (1977) – zeneesztéta, egyetemi docens, Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárád

Gaal György (1948) – irodalom- és művelődéstörténész, PhD, Kolozsvár

Gömöri György (1934) – költő, irodalomtörténész, London

Hangácsi Zsuzsanna (1989) – könyvtáros, II. Rákóczi Ferenc Könyvtár, Miskolc

Hermann Róbert (1963) – történész, az MTA doktora, a parancsnok tudományos helyettese, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest

Kovács Anikó (1978) – magyartanár, PhD, Mikos Kelemen Elméleti Líceum, Sepsiszentgyörgy

Négyesi Lajos (1965) – ezredes, egyetemi docens, PhD, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, Budapest

Orbán Gyöngyi (1955) – egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár

Szabó Péter (1959) – hadtörténész, az MTA doktora, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest

B. Szabó János (1969) – történész, PhD, Budapesti Történelmi Múzeum, MTA BTK, Budapest

T. Szabó Csaba (1987) – történész, PhD, tanársegéd, Lucian Blaga Egyetem, Nagyszeben

Szűts-Novák Rita (1982) – irodalomtörténész, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

Veszprémy László (1958) – hadtörténész, az MTA doktora, igazgató, HM Hadtörténelmi Intézet, Budapest

TÁMOGATÓK

25nka
Nemzeti Kulturális Alap

CONSILIUL JUDEȚEAN
CLUJ

MINISTERUL CULTURII SI
IDENTITĂȚII NAȚIONALE

Hungarian American
Coalition

„A mohácsi csatát utólag nem tudjuk megnyerni, de nem kell Mohács szemüvegén át látnunk a magyar történelem egészét. A 20. század politikai és katonai kudarc sorozata nem ok arra, hogy az egész magyar történelmet politikai és katonai katasztrófák sorozatának lássuk. Reméljük, hogy e tanulmányok is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy ez a rossz beidegződés némileg megváltozzon. Az optimistább múltszemlélet nem a múlt meghamisítását jelenti, de hozzásegíthet ahhoz, hogy a jelen viszonyai között is jobban érezzük magunkat.”

(Hermann Róbert)

ISSN 1222 8338

9 771222 283304 1 9 0 0 3 5 LEJ 500 FT

BĂȚĂLI DIN ISTORIA MAGHIARĂ
BATTLES IN HUNGARIAN HISTORY